

જૈન સાહિત્ય સમારોહ

ગુરુ ૩

• પ્રકાશક •

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય સમારોહ

(અહેવાલો તેમજ અભ્યાસલેખો અને વ્યાખ્યાનો)

ગુચ્છ ૩

સંપાદક

રમણલાલ ચી. શાહ

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

જિનાગમ ટ્રસ્ટ

ઓગસ્ટ કાંતિ માર્ગ, સુબર્ષ-૪૦૦૦ ૩૬

Jain Sahitya Samaroh
[Reports & Essays : Part-3]

Published : May-1995

Price : Rs. 50-00

જૈન સાહિત્ય સમારોહ ગુચ્છ-૩

(અહેવાલો તેમજ અભ્યાસલેખો અને વ્યાખ્યાનો)

પ્રથમ આવૃત્તિ : મે, ૧૯૯૫

કિંમત : રૂપિયા પચાસ

પ્રકાશક :

શ્રી વસનજી લખમશી શાહ

ચેરમેન, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જિનાગમ ટ્રસ્ટ

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ, મુંબઈ-૪૦૦૦ ૩૬

મુદ્રક :

શૈલેષ પ્રિન્ટર્સ

૧૫, નાજોરી એસ્ટેટ, દક્ષિણ રોડ-અમદાવાદ.

ટે. નં. ૨૪૭૭૬૬-૨૩૭૫૫

પ્રકાશકીય

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપનાના પ્રેરક પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના આઘ સ્થાપક મંત્રી સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની ભાવના વિદ્યાલય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણ અને રહેઠાણની સરસ સગવડ કરવા ઉપરાંત જૈન સાહિત્ય અને સંશોધનના ક્ષેત્રે મહત્વનું કાર્ય કરવાની હતી. એમની એ ભાવના અનુસાર વિદ્યાલયે વખતોવખત ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જૈન સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. જૈન સાહિત્યના લેખન-પ્રકાશનમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ઘણું મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. વિદ્યાલયનું અંથાલય મુખ્યનું એક સમૃદ્ધ અંથાલય છે. વળી વિદ્યાલય પાસે જૈન હસ્તપ્રતોનો સમૃદ્ધ ભંડાર પણ છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ઈ. સ. ૧૯૬૦ના અરસામાં આપણા આગમપ્રથેનું સંશોધન-સંપાદન કરાવી, અધિકૃત વાચના સાથે એના પ્રકાશનની યોજના હાથ ધરી હતી. આ યોજનાના પ્રેરક શ્રુતશીલવારિધિ, આગમપ્રભાકર પ. પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ હતા એમણે પોતે કેટલાક આગમ પ્રથેનું સંશોધન-સંપાદન કરી આપ્યું હતું. એમના કાળઘર્મ પછી એ જવાબદારી પ. પૂ. મુનિશ્રી જ્યોત્સવિજયજી મહારાજે સ્વીકારી છે. આ યોજનામાં ઘણાખરા મહત્વના આગમપ્રથે પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. અને એ પ્રકાશન કાર્ય હજુ ચાલુ જ છે. આ કાર્ય માટે વિદ્યાલયે જિનાગમ ટ્રસ્ટના નામથી જુદા ટ્રસ્ટની રચના કરી છે અને તેના ઉપક્રમે જૈન સાહિત્યની વિવિધ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી રહી છે.

ઈ. સ. ૧૯૭૭માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો હીરક મહોત્સવ યોજવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રસંગે જૈન સાહિત્ય સમારોહના નામથી એક વધુ પ્રવૃત્તિનું આયોજન થયું અને પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સમારોહ એ પ્રસંગે મુખ્યમંત્રી પદ્મશ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદ હેઠળ યોજવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી આજ દિવસ સુધીમાં (૧) મુખ્યઈ,

(૨) મહુવા, (૩) સુરત, (૪) સોનગઢ, (૫) માંડવી, (૬૨૭) (૬) ખંભાત, (૭) પાલનપુર, (૮) સમેતશિખર, (૯) પાલિતાણા, (૧૦) બોતેર જિનાલય (૬૨૭), (૧૧) ચાંપ (પાટણ), (૧૨) બોતેર જિનાલય (૬૨૭) અને (૧૩) રાજગૃહી-એમ તેર જેટલા જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવામાં આવ્યા છે. આ પ્રવૃત્તિને મનોલાલ ઉત્સાહભર્યા સહકારની એ પ્રતીતિ કરાવે છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની એકઠામાં રજૂ થયેલા નિબંધોમાંથી પસંદ કરેલા નિબંધો ગુરુ-૧ અને ગુરુ-૨ તરીકે અંચરૂપે અગાઉ પ્રકાશિત થઈ ગયા છે. હવે આ ગુરુ-૩ પ્રકાશિત થાય છે. એ અમારા માટે અત્યંત હર્ષની વાત છે. આ ગુરુ-૩ના સંપાદનની જવાબદારી જૈન સાહિત્ય સમારોહના સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે સ્વીકારી છે અને માનાર્હ કાર્ય કરી આપ્યું છે એ બદલ અમે એમના ઋણી છીએ અને એમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ ગુરુ-૩માં જે જે લેખકોના લેખો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે તે તે લેખકોનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથના મુદ્રણકાર્યની જવાબદારી ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરને સ્વીકારી છે અને પ્રેસકોપી શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ-‘કલાધરે’ તૈયાર કરી આપી છે એ માટે અમે તેઓ અનેના પણ આભારી છીએ.

અમને આશા છે કે જૈન સાહિત્ય સમારોહની આ પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વિકસતી રહેશે અને એ દ્વારા જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ તથા સંશોધનના ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું કાર્ય થવું રહેશે.

વસનજી લખમશી શાહ

મુબઈ : ચૈત્ર સુદ-૧૩,

ગેરમેન,

સં. ૨૦૫૧

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

જિનાગમ ટ્રસ્ટ

સંપાદકીય

જૈન સાહિત્ય સમારોહ (અહેવાલો અને નિબંધો) ગુચ્છ-૩ નામનો આ ગ્રંથ પ્રગટ થાય છે એ મારા માટે બહુ આનંદનો અવસર છે.

‘જૈન સાહિત્ય સમારોહ’ ગુચ્છ-૧ ૧૯૮૫માં અને ગુચ્છ-૨ ૧૯૮૭માં પ્રગટ થયો હતો. ત્યારપછી જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિ અનિયમિત પણે ચાલતી રહી હતી, એટલે ગુચ્છ-૩ ના પ્રકાશનનું કાર્ય વિલંબમાં પડી ગયું હતું. સદ્બાગ્યે છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિ ફરી નિયમિત બની છે. તેથી ગુચ્છ-૩ના પ્રકાશનનું કાર્ય સરળ બન્યું છે. મારા મિત્ર અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જિનાગમ ટ્રસ્ટના ચેરમેન શ્રી વસનજી લખમશી શાહે આ પ્રવૃત્તિને ફરી નિયમિત કરવા માટે સક્રિય રસ લઈને વહીવટી જવાબદારી સ્વીકારી લીધી છે. એથી જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિને અને ગુચ્છના પ્રકાશનને નવો વેગ સાંપડ્યો છે. ગુચ્છ-૨ના પ્રકાશન પછી આઠ વર્ષે આ ગુચ્છ-૩ પ્રકાશિત થનાર છે.

ગયે વર્ષે માર્ચ, ૧૯૯૪માં કચ્છમાં ખેતેર જિનાલય ખાતે ખારસે જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેરમે જૈન સાહિત્ય સમારોહ માર્ચ ૧૯૯૫માં રાજગૃહી (બિહાર) ખાતે યોજવામાં આવ્યો હતો. આમ અત્યાર સુધીમાં તેર જેટલા સાહિત્ય સમારોહ યોજાઈ ગયા છે. ગુચ્છ-૧ અને ગુચ્છ-૨માં સાતમા જૈન સાહિત્ય સમારોહ સુધીના અહેવાલો અને પસંદ કરાયેલાં નિબંધો આરવામાં આગ્યા છે. આ ગુચ્છ-૩માં આઠમાથી ખારમા સુધીના જૈન સાહિત્ય સમારોહના અહેવાલો આપવામાં આવ્યા છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહના ગુચ્છના પ્રકાશન માટે નિબંધો, અભ્યાસલેખો વગેરેની પસંદગીની ખાત્રતમાં એવું ધોરણ રાખવામાં

આવું છે કે સામાન્ય રીતે દરેક લેખકનો એક જ નિબંધ લેવામાં આવે. ગુરુ-૧ લા અને ગુરુ-૨ જના પ્રકાશન વખતે આવે જ નિયમ રાખવામાં આવ્યો હતો. એક રીતે આ નિયમ ઈષ્ટ છે, કારણ કે આવા પ્રકાશનોમાં ખર્ચ ઠીક ઠીક થતો હોય છે અને વળતરની ખાસ અપેક્ષા હોતી નથી.

એકથી સાત સુધીના જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થયેલા નિબંધોમાંથી પણ કેટલાક એવા છે કે જે અંતર્યમુખી જાણી શકાય એવા છે અને ગુરુજીની અંદર સ્થાન પામી શકે એવા છે. વળી આઠમાંથી બારમા સુધીના પાંચ જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થયેલા નિબંધોમાંથી પણ પસંદગી કરવાને ઠીક ઠીક અવકાશ રહે છે. આમ છતાં પ્રત્યેક ગુરુજીમાં દરેક લેખકનો ફક્ત એક જ નિબંધ પ્રકાશિત કરવા માટે લેવાનું ધોરણ ચાલુ રાખ્યું છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહ માટે આવતા બધા જ નિબંધોનું ધોરણ એક સરખું હોવું જોઈએ નથી હોતું. તેમ છતાં પ્રકાશિત કરવા યોગ્ય નિબંધોની સંખ્યાનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક સારું રહે છે. એ ઘણી મોટી આશા જન્માવે છે.

આ ગુરુ-૩માં સમારોહના અહેવાલોની સંખ્યાનું પ્રમાણ સહેજ વધારે હોવાથી નિબંધોની સંખ્યા થોડી મર્યાદિત રાખવી પડી છે. તેમ છતાં શક્ય તેટલા વધુ લેખોને સ્થાન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ અંતર્યમુખી જૈન સાહિત્ય સમારોહના લેખોમાંથી પસંદગી કરવામાં કેટલાક બાબતો લક્ષમાં લેવી પડી છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં રજૂ થયેલા લેખો પૈકી કેટલાક લેખો અતિ વિસ્તૃત છે, તે કેટલાક લેખો અતિ સંક્ષિપ્ત-માત્ર નોંધ રૂપે જ જોવા મળ્યા છે. કેટલાક વિષયો ઉપર એક કરતાં વધુ લેખો છે. કેટલાક લેખો લેખકો પાસે જ રહી ગયા હોય અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય પાસે એની

નકલ ઉપલબ્ધ ન હોય એવું બન્યું છે. સમારોહ બાદ કોઈ કોઈ લેખકોએ પોતાના લેખની નકલ સુધારા-વધારા માટે પાછી મંગાવી લીધી હોય એવું પણ બન્યું છે. બધા પ્રમુખો અને વિભાગીય પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો પણ ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે કેટલાકે મૌખિક વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે. આ બધી મર્યાદાઓને આ સંપાદન તૈયાર કરતી વખતે લક્ષમાં લેવી પડી છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિને સંસ્થાકીય અંધારણીય માળખામાં બાંધવાનું હજી વિચારાયું નથી. કારણ કે આર્થિક પ્રશ્ન મૂળભૂત અને મહત્વનો હોવાથી કેટલીક ભૂમિકા તૈયાર થવાની અપેક્ષા રહે છે. વળી અંદાજિત ખર્ચને લક્ષમાં લેતાં ભાષા અને પ્રાદેશિક વિસ્તારની મર્યાદા પણ નક્કી કરવાની રહે છે. એ માટેનો યોગ્ય કાળ જ્યારે પરિપક્વ થશે ત્યારે આ પ્રવૃત્તિ સ્વયંમેય અંધારણીય સ્વરૂપ ધારણ કરશે. પરંતુ ત્યાં સુધી તો વૃક્ષની જેમ તેનો વિકાસ સ્વયંમેય અનૌપચારિક રીતે થતો રહે એ જ ઈષ્ટ છે. તેર જેટલા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થઈ શક્યું એ જ આ અનૌપચારિક પ્રવૃત્તિની ફલશ્રુતિ છે. આવી પ્રવૃત્તિને નિમિત્તે કેટલાક નવોદિત લેખકોની કલમ વિકસી છે અને કેટલાક સમર્થ લેખકો દ્વારા સરસ અભ્યાસ લેખો મળ્યા છે એ એની મહત્વની ફલશ્રુતિ છે. અમારે માટે એ ખરેખર ખૂબ આનંદની વાત છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે સંપાદનની આ જવાબદારી મને સોંપી તે માટે હું વિદ્યાલયનો અને જિનાગમ ટ્રસ્ટના ચેરમેન શ્રી વસનજી લખમશી શાહનો ઋણી છું.

આશ્ચ છે કે આ ગ્રંથ વિદ્વાનો અને ભાવકોને સંતોષ આપશે.

મુંબઈ : ચૈત્ર સુદ-૧૩
સં. ૨૦૫૧

રમણલાલ ચી. શાહ
સંપાદક

श्री महावीर जैन विद्यालय

जैन साहित्य समारोहना प्रमुख

क्रम	नाम	स्थान	वर्ष
(१)	श्री केशवराम का. शास्त्री	मु'मर्छ	१९७७
(२)	पं. हलसुभबाध मालवखिया	महुवा	१९७८
(३)	डॉ. बोगीलाल सांडेसरा	सुरत	१९८०
(४)	अगरय'दल नाडटा	सोनगढ (सौराष्ट्र)	१९८३
(५)	डॉ. रमणुलाल यी. शाह	भांडवी (कच्छ)	१९८४
(६)	श्री ल'वरलाल नाडटा	भ'मात	१९८५
(७)	डॉ. डिमाकांत पी. शाह	पालनपुर	१९८६
(८)	डॉ. सागरमल जैन समेतशिभर(मिडार)		१९८७
(९)	पू. श्री यशोदेवसूरि महाराज	पालिताष्ठा	१९८७
(१०)	डॉ. नगीनदास जे. शाह भोंतेर जिनालय (कच्छ)		१९८८
(११)	पू. श्री ज'भूविजयल महाराज चारुप (पाटण)		१९८९
(१२)	डॉ. रमणुलाल यी. शाह भोंतेर जिनालय (कच्छ)		१९९४
(१३)	डॉ. सागरमल जैन	राजगृही (मिडार)	१९९५

અનુક્રમણિકા

અહેવાલો

પૃષ્ઠ

૧. આઠમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ	૧
સં૦— ચીમનલાલ એમ. શાહ—'કલાધર'	
૨. નવમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ	૧૮
સં૦— ચીમનલાલ એમ. શાહ—'કલાધર'	
૩. દસમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ	૩૮
સં૦— પન્નાલાલ ર. શાહ	
૪. અગિયારમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ	૪૬
સં૦— પન્નાલાલ ર. શાહ	
૫. બારમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ	૬૧
સં૦— ચીમનલાલ એમ. શાહ—'કલાધર'	

અભ્યાસલેખો

૧. ત્રણ છત્ર	૮૧
પ. પૂ. શ્રી યશોદેવસૂરિ મહારાજ	
૨. પાંચ સમવાયકારણ અને ચાર સાધનાકારણ	૮૮
પં. પનાલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી	
૩. દિવ્યધ્વનિ	૧૦૮
રમણલાલ ચી. શાહ	

૪. સ્વ. મોહનલાલ દસીચંદ દેસાઈનું સાહિત્યકામ*
જ્યંત કોઠારી ૧૨૦
૫. એકવીસમી સદી અને જૈનધર્મ*
કુમારપાળ દેસાઈ ૧૫૩
૬. ત્રિશલા માતાનાં સ્વપ્નો
તારાબહેન ર. શાહ ૧૭૪
૭. કવિ સહજસુંદરકૃત 'ગુણરતનાકર છંદ'
કાન્તિલાલ બી. શાહ ૧૮૧
૮. 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ'માંના
શકુન-અપશુકન અને વહુનોનો સંદર્ભ*
બળવંત બની ૧૬૦
૯. તમિળનાં સંત કવયિત્રી અવ્વધ્યાર
નેમચંદ એમ. ગાલા ૧૬૬
૧૦. લલગ્ન-શ્રાવકજીવનની લક્ષમણરેખા
મલૂકચંદ ર. શાહ ૨૩૮
૧૧. સુકડિ ઝોરસીયા સંવાદ રાસ
દેવબાળાબહેન સંધવી ૨૪૮
૧૨. આત્મારામજીનું પૂજા-સાહિત્ય
કવીન શાહ ૨૫૮
૧૩. ગુજરાતી જૈનપત્રકારત્વ : એક અભ્યાસ
ચીમનલાલ એમ. શાહ-'કલાધર' ૨૭૨

જૈન સાહિત્ય સમારોહ
ગુરુ ૩

આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : ચીમનલાલ એમ. શાહ 'કલાધર'

પૂર્વભૂમિકા : સમેતશિખર એટલે જૈનોની મહાન, પવિત્ર તીર્થભૂમિ. આ પર્વત ઉપર જૈનોના વર્તમાન ચોવીશીના ચોવીશ તીર્થંકરોમાંથી વીસ તીર્થંકરો નિર્વાણ પામ્યા હતા. આ ભૂમિમાં એવું તે શું હશે કે વિચરતાં વિચરતાં નિર્વાણ માટે આ પર્વત પર આવવાનું વીશ જેટલા તીર્થંકર પરમાત્માઓએ નક્કી કર્યું હશે. આ ભૂમિનું જ કોઈ અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે. આવા અત્યંત મહિમાશીલ તરણુતારણ શ્રી સમેતશિખરજી મહાતીર્થમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ઉપક્રમે અને રવિ દુર (મુંબઈ)વાળા શ્રી શાંતિલાલ ગડાનાં માતૃશ્રી કુંતાબહેન કાનજી રાયશી ગડાની સ્મૃતિમાં તેમના આર્થિક સહયોગથી તા ૧, ૨, ૩, માર્ચ, ૧૯૮૭ના રોજ આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થયું હતું.

આજથી લગભગ બે વર્ષ પહેલાં સમેતશિખરજી તીર્થ મધ્યે અચલગચ્છના પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રજસાગરજી મહારાજ સાહેબની નિત્રામાં એક વિદ્વદ પરિષદનું આયોજન થયું હતું. તેમાં ભાગ લેવા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી અને જૈન સાહિત્ય સમારોહના સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, જાણીતા લેખક અને એડવોકેટ શ્રી નેમચંદ ગાલા વગેરે વિદ્વાનો તથા અતિથિવિશેષ તરીકે શ્રી વસનજી લખમશી શાહ પધાર્યા હતા. આ વિદ્વદ પરિષદનું આયોજન જોઈ તે સમયે ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા કચ્છી જીવનના મંત્રી અને રવિ દુરના માલિકશ્રી શાંતિલાલ ગડાએ એવો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો કે જો આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન સમેતશિખરમાં કરવામાં આવે તો ભોજન તથા ઉતારા અને અન્ય ખર્ચની જવાબદારી

રવિ દુર તરફથી પોતે સ્વીકારવા તૈયાર છે. મુંબઈ આઠમા પછી શ્રી શાંતિલાલ ગડાએ પોતાના માંતુથી કુતાબહેનના સ્મરણાથે આઠમે જૈન સાહિત્ય સમારોહ સમેતશિખરજીમાં યોજવા માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને વિધિસર લેખિત નિમંત્રણ આપ્યું હતું અને તેની આર્થિક જવાબદારી સ્વીકારી હતી. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિ દ્વારા આ નિમંત્રણને સ્વીકાર થતાં આઠમે જૈન સાહિત્ય સમારોહ સમેતશિખરમાં યોજવાનું નક્કી થયું હતું.

ઉદ્ઘાટન બેઠક : રવિવાર, તા. પહેલી માચ ૧૯૮૭ના સમેતશિખરજી મહાતીર્થ ખાતે કચ્છી ભુવનમાં જૈન ધર્મના પ્રકાંઠ વિદ્વાન અને શ્રી પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ સંસ્થાન-વારાણસીના નિયામક ડૉ. સાગરમલ જૈનના અધ્યક્ષસ્થાને આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનો પ્રારંભ થયો હતો. આ પ્રસંગે મુંબઈના જાણીતા જૈન અગ્રણી શ્રી વસનજી લખમશી શાહ, શ્રી જવેરચંદ જેઠાલાલ સાવલા અને કલકત્તાના કચ્છી સમાજના અગ્રેસર શ્રી કુંવરજી નાથાભાઈ પાસુ અતિથિવિશેષ તરીકે પધાર્યા હતા. મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યના પ્રકાંઠ પંડિત અને જૈન જગતનાં આદરણીય વિદ્વાન શ્રી ભવરલાલ નાહટાની ઉપસ્થિતિથી આ સાહિત્ય સમારોહને વિશિષ્ટ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભે શ્રી ઉપાબહેન મહેતા અને શ્રી કંચનમહેન ખીમશિયાએ મંગલ સ્તુતિ કરી હતી.

સ્વાગત : સમારોહના નિમંત્રક શ્રી શાંતિલાલ કાનજી ગડાએ સૌનું ભાવલીનું સ્વાગત કરતાં જણાવ્યું હતું કે સમેતશિખરજી તીર્થમાં આઠમે જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવાની મને જે તક આપવામાં આવી છે તે મારા માટે મોટું સદ્ભાગ્ય છે, અને તેથી આયોજક સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી જે. આર. શાહ, વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો તથા ડાયરેક્ટર શ્રી કાંતિલાલ

કોરાનો હું અત્યંત ઝાણી છું. આ સમારોહમાં ભાગ લેવા પધારેલા સાક્ષરોને વંદન કરતાં લેખણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે આપ સૌની હાજરીથી આ કાર્યક્રમની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ મળે છે. આપ સૌનું સ્વાગત કરતાં હું અત્યંત આનંદ અને ગૌરવ અનુભવું છું.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની રૂપરેખા: આ સમારોહના સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જૈન સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા સમજાવતાં જણાવ્યું હતું કે આજે આનંદની વાત છે કે મુંબઈ અને ગુજરાતમાં યોજાતી આ જૈન સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઠેક સમેતશિખરજી તીર્થમાં પહોંચી છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહનો પ્રારંભ સન-૧૯૭૭માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે થયો હતો. એ પછી મહુવા, સુરત, સોનગઢ, માંડવી (કચ્છ), ખંભાત અને પાલનપુર ખાતે આવા સાહિત્ય સમારોહ યોજાયા હતા. વિદ્યાલયના ઉપક્રમે યોજાતા આ સાહિત્ય સમારોહનું કોઈ ઔપચારિક માળખું ઘડવામાં આવ્યું નથી. સમારોહ માટે કોઈ બંધારણ નથી કે તેના સભ્યપદનું કોઈ લવાજમ નથી. આ એક સ્વૈરપણે વિકસતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ફિરકા ભેદ નથી કે જૈન-જૈનેતર એવી સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા પણ નથી. જૈન વિષયો પર લખનારા જૈન-જૈનેતર લેખકો આમાં ભાગ લઈ શકે છે. આ સમારોહ નિમિત્તે વિદ્વાનો પોતાના નિબંધ તૈયાર કરવા નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે. અહીં પરસ્પર સંપર્ક વધે છે. વિચાર-વિનિમય થાય છે. તેથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની દિશામાં નવા નવા અભિગમ જન્મે છે. આ આખી પ્રવૃત્તિ વિદ્યાલય, વિદ્વાનો અને નિમંત્રક સંસ્થાઓના સહયોગથી ચાલે છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહને આંતર-ભારતીય અને ભવિષ્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મૂકી શકાય. આપણા સૌના પ્રયત્નો એ દિશામાં પ્રેરક બળ બની રહે એવી આશા વ્યક્ત કરું છું.

જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યું જીવનમાં મૂલ્ય : દીપક પ્રગટાવીને સમારોહનું ઉદ્દેશ્ય કરતાં ડૉ. સાબરમણ જૈને જણાવ્યું હતું કે જૈન સમાજ અર્થપ્રાપ્તિ તરફ જોટલું લક્ષ્ય આપે છે તેટલું લક્ષ્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ આપે તેવા પ્રયત્નો આજના સાહિત્યકારોએ કરવા જોઈએ. સમાજમાં જે વસ્તુનું ભારે મૂલ્ય છે. એક છે જ્ઞાન અને ખીલું ચારિત્ર. આજે જૈન વિદ્યા અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે જૈનેતનું પ્રદાન કેટલું ? આજે જૈન વિષયો પર પીએચ. ડી. કરનારા મોટા ભાગના જૈનેતર વિદ્યાર્થીઓ છે. આપણે આપણી જાતને તીર્થ કરોના ઉત્તરાધિકારી તરીકે મનાવીએ છીએ. પરંતુ તીર્થ કરોએ ફરમાવેલ આદેશને આપણે આપણા જીવનમાં કેટલો ઉતાર્યો છે તે વિષે વિચારવાની જરૂર છે.

અતિથિઓનો સંદેશ : અતિથિવિશેષ તરીકે પધારેલા શ્રી વસનજી લખમશી શાહે કહ્યું હતું કે જીવનમાં જ્ઞાન નહિ હોય તેજ આપણે બહુ પાછળ રહી જઈશું. જ્ઞાન જ મોક્ષ પ્રાપ્તિની પારી છે. જ્ઞાન વિનાનું જીવન નકામું છે.

સમેતશિખરના કચ્છી લુવનના પ્રમુખ શ્રી જવેરચંદ જેઠાલાલ સાવલાએ જણાવ્યું હતું કે આપણા વીસ તીર્થ કરોની નિર્વાણ ભૂમિમાં કચ્છી લુવનના અમારા આંગણે પધારીને આપ સૌએ અમને ઉપકૃત કર્યાં છે. જૈન સાહિત્યકારોનું આ સંમેલન અમને જ્ઞાન પ્રાપ્તિની એક નવી દિશા તરફ લઈ જવા પ્રેરે છે.

કલકત્તાના કચ્છી સમાજના અગ્રણી શ્રી કુંવરજી નાથલાઈ પાસુએ જણાવ્યું હતું કે જૈન સાહિત્ય ક્ષેત્રે મહત્વનું યોગદાન આપનાર આટલા બધા સાક્ષરો અને પધાર્યાં છે તેનો સવિશેષ આનંદ છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહ ગુન્થ : ૨ નું પ્રકાશન :

અત્યાર સુધીના સાતેય જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં ૨જૂ થયેલા :

લેખોમાંથી પસંદ કરાયેલા લેખોનું વિદ્યાલય દ્વારા તૈયાર કરાયેલ પુસ્તક 'જૈન સાહિત્ય સમારોહ ગુચ્છ : ૨'નું વિભોચન શ્રી કુંવરજી નાથાભાઈ પાસુના વરદ હસ્તે થયું હતું. આ પુસ્તકનું સંપાદન ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, શ્રી ક્રાંતિલાલ ઠાલાભાઈ કોરા, શ્રી પનાલાલ શાહ, પ્રો. ગુલાબ દેઢિયા અને શ્રી ચીમનલાલ કલાધરે કર્યું છે.

સ્મરણિકાનું વિભોચન : આ સમારોહ પ્રસંગે રવિ દુરના સહયોગથી એક સ્મરણિકા (સંપાદક : ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર') તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તેનું પ્રકાશન શ્રી ઝવેરચંદ જેઠાલાલ સાવલાના વરદ હસ્તે થયું હતું. આ સ્મરણિકામાં જૈન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના પ્રકાંઠ વિદ્વાનોના પંદર જેટલા લેખો લેવામાં આવ્યા છે.

લગવાનની વાણીનો પ્રચાર અને પ્રસાર :

સમારોહના ઉદ્દેશાટન પ્રસંગે શ્રી લંવરલાલ નાહટાએ જણાવ્યું હતું કે આજે લગવાન મહાવીરની વાણીને સારાએ વિશ્વમાં ફેલાવવાની જરૂર છે. જે આ કામ થઈ શકે તેા યુદ્ધને ચારે આવેલી આ દુનિયા શાંતિનો શ્વાસ લઈ શકશે. લગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા સત્ય, અહિંસા, અચૌર્ય, અપરિગ્રહ અને અનેકકાન્ત જ સંસારના દાવાનળને જ્વળવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આપણે સૌ સાથે મળીને પ્રભુની આ અમૃતવાણીના પ્રસાર અને પ્રચારના કાર્યને વધુ વેગીલું બનાવીએ.

અભિવાદન : સમારોહના પ્રમુખ ડૉ. સાગરમલ જૈનનું, સમારોહના સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહનું, શ્રી લંવરલાલ નાહટાનું તેમ જ અતિથિવિરોધી શ્રી વસનજી લખમશી શાહનું, શ્રી ઝવેરચંદ જેઠાલાલ સાવલાનું અને શ્રી કુંવરજી નાથાભાઈ પાસુનું નિમંત્રક પરિવાર તરફથી પુષ્પહાર અર્પણ કરી અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું. સાથે સમેતશિખરજી તીર્થમાં પોતાના માતૃશ્રી

કુંતાબહેનની સ્મૃતિમાં જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવા બદલ રવિ દુરના સંચાલક શ્રી શાંતિલાલ કાનજી ગડાનું શ્રી વસનજી લખમશી શાહ તરફથી શાલ ઝોઢાડીને બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉદ્ઘાટન બેઠકનું સંચાલન શ્રી ચીમનલાલ કલાધરે કર્યું હતું અને આભારવિધિ શ્રી નેમચંદ ગાલાએ કરી હતી.

સાહિત્ય-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની બેઠકો :

આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહના પ્રમુખ ડો. સાગરમલ જૈન અને વિદ્વદ્વચ્ શ્રી ભંવરલાલ નાહટાની ઉપસ્થિતિમાં રવિવાર, તા. પહેલી માર્ચ, ૧૯૮૭ના અપોરના સાડા ત્રણ વાગે તેમજ તે જ દિવસે રાત્રીના આઠ વાગે અને મંગળવાર, તા. ત્રીજી માર્ચ, ૧૯૮૭ના સવારના ૬-૦૦ કલાકે જૈન સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની કુલ ત્રણ બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. તેમાં નીચેના વિદ્વાનોએ પોતાના વિદ્વત્ પૂર્ણ શોધ નિબંધો રજૂ કર્યા હતા.

કવિ જયાનંદ કૃત સુશમપુરીય નૃપતિ વર્ણન છંદ : હિન્દીમાં રજૂ થયેલ નગરકોટ કાંગડાના ઇતિહાસની માહિતી આપતા આ શોધ નિબંધમાં શ્રી ભંવરલાલ નાહટાએ જણાવ્યું હતું કે જલધર મંડલ-કાંગડા નગરકોટ ત્રિગતને રાજવંશ અતિ પ્રાચીન છે. મહાભારતકાલીન રાજા સુશમચંદ્રથી આ વંશની પરંપરા ચાલી આવી છે અને એનાં ૫૦૦ નામોમાં ૨૩૪ માં નંબર છે. બ્રહ્માંડ પુરાણ મુજબ દેવી પાર્વતિએ દૈત્યોના નાશ માટે બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન મેળવ્યું અને તે મુજબ પોતાનાં પરસેવાનાં ટીપાથી શક્તિ-શાળી માનવનું સર્જન કર્યું. તે ભૂમિચંદ્ર થયો. ભૂમિચંદ્રે દૈત્યોનો વધ કર્યો તેના બદલામાં દેવી દ્વારા ત્રિગતનું રાજ્ય તેને પ્રાપ્ત થયું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના મત અનુસાર ત્રિગત જલધરનો જ પર્યાય છે. મહાભારત અને કલ્હણ કવિની રાજતરંગિણીમાં પણ તેનો ત્રિગત નામનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. પહેલા કટૌચ વંશનું મૂળસ્થાન-

મુલતાન હતું પણ વીર અનુનથી પરાજિત થઈને સુશમચંદ્રે કાંગડા-
નગરકોટ યા સુશમપુર વસાવ્યું હતું.

દર્શન, જ્ઞાન ઓર ચારિત્ર કે સમ્યક્ત્વ ઓર મિથ્યા-
ત્વકી કસોટી : ડૉ. સાગરમલ જૈને ઉપરોક્ત વિષય પર ખોલતાં
જણાવ્યું હતું કે જૈન પરંપરામાં સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રને
મોક્ષ માર્ગરૂપ માનવામાં આવ્યા છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણે
કોને સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર કહીએ ? દર્શન શબ્દનો આજે
આપણે જે અર્થ કરી રહ્યા છીએ તે મૂળ અર્થ નથી પરંતુ પ્રાચીન
દર્શન શબ્દનો અર્થ પોતાની જાતને જોવી એ થાય છે. મતલબ
દર્શન શબ્દનો મૂળ અર્થ આત્મદષ્ટા થવું એ છે. આપણી દષ્ટિ
રાગ-દ્રેષ રહિત હોવી જોઈએ. તો જ સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શક્ય
છે. જીવનમાં સ્વતું અધ્યયન-આચરણ અને ખીજને જરા પણ પીડા
ન પહોંચે તેની કાળજી આત્માને ઉર્ધ્વગતિ તરફ લઈ જઈ શકે.
સમ્યગ્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ એથી સહજ બની શકે.

લાંછન : ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે 'લાંછન' 'સ્વાધ્યાય'
અને 'સાગર શેઠ ચોપાઈ' એ ત્રણ વિષયો પર સમારોહ માટે તૈયાર
કરેલા નિબંધોમાંથી 'લાંછન' વિષય પરનો નિબંધ રજૂ કર્યો હતો.
તેમણે જણાવ્યું હતું કે લાંછન શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. ચિહ્ન
અથવા વિશિષ્ટ લક્ષણ એવો તેનો અર્થ થાય છે. જૈનોમાં લાંછન શબ્દ
વિશેષપણે વપરાય છે. દરેક માણસને શરીરમાં એની પોતાની કહી શકાય
એવી કોઈક લાક્ષણિકતા જોવા મળે છે. આવી લાક્ષણિકતા તેમાં ઉત્તમ
સ્વરૂપમાં તીર્થ કરોના શરીરમાં જોવા મળે છે. વર્તમાન ચોવીશીના ચોવીશ
તીર્થ કરો અને વીસ વિહરમાં જિનેશ્વરના લાંછનો સુપ્રસિદ્ધ છે. આવર્યક
નિયુક્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લાંછન એ તીર્થ કરોના જમણા અંગ ઉપર
જોવા મળતું વિશિષ્ટ ચિહ્ન છે. સિંહ, હાથી, બળદ, હરણ, ઘેડો, શંખ,
સાથિયો વગેરે લાંછન મંગલમય ગણાય છે અને તીર્થ કરોના નામ

કર્મના ઉચ્ચ પ્રમાણે તે તેમના શરીર ઉપર જોવા મળે છે. લાંબન પ્રતીકરૂપ છે અને તેના વિશિષ્ટ ગુણો તીર્થ'કરના જીવનમાં જોવા મળે છે. વર્તમાન ચોવીસીમાં કોઈ પણ એક લાંબન જે તીર્થ'કરોમાં જોવા મળતું નથી. પરંતુ વીસ વિહરમાન જિનેશ્વરોમાં બળદ, હાથી, ચંદ્ર, સૂર્ય, કમળ વગેરે લાંબનો એક કરતાં વધારે તીર્થ'કરોમાં જોવા મળે છે.

તમિળ જૈન મહાકાવ્ય શિલ્પાધિકારમ્ :

આ વિષય પર જોલતાં શ્રી નેમચંદ ગાલાએ જણાવ્યું હતું કે શિલ્પાધિકારમ્ એ પ્રાચીન તમિળ સંસ્કૃતિનું મહાકાવ્ય છે. તમિળ દેશની મૂળ સંસ્કૃતિ એટલે દ્રવિડ સંસ્કૃતિ. આ મહાકાવ્યના રચયિતા કવિ ઈલંગો જૈન હતા. અને ચેરા ગામના રાજકુમાર હતા. સંસારની અસારતા જોઈને તેમણે જૈન દિક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તેમણે રચેલા શિલ્પાધિકારમ્ મહાકાવ્યમાં કન્નગી નામની પ્રતિભાશાળી સતિ સ્ત્રીની કથા વણી લેવામાં આવી છે. કન્નગીના લગ્ન કોવાલણુ નામની વ્યક્તિ સાથે થયા હતાં. લગ્ન પછી કન્નગીના પતિને માધવી નામની નર્તકી સાથે પ્રેમ થયો હતો અને કન્નગી એ પછી તેના પતિ તરફથી સતત ઉપેક્ષા પામવા લાગી. અને આમ એક આર્થ'નારી પોતાના સંસારરથને ગતિશીલ રાખવા કેવી રીતે મથે છે તેનું સુભગ દર્શન આ મહાકાવ્ય કરાવે છે.

લોકાયત અને જૈન મત :

ઉપરોક્ત વિષય પર જોલતાં શ્રી ગોવિંદજી જીવરાજ લોકાયતએ કહ્યું હતું કે ભારતીય દર્શનના ઇતિહાસમાં લોકાયત પણ એક પ્રાચીન મત તરીકે સ્વીકારવાનું આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિના વિવરણથી સૂચિત થાય છે. અને તે સંબંધી માહિતી બહુધા અન્ય મત દ્વારા જ મળતી રહી છે. જહવાદી વિચારધારાને દર્શનમાં સમાવિષ્ટ કરવાની આ ચેષ્ટા દાર્શનિક પરંપરામાં અવનવી ગણી શકાય.

તેમણે લોકાયતની વ્યાખ્યા, તેનું દાર્શનિક સ્થાન અને મહત્વ તેમજ જૈન મત દ્વારા તેનું સ્પષ્ટીકરણ અને તેને સ્પર્શતી બાબતો ઉપર સસપ્રદ ચર્ચા કરી હતી.

કેવળજ્ઞાન :

શ્રી ઉપાધ્યક્ષેન મહેતાએ આ વિષય પર પ્રકાશ પાડતાં જણાવ્યું હતું કે કેવળ એટલે માત્ર ફક્ત એક જ, એટલે અજ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ એનું નામ કેવળજ્ઞાન. કેવળજ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે કરેલ છે-લોકાલોકની અંદર રહેલા રૂપી-અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને તથા તેના અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળના સર્વ પર્યાયોને એક સાથે એક સમયે જાણે તેને કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન પરક્ષેત્રે પ્રકાશક જ્ઞાનમય છે અને સ્વક્ષેત્રે આનંદવેદન છે. કેવળજ્ઞાનમાં સર્વ જ્ઞાનવરણીય કર્મોનો ક્ષય થવાથી અનંત જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન :

આ વિષય પર બોલતાં શ્રી દિનેશભાઈ જેઠાલાલ ખીમસિયાએ જણાવ્યું હતું કે જીવનનું ધ્યેય મોક્ષ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન ધર્મ છે. સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ રતનત્રયી મોક્ષમાર્ગ છે. પ્રશમ, સંવેદ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વની ઝોળખ છે. જીવ, અજીવ, બંધ, આત્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ તત્ત્વોની ઝોળખ અનિવાર્ય છે. જે ચાર નિક્ષેપોની પદ્ધતિથી કરી શકાય છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપો છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન પર્યાવ અને કેવળ એ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો છે. નયવાદ, અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતો જૈનોનું વિશિષ્ટ યોગદાન છે. નયના મુખ્ય એ પ્રકારો અને સાત ભેદો છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગળ એ ચાર અજીવ અસ્તિકાયો છે. પાંચમું જીવદ્રવ્ય છે. સમયને દ્રવ્ય ગણીએ તો એ છઠું દ્રવ્ય છે. આત્મા, શરીર, યોગ તથા કર્મ બાબત પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિશિષ્ટ છે.

ધર્મનું મૂળ-સમ્યગ્ દર્શન :

ઉપરોક્ત વિષય પર બોલતાં પ્રા. ઉત્પલા કાંતિલાલ મોદીએ જણાવ્યું હતું કે ત્રિકાળ સ્વરૂપની સાચી સમજણ તે સમ્યગ્ દર્શન છે. જીવનમાં સમ્યગ્ દર્શન પ્રગટતાં તેને સત્સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. જે જીવ અધિકારી, નિર્વિકલ્પ, આત્મિક સુખનું આસ્વાદન કરે છે તે સમકિત છે. જે જ્ઞાનમાં પોતાનું નિજ સ્વરૂપ પ્રતિભાસે છે તે સમ્યગ્ જ્ઞાન છે. નવતરવો પરતી શ્રદ્ધા એ જ સમ્યગ્ દર્શન છે. સમ્યગ્ દર્શનમાં વિપરીત માન્યતા હોતી નથી. નિશ્ચયથી શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ તે સમ્યગ્ દર્શનનું લક્ષણ છે. ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું કે અભેદ દષ્ટિમાં આત્મા પોતે જ સંયમ છે, સંવર છે અને સમ્યગ્ દર્શન છે.

જૈન દર્શનમાં ધ્યાનયોગ :

પ્રા. સાવિત્રીબહેન શાહે આ વિષય પર બોલતાં કહ્યું હતું કે જૈન દર્શનમાં ધ્યાન યોગને શ્રેષ્ઠ તપનો પ્રકાર કહ્યો છે. માનવીના મનમાં શુભાશુભ વિચારો ચાલે છે. તેના માટે તેનું મન જ જવાબદાર છે. આથી ધ્યાન માર્ગનું પ્રથમ સોપાન છે. ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતા ધ્યાનમાં અનન્ય સિદ્ધિ અપાવે છે. ધ્યાનના બે પ્રકારો છે : એક શુભ ધ્યાન અને બીજું અશુભ ધ્યાન. શુભ ધ્યાનમાં ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન અને અશુભ ધ્યાનમાં આર્ત-ધ્યાન અને રોદ્રધ્યાન એવા પ્રકારો છે. આજની યંત્ર સંસ્કૃતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે માનવ જીવન ક્ષત-વિક્ષત બની ગયું છે. અને આથી જ જીવનમાં ધ્યાન યોગનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. આચાર્ય તુલસીનું પ્રેક્ષા ધ્યાન કે શ્રી ગોચેન્કાજીની વિપશ્યના સાધના આજના જન-સમૂહનું ધ્યાનયોગ તરફ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરે છે.

જૈન દષ્ટિએ યોગ :

પ્રા. (ડૉ.) કાકિલાબહેન શાહે આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું

હતું કે જૈન ધર્મ અહિંસા પ્રધાન છે. તેમ યોગ પ્રધાન પણ છે. યોગ સાધના એ જૈનોતું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. જૈન ગ્રંથકારોએ યોગને શ્રેષ્ઠ કલ્પતરુ જેવો, ઉત્તમ ચિંતામણિ રત્ન જેવો અને સિદ્ધિ કે મુક્તિના દ્વાર જેવો કહ્યો છે. જૈનદર્શનની યોગ સાધનાનું ભારતીય યોગ પરંપરામાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. યોગાભ્યાસ નિર્વાણ સાધક છે. યોગ એ સાધનાનો રાજપથ છે. જૈન પરંપરામાં યોગ એટલે મોક્ષ સાથે યોજન કરાવનાર અથવા પરમતત્ત્વ સાથે જોડાવનાર. જૈન આગમોમાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર આ રત્નત્રયને મોક્ષના ઉપાય તરીકે બતાવવામાં આવ્યા છે. યોગ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્ર. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ યોગને સર્વદુઃખથી મુક્ત હોવાના સાધન તરીકે વર્ણવ્યો છે. આમ સુખ પ્રાપ્તિનો માર્ગ જૈન ધર્મે યોગના રૂપમાં બતાવ્યો છે.

પર્યાવરણ અને પરિગ્રહ પરિભાણ :

ઉપરોક્ત વિષય પર બોલતાં પ્રા. ગુલાબ દોઢિયાએ જણાવ્યું હતું કે જૈન ધર્મે પહેલેથી જ અપરિગ્રહી બનવા, સંગ્રહ ઓછો કરવા કહ્યું છે તે જ વાત આજે પર્યાવરણના નિષ્ણાતો કહી રહ્યા છે. બધું ભેગું કરવાની લ્હાયમાં પડેલો માણસ પ્રકૃતિને લૂટવા લાગ્યો છે. પાણી, જમીન, વૃક્ષો, હવા, શક્તિના સાધનો તે બધું પોતાના માટે જ છે તેમ તે માની રહ્યો છે. કુદરત તે પોતાના માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમ તે માની રહ્યો છે અને તેથી જ તે ઉપયોગને બદલે તેનો ગેરઉપયોગ વધુ કરી રહ્યો છે. આપણે કોઈના વિશાળ બંગલાનું સુંદર ફર્નિચર જોઈએ છીએ ત્યારે તાજુબ થઈ બંગલાના માલિકની પ્રશંસા કરીએ છીએ. ત્યારે આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે એમાં લાકડાના બેફામ વપરાશ પાછળ કેટલાંય અનામી વૃક્ષોનો સંહાર થયો હશે. વિના કારણ મોટર દોડાવનાર ધાર્મિક રીતે તે સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા કરી પાપ આચરી રહ્યો છે, પણ પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ પણ પ્રદુષણ સ્વધારી રહ્યો છે.

અન્ય નિબંધો :

આ બેઠકામાં ઉપરોક્ત નિબંધોની રજૂઆત ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓએ પણ જુદા જુદા વિષયો પર નિબંધો રજૂ કર્યા હતા, તેની વિગત આ પ્રમાણે છે :

- (૧) શ્રી નગીનદાસ જે. શાહ, 'વાવડીકર' (મુંબઈ)-ગણુધર શ્રી ગૌતમસ્વામી.
- (૨) શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'-(મુંબઈ)
વીસમી સદીના જૈન ગૂર્જર સાક્ષરો.
- (૩) ડૉ. ધવલ નેમચંદ ગાલા-(મુંબઈ)
'Jainism-It's Relevance today'
- (૪) ડૉ. શિદ્ધા નેમચંદ ગાલા (મુંબઈ)
જૈન ધર્મમાં અહિંસાનું વ્યાપક સ્વરૂપ
- (૫) શ્રીમતી ઉષાબહેન નગીનદાસ વાવડીકર (મુંબઈ). આપણાં પ્રાચીન સ્તવનો-કાવ્યોનો અમર વારસો.
- (૬) શ્રી કાન્તિલાલ ખેતશી શાહ (મુંબઈ) મારી સમજણ મુજબનો જૈન ધર્મ.
- (૭) ડૉ. ઉદયચંદ જૈન (ઉદયપુર) આચારાંગમે સમતા
- (૮) શ્રીમતી માયા જૈન (ઉદયપુર) વિવેક વિલાસ: પરિચય આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહ માટે આ ઉપરાંત નીચેના નિબંધો પણ મળ્યા હતા. પરંતુ તે તે નિબંધોના બેબકો સંબંધ-વચ્ચાત સમારોહમાં ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા.
- (૧) પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી મોક્ષગુણાશ્રીજી (મુંબઈ)
જૈન દીક્ષાના પ્રકારો
- (૨) પં. પનાલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી (મુંબઈ)
ચાર કારણ
- (૩) પ્રા. તારાબહેન રમણલાલ શાહ (મુંબઈ)
સમરોહનું કેહા.

- (૪) ડૉ. રમેશચંદ્ર યુનીલાલ લાલન (મુંબઈ)
આશાતના
- (૫) ડૉ. નિલેશ એન. દલાલ (મુંબઈ)
Significance of the discussion on Kartakarma in Samaysar
- (૬) શ્રી નાનાલાલ વસા (મુંબઈ)
જૈન ગુફા-મંદિરો
- (૭) પ્રા. કાન્તાબહેન દિનેશ ભટ્ટ (મુંબઈ)
આનંદ ખોજના યાત્રી
- (૮) શ્રી ખસંતલાલ નરસિંહપુરા (મુંબઈ)
જૈન ઇતિહાસ
- (૯) શ્રી રમેશ લાલજી ગાલા (મુંબઈ)
સતસંગ : પારસમણિ
- (૧૦) પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી પૂર્ણભદ્રાશ્રીજી (ખંભાત)
શ્રી સ્થંભન પાશ્વનાથ માહાત્મ્ય
- (૧૧) પં. છબીલદાસ કેશરીચંદ સંઘવી (ખંભાત)
ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ
- (૧૨) પ્રા. જ્યંતીલાલ એમ. શાહ (પાલિતાણા)
શ્રી ભગવતીસૂત્રની ભાવના : એક તાત્ત્વિક વિચારણા.
- (૧૩) પ્રા. માવજી કે. સાવલા (ગાંધીધામ)
હિતકાંતિવાદ અને જૈનદર્શનની તાત્ત્વિક ભૂમિકા
- (૧૪) ડૉ. શેખરચંદ્ર જૈન (ભાવનગર)
જૈન ધર્મને સામાયિક ઓર સ્વાધ્યાયકા વિવેચન
- (૧૫) પ્રા. અરુણ શાંતિલાલ જોશી (ભાવનગર)
મહાશતકનું આખ્યાન : એક સમીક્ષા
- (૧૬) પ્રા. બાલકૃષ્ણ એમ. ધ્રુવ (ભાવનગર)
જૈન દર્શન : દૂકો પરિચય

- (૧૭) ડૉ. પ્રિયબાબા શાહ (અમદાવાદ)
ભદ્રેશ્વરનું જૈન મંદિર
- (૧૮) પ્રા. મલ્લકચંદ રતિલાલ શાહ (અમદાવાદ)
બાલ દીક્ષા : યોગ્ય ? અયોગ્ય ?
- (૧૯) શ્રી હસમુખ શાંતિલાલ શાહ (અમદાવાદ)
જૈનાચારની ઉપયોગિતા
- (૨૦) શ્રી દેવેન્દ્ર પ્રા. ઝોઝા (અમદાવાદ)
માનવીય જીવવાસ્વાદ
- (૨૧) પ્રા. આર. પી. મહેતા (જૂનાગઢ)
નેમિદ્વૈતમ : એક અવલોકન
- (૨૨) ડૉ. પ્રેમસુમન જૈન (ઉદયપુર)
નેમિજ્ઞાહચરિત્ર (સખામદેવ) કી પાંડુલિપિય
- (૨૩) ડૉ. રમેશચંદ્ર સી. ગુપ્તા (વારાણસી)
જૈનદર્શન મેં ભક્તિકા સ્થાન
- (૨૪) ડૉ. સુભાષ ઠાકારી (વારાણસી)
શ્રાવકાચાર ઓર રાષ્ટ્રિય કર્તવ્ય
- (૨૫) ડૉ. વશિષ્ઠ નારાયણ સિન્હા (વારાણસી)
અહિંસા એક સ્પષ્ટિકરણ
- (૨૬) ડૉ. કે. બી. લોખંડે (સોલાપુર)
Live & Let Live
- (૨૭) શ્રી એ. એલ. સંચેતી (જોધપુર)
તમિલ મહાકાવ્ય શિલ્પાદિકારમ ઉસકે લેખક જૈનયતિ
ઇલંગો
- (૨૮) શ્રી સોહનલાલ સુરાણા (ધાણા)
ધાર્મિક સહિષ્ણુતાકે પ્રસંગમેં જૈન મંદિરોમેં હિન્દુ દેવી-
દેવતાઓ તથા હિન્દુ મંદિરોમેં જૈન મૂર્તિઓ કી વિસ્માનતા

- (૨૯) શ્રી મધુસૂદન એમ. વ્યાસ (દારકા)
જૈન ધર્મ અને તેનાં મંદિરોની શિલ્પ-રચાપત્ય અને
લગ્નતા.
- (૩૦) શ્રી નાગેશ કે. એલ. (દારકા)
સનાતન ધર્મના સહોદર : બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ
- (૩૧) શ્રી હનરીમલ (કનુ)લ
આત્માડી અનાદિપન
- (૩૨) પ્રા. ભક્તિનાથ શુક્લ (વલ્લભવિદ્યાનગર)
હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત યોગશાસ્ત્ર
- (૩૩) શ્રીમતી સરોજ ચંદ્રકાન્ત લાલકા (કારંબ-લાડ)
ભગવાન મહાવીર અને પૂર્વભવો
- (૩૪) વૈદ્ય હેમાન્દ્ર જૈન (વડોદરા)
જૈન જ્ઞાતિ વિભાગ

પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જૈન કૃતિઓની થતી ઉપેક્ષા
અંગે ઠરાવ :

શ્રી ગોવિંદજી જીવરાજ લોહાયા દ્વારા રજૂ થયેલ અને શ્રી
દિનેશભાઈ જેઠાલાલ ખીમસિયાના ટેકાથી નીચે મુજબનો ઠરાવ
સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

‘આજે તા. ૩-૩-૧૯૮૭ના રોજ સમેતશિખરજી તીર્થમાં
મળેલ આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આ અધિવેશન સર્વાનુમતે
ઠરાવે છે કે ઇતિહાસ અને સાહિત્યના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જૈન
ઐતિહાસિક પ્રમાણુભૂત હકીકતો અને જૈન સાહિત્ય રચનાઓની ધીર
ઉપેક્ષા થતી રહી છે. જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જૈનોની ગૌરવગાથા
પર બહુ અકુદરતી પડે છે. પાઠી દેવામાં આવ્યો હોય તેવી પરિસ્થિતિ
નિર્માણુ થયા કરે છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જૈનોનું યોગદાન નેવું
ટકા કરતાં પણ વધારે હોવા છતાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જૈન કૃતિઓને

ખાસ કથું સ્થાન આપવામાં આવતું નથી એ અત્મંત શોચનીય સ્થિતિ છે. આ પરિસ્થિતિ નિવારવા માટે આજનું આ અધિવેશન ભારત સરકાર તથા ગુજરાત, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ તથા અન્ય રાજ્ય સરકારોને અનુરોધ કરે છે કે આ દિશામાં યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે અને જૈન સાહિત્ય તથા ઇતિહાસને યતા અન્યાયને દૂર કરવામાં આવે.’

સન્માન :

કાર્યક્રમની અંતિમ ખેડકમાં શ્રી જાંવરલાલ નાહટા, ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, શ્રી વસનજી લખમશી શાહ અને શ્રી ચીમનલાલ કલાધરનું તેમજ આપેલ સેવાઓ બદલ નિમંત્રક સંસ્થા તરફથી ચંદનહાર અર્પણ કરી બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું. સાહિત્યિક વિભાગની ત્રણે ખેડકનું સંચાલન પ્રા. ગુલાબબાઈ દેઢિયાએ કયું હતું. ન્યારે કાર્યક્રમના અંતે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે અને નિમંત્રક સંસ્થા તરફથી શ્રી શાંતિલાલ ગડાએ આભારવિધિ કરી હતી.

નિમંત્રણ :

હવે પછીના સમારોહ માટે રાજકોટ, તીથલ, પાલિતાણા, ભૂજ વગેરે સ્થળોની સંસ્થાઓ તરફથી નિમંત્રણો મળ્યાં હતાં.

તીર્થયાત્રા :

આ સમારોહ તારીખ પહેલીથી તારીખ ત્રીજી માર્ચ સુધી સમેતશિખરજી તીર્થમાં યોજાયો હતો. સમેતશિખરજી જેવા દૂરના પવિત્ર તીર્થસ્થળે આવતાં તેની આજુબાજુની તીર્થંકર ભગવંતોની કલ્યાણક ભૂમિ અને અન્ય સ્થાનોની યાત્રાનો લાભ મળે તે હેતુથી સાક્ષરોને નિમંત્રક સંસ્થા દ્વારા ખનારસ, સિંહપુરી, ભદૈની, બેલુપુર, સારનાથ, બુદ્ધગયા, રાજગૃહી, કુંડલપુર, નાલંદા, પાવાપુરી, ગુણિયાજી, ક્ષત્રિયકુંડ, કલકત્તા, વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરાવવામાં આવી હતી.

આમ જ્ઞાન યાત્રા સાથે તીર્થયાત્રાનું આયોજન કરીને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે અને નિમંત્રક સંસ્થાના સંચાલકોએ આઠમા જૈન સાહિત્ય સમારોહને વધુ યશસ્વી અને યાદગાર બનાવ્યો હતો.

પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમની મુલાકાત :

આ કાર્યક્રમમાં બનારસની તીર્થયાત્રાની સાથે સાથે પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમની મુલાકાતનું આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. મંગળવાર તા. ૨૪મી ફેબ્રુઆરીએ બપોરે ચાર વાગે સમારોહના સૌ પ્રતિનિધિઓ પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ પહોંચ્યા હતા. ત્યાં સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. અને વિદ્યાશ્રમના ડાયરેક્ટર ડૉ. સાગરમલ જૈન, વિદ્યાશ્રમના પ્રમુખ અને અન્ય હોદ્દેદારોએ તથા ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે પ્રાસંગિક પ્રવચનો કર્યાં હતાં. વિદ્યાશ્રમ તરફથી સમારોહના સૌ પ્રતિનિધિઓનું ફૂલહાર પહેરાવીને સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

પૂર્ણાહુત :

જૈન સાહિત્ય સમારોહની સમાપ્તિ પછી સૌ પ્રતિનિધિઓને કલકત્તા પધારવા માટે કલકત્તાના કચ્છી ભવનના પ્રમુખ શ્રી કુંવરજીભાઈ નાથાભાઈ પાસુ તરફથી નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રમાણે સૌ પ્રતિનિધિઓ તા. ચે.થી માર્ચના કલકત્તા પહોંચ્યા હતા. ત્યાં પ્રતિનિધિઓને રહેવા માટે કચ્છ ભવનમાં સુંદર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. વળી કચ્છી ભવન તરફથી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહનું 'જૈન ધર્મ અને વર્તમાન જગત' એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. રમણજીભાઈનો પરિચય પ્રા. ગુલાબ દેવિયાએ આપ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી કુંવરજીભાઈ, શ્રી વસનજી લખમશી શાહ, શ્રી નાનાભાઈ મેકોની, શ્રી શાંતિલાલ ગડા વગેરેએ પ્રાસંગિક પ્રવચનો કર્યાં હતાં. આ કાર્યક્રમ સાથે જૈન સાહિત્ય સમારોહની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી.

નવમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'

પૂર્વભૂમિકા :

શ્રી 'શત્રુઙ્ગ્ય તીર્થ' એટલે જૈનોનું પવિત્રતમ તીર્થ; તીર્થાધિ-
રાજ. આ તીર્થમાં કાંકરે કાંકરે અનંત આત્માઓ સિદ્ધિપદને પામ્યા
છે, અને તેથી જ આ ભૂમિની અણુએ અણુ અતિ પવિત્ર મનાય છે.
પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ અષ્ટાપદને,
બારમા વાસુપૂજ્યસ્વામીની નિર્વાણભૂમિ ચંપાપુરીને, બાવીસમા
નેમિનાથ પ્રભુની નિર્વાણભૂમિ ગિરનારપર્વતને, ચોવીસમા મહાવીર-
સ્વામીની નિર્વાણભૂમિ પાવાપુરીને અને બાકીના વીસ તીર્થકરોની
નિર્વાણભૂમિ સમેતશિખર તીર્થને વંદન કરતાં જે પુસ્તક પ્રાપ્ત
થાય છે તે કરતાં સો ગણ ફળ એકલા શ્રી શત્રુઙ્ગ્યતીર્થને વંદન
કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ 'શત્રુઙ્ગ્ય લઘુકલ્પ'માં કહેવામાં આવ્યું
છે. આમ જૈન ધર્મમાં શ્રી શત્રુઙ્ગ્ય તીર્થનું આવું અચિંત્ય
માહાત્મ્ય અને અદ્ભુત પ્રભાવ છે. અને તેથી જ જૈનો શ્રદ્ધાપૂર્વક
આનંદોલ્લાસથી આ તીર્થની યાત્રા કરી જીવનમાં કૃતાર્થતા અનુભવે
છે. જૈનોના આવા મહાન, પવિત્ર અને શાશ્વતા તીર્થધામ શ્રી
શત્રુઙ્ગ્ય તીર્થમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર
જૈન સાહિત્ય મંદિરના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાહિત્યકક્ષારત્ન પ. પૂ.
આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિશ્વય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના
પ્રમુખસ્થાને (નિત્રામાં) તા. ૨૧, ૨૨, નવેમ્બર, ૧૯૮૭ના રોજ
પાલિતાણા ખાતે શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન સાહિત્ય મંદિરના ધર્મવિહાર
સભાગૃહમાં નવમો જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થયું હતું.
સમારોહની તૈયારી અને વ્યવસ્થા :

પાલિતાણા જૈન સંઘના અમણીઓ શ્રી નગીનદાસ ઓધવજી

ગાંધી, શ્રી વૃજલાલ પાનાચંદ વોરા, શ્રી શાંતિલાલ ચત્રભૂજ ગાંધી, શ્રી ધરમશી ભદ્રવજી વોરા, શ્રી વેણીલાલ પોપટલાલ દોશી, પ્રા. જ્ઞાંતીલાલ એમ. શાહ, શ્રી આર. કે. શાહ આદિએ સતત જહેમત ઉઠાવીને સમારોહની ભોજન-ઉતારા સહિત તમામ વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી.

ઉદ્ઘાટન બેઠક :

શનિવાર, તા. ૨૧મી નવેમ્બર, ૧૯૮૭ના રોજ સવારના નવ વાગે શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન સાહિત્ય મંદિરના ધર્મવિહાર સભાગૃહમાં ઉદ્ઘાટન બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ વખતનો સમારોહ પ. પૂ. આ. શ્રી યશોદેવસુરિજી મહારાજની નિશ્રામાં અને પ. પૂ. શ્રી જંબુવિજયજી મહારાજ, પ. પૂ. શ્રી મિત્રાનંદસુરિજી મહારાજ, પ. પૂ. પં. શ્રી વાયરપતિવિજયજી મહારાજ, પ. પૂ. શ્રી મણિપ્રભસાગરજી મહારાજ વગેરે સાધુ ભગવંતોની ઉપસ્થિતિમાં યોજાયો એ એની વિશિષ્ટતા હતી.

સ્વાગત :

પાલિતાળ્યા જૈન સંઘના અગ્રણી અને શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન સાહિત્ય મંદિરના ટ્રસ્ટી શ્રી વૃજલાલ પાનાચંદ વોરાએ સૌનું સ્વાગત કરતાં જણાવ્યું હતું કે આટલા બધા વિદ્વાનો અમારા આંગણે પધાર્યા છે તે અમારું મોટું સદ્ભાગ્ય છે.

આવકાર :

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી સેવંતીલાલ કેશવલાલ શાહે મહેમાનોને આવકાર આપતાં જણાવ્યું હતું કે છેલ્લા સાડાસાત દાયકાના ઇતિહાસમાં વિદ્યાલયે સમાજના ચરણે ડોકટરો, વકીલો, સ્થપતિઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને સાહિત્યકારો ધર્યાં છે. આગમ પ્રકાશન અને સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિથી વિદ્યાલય જ્ઞાન અને વિદ્યાના ક્ષેત્રે અજવાળાં પાથરી રહ્યું છે. આ સંસ્થાનો અમૃત મહોત્સવ થોડા સમયમાં ઉજવાશે. તે સમયે આવતાં પચાસ વર્ષને

નબર સામે રાખીને વિદ્યાલય દ્વારા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન હાથ ધરવાની ભાવના છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની રૂપરેખા :

આ સમારોહના સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જૈન સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા સમજાવતાં જણાવ્યું હતું કે આ પ્રવૃત્તિને પ્રારંભ સન ૧૯૭૭માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે મુંબઈમાં થયો હતો. એ પછી મહુવા, સુરત, સોનગઢ, માંડવી (કચ્છ), ખંભાત, પાલનપુર અને સમેતશિખર તીર્થ ખાતે આવા સાહિત્ય સમારોહ યોજાયા હતા. વિદ્યાલયના ઉપક્રમે યોજાતા આ સાહિત્ય સમારોહ માટે કોઈ ઔપચારિક માળખું ધરવામાં આવ્યું નથી. સમારોહનું કોઈ બંધારણ નથી કે તેના સભ્યપદનું કોઈ લવાજમ નથી. આ એક સ્વૈરપણે વિકસતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ફિરકાભેદ નથી કે જૈન-જૈનેતર એવી સામ્પ્રદાયિક સંકુચિતતા પણ નથી. જૈન વિષયો પર લખનારા જૈન-જૈનેતર લેખકો આમાં ભાગ લઈ શકે છે. આ સમારોહ નિમિત્તે વિદ્વાનો પોતાના નિબંધો તૈયાર કરવા નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે. અહીં પરસ્પર સંપર્ક વધે છે. વિચાર વિનિમય થાય છે. તેથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની દિશામાં નવા નવા અભિગમ જન્મે છે. આ આખી પ્રવૃત્તિ વિદ્યાલય, વિદ્વાનો અને નિમંત્રક સંસ્થાઓના સહયોગથી ચાલે છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહનું એક ખ્યેય તો જૈન સાહિત્ય માટે અભિરુચિ જાગે અને વધે એવું વાતાવરણ પ્રસરાવવાનું છે.

મંગલદ્વીપનું પ્રાગટ્ય :

દીપક પ્રગટાવીને સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરતા જણીતા જૈન અગ્રણી શ્રી વસનજી લખમશી શાહે જણાવ્યું હતું કે આજના કપરા સમયમાં જૈન સંસ્કારો અને કુળને ટકાવી રાખવા હશે તો જીવનમાં સાહિત્યની અભિરુચિ કેળવવી જ પડશે. વિદેશમાં વસતા જૈનોમાં પણ

આપણા ધર્મ-સંસ્કાર ટકી રહે તે માટે પાંડિતો-વિદ્વાનો તૈયાર કરી ત્યાં મોકલવા પડશે. જૈન સાહિત્ય સમારોહ દ્વારા આ કાર્ય થઈ શકશે તો આ મુગનું એક શકવર્તી કાર્ય થયું ગણાશે.

ભગવાન મહાવીરનો સંદેશ :

જૈન આગમોના પ્રકાંઠ વિદ્વાન પૂ. મુનિવર્ધ શ્રી જંભુવિજયજી મહારાજે પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન પ્રવચનમાં જણાવ્યું હતું કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જ્યાં જ્યાં વિચર્યા ત્યાં ત્યાં ત્રણ મુદ્દા પર દેશના આપતા હતા : (૧) જગતના જીવો બંધાય છે કેવી રીતે ? (૨) જગતના જીવોને કેવાં કર્મો ભોગવવાં પડે છે ? અને (૩) જગતના જીવોનો તેમાંથી કેવી રીતે છુટકારો થઈ શકે ? પર-માત્માની આજ્ઞા મુજબ આ ત્રણે વાતનું રહસ્ય પામીને જે જીવો ધર્મરત રહે છે તે અવશ્ય ભવદુઃખને ટાળે છે. આજે આપણા દેશ માંથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાનું અધ્યયન લુપ્ત થતું જાય છે. આપણા સાહિત્યનો મૂળ ખમ્મનો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં છે. એટલે આપણે જે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના અધ્યયન તરફ દુર્લક્ષ સેવીશું તો ભવિષ્યમાં આપણા એ અમૂલ્ય જ્ઞાનચારસાને સાચવી શકીશું નહિ. શાસ્ત્રવિશારદ વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજે એ દિશામાં સારું કાર્ય કર્યું હતું અને તેમના સુપ્રથતનોથી સમાજને પં. હર-ગોવિંદદાસ, પં. સુખલાલજી અને પં. એચરદાસજી જેવા પ્રકાંઠ પાંડિતોની ભેટ મળી હતી. મારી એક ભાવના છે કે શિવપુરીની સુષુપ્ત પડેલી પાઠશાળાને અહીં પાલિતાળ્યા ભાવનામાં આવે અને શિવપુરીની જેમ જ અહીં પણ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાને ઉત્તમ કોટિનો જ્ઞાનાબ્યાસ કરાવાય તો વર્તમાન સમયનું એક આવશ્યક ઉત્તમ કાર્ય થશે. અહીં સિદ્ધક્ષેત્ર-પાલિતાળ્યામાં આજે બધી રીતની સાનુકૂળતા છે અને તેથી જ આ સૂચન પર વિચાર કરવા જેવો છે. આપણા જ્ઞાનમંડારોમાં આજે ૧૫ લાખથી વધારે હસ્તપ્રતો

સંપ્રદાયેલી છે. આપણા જ્ઞાનના આ અમૂલ્ય વારસા તરફ આપણે ઝોલું ભક્ષ આપીએ છીએ. મારા સંસારી પિતાશ્રી અને ગુરુદેવ પૂ. ભુવનવિભ્યજી મહારાજ કહેતા કે જૈનોએ શસ્ત્રો સરકારને અને શાસ્ત્રો સાધુને સોંપ્યા છે. આપણે દરદાગીનાની જેટલી સંભાળ રાખીએ છીએ, વેપારધંધામાં જેટલી કાળજી રાખીએ છીએ તેટલી કાળજી જે જ્ઞાનભંડારોની અને તે દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રાખતા થઈ જઈએ તો જૈનધર્મને વિશ્વમાં વધુ યશોજ્જ્વલ અને વધુ ઉન્નત બનાવી શકીએ.

પરમાત્માની વાણીનો પ્રસાર અને પ્રચાર :

જૈન ધર્મની ત્યાગભાવનાના સાક્ષાત પ્રતીકરૂપ જ્ઞેધપુરથી પધારેલા પૂ. જોહરીમલ પારેખે પ્રભાવશાળી પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે અસાર આ સંસારના દુઃખોથી મુક્ત થવા માટે તીર્થંકર પરમાત્માએ સમય સમય પર પોતાની અમૃતવાણી વહેવડાવી આ સૃષ્ટિ પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે, અને એથી જ એ પરમાત્મા પ્રણિત ધર્મ અને જ્ઞાનની પ્રભાવના કરવી એ આપણી સૌની ફરજ બની રહે છે અને એમણે બતાવેલા ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ બધાને સુલભ અને સુગમ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા એ આપણું સૌનું કર્તવ્ય બની રહે છે. આવી મહાન લોકોત્તમ વિભૂતિઓના વિચારો કોઈ સંપ્રદાય અથવા અન્ય કોઈ સંકુચિત મનોવૃત્તિમાં બાંધી લેવા હિતાવહ નથી. કારણ કે તેમનાં આપ્તવચનો તો કોઈ પણ પ્રાદેશિક જાતિ, લિંગ, ભાષા અને અન્ય ભેદભાવથી પર હોઈ સૌને માટે કલ્યાણકારી છે. સાહિત્ય એક એવી કડી છે કે જે બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોને તેમાં જોડી એક મંચ પર લાવે છે. સાહિત્યકારોનો આશય કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ કે અનિયમી મુક્ત રહીને સાહિત્ય સર્જવાનો હોવો જોઈએ.

સાચા જૈનત્વની પ્રાપ્તિ :

આ સમારોહના પ્રમુખસ્થાનેથી મનનીય પ્રવચન આપતાં

સાહિત્યકલારત્ન પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય યશોદેવસૂરિશ્ચરણ મહારાજ સાહેબે જણાવ્યું હતું કે એક સમય એવો હતો કે આ આચાર્યવર્તની ભૂમિમાં કન્યાકુમારીથી કંદહાર (કાશુલ) સુધી નવકાર-મંત્રનું સતત ગુંજન થતું. જૈનધર્મની આભા સર્વત્ર વિસ્તરેલી હતી. જૈનધર્મનો પ્રભાવ સર્વત્ર જોવા મળતો હતો. જૈન શ્રમણોની મહાન પરંપરા હતી. અને તેની તરફ લોકો પ્રેમ, લાગણી અને આદરથી જોતા હતા. આજે સમય બદલાયો છે. જૈન ધર્મનું ક્ષેત્ર માત્ર ગુજરાત, રાજસ્થાન કે મહારાષ્ટ્રના થોડા વિસ્તારો પૂરતું સીમિત થઈ ગયું છે. જે થઈ ગયું છે તેનો રંજ ક્યાં વિના હવે જે છે તેને જળવવામાં આપણે મગ્ન બનીએ તે જરૂરી છે. આજે તે! આપણે! સમાજ અર્થપ્રધાન બની ગયો છે. માત્ર અર્થપ્રાપ્તિ જ જીવનની સાર્થકતા નથી. એમની સાથે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સાચા ધર્મની, સાચી સમજણની પ્રાપ્તિ એ જ જીવનનું પરમ લક્ષ હોવું જોઈએ.

પ. પૂ. યશોદેવસૂરિશ્ચરણે પ્રમુખસ્થાનેથી રજૂ કરવા માટેના શ્રી તીર્થંકરદેવની પ્રતિમાજી ઉપરનાં ત્રણ છત્ર વિધેના પોતાના સંશોધનાત્મક લેખમાંથી કેટલાક મુદ્દા રજૂ કર્યા હતા. અષ્ટપ્રાતિહાર્યમાં એક પ્રાતિહાર્ય તે છત્ર છે. તીર્થંકરના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રની રચના તેઓ કરે છે. એ ત્રણે છત્રનો ક્રમ ઉપરથી નાનો, મોટો અને વધુ મોટો એ પ્રમાણે છે કે મોટો, નાનો અને વધુ નાનો એ પ્રમાણે છે? તે વિદ્વાન સાધુ ભગવંતોના વિભિન્ન મત છે. પ. પૂ. યશોદેવ-સૂરિશ્ચરણે ધણું સંશોધન કરી પુરાવા આપીને આ લેખ દ્વારા સાબિત કરી આપ્યું છે કે તીર્થંકરદેવની મૂર્તિ ઉપર જે ત્રણ છત્રો છે તેના ક્રમમાં સૌથી ઉપર નાનું છત્ર હોય છે અને નીચે સૌથી મોટું છત્ર હોય છે.

આ પ્રસંગે પ્રો. તારાબહેન રમણલાલ શાહ, શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહ, શ્રી મનુભાઈ શેઠ, શ્રી વસંતભાઈ શેઠ વગેરેએ સમારોહ અંગે પ્રાસંગિક વક્તવ્યો કર્યાં હતાં.

અભિવાદન :

પાલિતાણાનાં ધાર્મિક અને સાહિત્યક ક્ષેત્રે દીર્ઘકાલીન સેવા આપનાર સંનિષ્ઠ કાર્યકરો (૧) ડૉ. ભાઈલાલભાઈ એમ. ખાવીશી (૨) શ્રી સોમચંદભાઈ ડી. શાહ (૩) પં. કપૂરચંદભાઈ રણછોડદાસ વારૈયા (૪) પ્રા. જ્યંતીલાલ એમ. શાહ (૫) પં. મનસુખલાલ હરિચંદ મણિયાર અને (૬) પં. પોપટલાલ કેશવજી શાહનું આ સમારોહની ઉદ્ઘાટન ખેઠકમાં શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન સાહિત્ય મંદિર તરફથી શાહ ઝોઢાડીને સન્માન કરવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ છએ મહાનુભાવોનો પરિચય શ્રી ચીમનલાલ પાલિતાણાકરે આપ્યો હતો. સન્માનનો પ્રત્યુત્તર પં. કપૂરચંદભાઈ વારૈયાએ આપ્યો હતો.

ઉદ્ઘાટન સમારોહનું સંચાલન શ્રી મનુભાઈ શેઠે તથા પ્રા. જ્યંતીલાલ એમ. શાહે કયુું હતું અને આભારવિધિ શ્રી ચીમનલાલ કલાધરે કરી હતી.

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની ખેઠક :

શનિવાર તા. ૨૧મી નવેમ્બર, ૧૯૮૭નાં અપોરના ત્રણ વાગે પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય મિત્રાનંદસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પ્રમુખસ્થાને (નિશ્રામાં) પ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રી વિજય યશોદેવસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબની ઉપસ્થિતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની ખેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. જેમાં પં. શાંતિલાલ કેશવલાલ, ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, પ્રા. મલુકચંદ રતિલાલ શાહ, પ્રા. અરુણ જોશી, પ્રા. ઉત્પલાબહેન મોદી, શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહ, શ્રી જોવિંદજી લોહાયા, શ્રી ઉષાબહેન મહેતા વગેરેએ પોતાના નિબંધો કે વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન :

પં. શાંતિલાલ કેશવલાલે આ વિષય પર ખોલતાં જણાવ્યું

હતું કે વિશ્વના બધા ધર્મોમાં ઇશ્વરને કર્તા માનવામાં આવ્યા છે. ઇશ્વરને સર્વ જીવોને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવનારા માનવામાં આવ્યા છે. જૈન ગ્રંથોમાં 'તારે તે તીર્થ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જ તીર્થ પ્રવર્તાનારને તીર્થંકર કહેવામાં આવ્યા છે. જિનપ્રતિમા અને જિનઆગમે વર્તમાન સમયે સૌના માટે આલંબનરૂપ છે અને તેના વડે જ ભવસમુદ્રને પાર કરી શકાય છે.

સ્વાધ્યાય :

ડા. રમણલાલ ચી. શાહે સ્વાધ્યાયની જુદી જુદી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓ સમગ્રવીને કહ્યું હતું કે જૈનધર્મમાં સ્વાધ્યાયને અભ્યંતર તપના એક પ્રકાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. 'સ્વ'નું અર્થયન તે સ્વાધ્યાય. એટલે સ્વાધ્યાયથી આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ. ગમે તે પ્રકારના સાહિત્યનું વાંચન તે જૈન દષ્ટિએ સ્વાધ્યાય નથી. તે માત્ર વાંચન છે. તે સમ્યગ્ શ્રુતનું હોય કે મિથ્યા શ્રુતનું પણ હોય. સ્વાધ્યાયમાં ફક્ત સમ્યગ્ શ્રુતનું વાંચન જ હોવું જોઈએ. એના અભ્યાસમાં પુનરુક્તિનો દોષ શાસ્ત્રકારોએ ગણાવ્યો નથી, બલકે પુનરુક્તિને ગુણરૂપે દર્શાવી છે. વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા એમ સ્વાધ્યાયના પાંચ પેટાપ્રકાર દર્શાવ્યા છે. સાધુઓએ દિવસ અને રાત્રે મળીને વધુમાં વધુ સમય સ્વાધ્યાયમાં ગાળવો જોઈએ એવું વિધાન છે. સ્વાધ્યાયથી કર્મની ઘણી નિર્બંધિત થાય છે અને તેથી મોક્ષમાર્ગમાં તે ભવ્ય જીવોને અનન્ય ઉપકારક થાય છે.

સૂક્ષ્મધર્મ અહિંસા :

પ્રા. મલૂકચંદ ૨. શાહે આ વિષય પર પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરતાં જણાવ્યું હતું કે અહિંસાનું પ્રતિપાદન સર્વધર્મમાં જોવા મળે છે, પરંતુ 'અહિંસા પરમોધર્મ' કહીને જૈનધર્મમાં તેને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તેનું સૂક્ષ્મ પ્રતિપાદન કરવામાં

આવ્યું છે. જૈનોમાં તેા અહિંસા ધર્મની યથાર્થતા સાથે જ બધાં મહાવ્રતો અને સાધના છે. ઉત્કૃષ્ટ ધર્મના અંગરૂપ સંયમ અને તપ અહિંસાની સિદ્ધિને અર્થ છે.

આદર્શ શ્રાવક :

પ્રા. અરુણ જ્ઞેશીએ આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું કે જૈનધર્મના અનુયાયીને શ્રાવક કહેવામાં આવે છે. ભિનેશ્વરને આરાધ્યદેવ ગણનારો, રાગદ્વેષથી અલિપ્ત રહેનારો, સર્વ પ્રત્યે પ્રીતિ રાખનારો, સમતા અને ક્ષમાને ધારણ કરનારો, દયાને મહત્ત્વ આપનારો, પાપ-કર્મનો નાશ કરી મોક્ષમાર્ગે સંચરનારો શ્રાવક આદર્શ શ્રાવક કહેવાય છે. હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત 'યોગશાસ્ત્ર'માં શ્રાવકના માર્ગાનુસારીપણાના પાંત્રીસ ગુણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

જૈનધર્મ અને તપશ્ચર્યા :

પ્રા. ઉત્પલાબહેન કાંતિલાલ મોદીએ આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે તપ એ આત્માની શુદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. જૈન ધર્મમાં તપનું ભારે મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બાહ્યતપ અને અભ્યંતર તપની જૈન ધર્મની ભાવના મોક્ષલક્ષી છે. તપ એ જૈન સંસ્કૃતિનું પ્રાણતત્ત્વ છે. તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે, આત્માની મલિનતા ધોવાય છે અને સંપૂર્ણ કર્મક્ષય કરી જીવાત્મા મોક્ષગતિ પામી શકે છે.

જીવન જીવવાની કળા : જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ :

શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહે આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ સર્વ દુઃખોનું મૂળ પરિગ્રહ છે. સંતોષ એ જીવનનું પરમ ધન છે, પરંતુ આજે સંતોષ છે ક્યાં? માત્ર અર્થપ્રાપ્તિ જ જીવનનું લક્ષ નથી. જૈનધર્મ ત્યાગપ્રધાન ધર્મ છે. તપ અને સંયમનું જૈનોમાં ભારે મહત્ત્વ છે. જીવન જીવવાની ખરી ચાવી જૈનધર્મે દર્શાવેલા શ્રાવકનાં વ્યવહારમાં છે. સમતાની પ્રાપ્તિ

માટે સામાયિક જેવી ક્રિયાઓનું અને દિવસ તથા રાત્રે લાગેલા દોષોના પ્રાયશ્ચિતરૂપે દેવસી અને રાઈ પ્રતિક્રમણનું જૈનધર્મમાં ભારે મહત્ત્વ છે.

રાજમાર્ગ : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રકાશિત વિતરાગ માર્ગ :

શ્રી ગોવિંદજી જીવરાજ લોહાયાએ આ વિષય પર ખોલતાં જણાવ્યું હતું કે આજના કપરા કાળમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિરચિત તત્ત્વચિતન અધ્યાત્મ માર્ગના પ્રવાસીઓ માટે પરમ શાંતિરૂપ ગણાવી શકાય. આ યુગપુરુષનું કથન, કવન અને કલાપૂર્ણ તત્ત્વ વિશ્લેષણુ ભવદુઃખને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

કષાયો :

શ્રી ઉપાખહેન મહેતાએ આ વિષય પર ખોલતા જણાવ્યું હતું કે જૈનધર્મમાં આત્માનો વિકાસ અટકાવનારા અને ભવખંધનને વધારનારા ચાર કષાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, ક્રોધ દ્વારા પ્રીતિ, માન દ્વારા વિનય અને માયા દ્વારા મૈત્રીનો નાશ થાય છે. જ્યારે લોભ જીવનમાં સર્વનાશ સર્જે છે. આમ ક્રોધથી મગજનો તીવ્ર ઉકળાટ, અહંકારથી સત્તા વૈભવનો નિરંકુશ દેખાવ, માયાથી સેવાતો ખોટો દંભ અને લોભથી કરવી પડતી જીવનની વેઠ પર આ ભવના સંતાપનો અને પરભવના દુઃખનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

મનુષ્ય જીવનની સાર્થકતા :

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની ખેડકના અધ્યક્ષસ્થાનેથી વિદ્વાતપૂર્ણ પ્રવચન આપતા પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય મિત્રાનંદસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબે જણાવ્યું હતું કે સમ્યગ્ દર્શનથી શુદ્ધ એવું જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ જ મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા છે. શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે જગતને અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ આપ્યો છે. જેમ જગતના પદાર્થો ઉત્પન્નશીલ છે તેમ નાશવંત, અચિત્ત અને વિનાશી

પણ છે એ વાતનું સમાધાન થતાં ગૌતમસ્વામીએ પરમાત્માનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું. ભગવાને જ્ઞાનના મહાસાગરમાંથી તેમના શિષ્યોને ખાખો ભરીને તત્ત્વ આપ્યું. તેમના સમર્થ શિષ્યોએ તેમાંથી એક બિન્દુ જેટલું ગુપ્ત્યું અને ભાવનાને પ્રરેપેલ તે તત્ત્વ આ સમયે આપણી પાસે તુષાર જેટલું રહ્યું છે તેા પણ એ તીર્થ કર પરમાત્માની વાણી હોય સૌ માટે કલ્યાણકારી છે. શ્રી મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછીના ૫૦૦ વર્ષના ગાળામાં વાચક ઉમારવાતિ મહારાજ થયા. તેમણે ધણાં ગ્રન્થો રચ્યાં. આટલા પ્રકાંડ વિદ્વાન હોવા છતાં તેઓ બિંદુકુલ નિરાભિમાની હતા. એ તેા હંમેશા કહેતા કે હું તેા બાઈ જ્ઞાનના અગાધ મહાસાગરના કિનારે બેઠો છું. અને એકિનારેથી રત્નો વીણીને તમને આપું છું. તેમની કેવી વિનમ્રતા. હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૪ ગ્રન્થો રચી જૈન ધર્મનેા ઉદ્યોત કર્યો. કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ જેવી કેટકેટલીય મહાન વિભુતિઓએ પોતાના અપૂર્વ જ્ઞાન તેજના અજવાળા પાથરીને આ જગત ઉપર કેટલો મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

અન્ય નિબંધો :

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની આ એકકમાં ઉપરોક્ત નિબંધોની રજૂઆત ઉપરાંત શ્રી હસમુખ શાંતિલાલ શાહે સમક્ષિત એટલે શું ? કેવી રીતે ? શા માટે ? એ વિષય પર અને શ્રી હરેશકુમાર અરુણભાઈ જ્ઞેશીએ ‘જૈનધર્મમાં લેશ્યા’ એ વિષય પર પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો વાંચ્યા હતા.

આ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ માટે ડો. રમેશચંદ્ર યુનીલાલ લાલન (મુંબઈ), ડો. કેકિલાખડેન શાહ (મુંબઈ), શ્રી રોહિત શાહ (અમદાવાદ), મુનિશ્રી હંસ (અમદાવાદ), ડો. મણિભાઈ પ્રજ્ઞપતિ (દ્વારકા), શ્રીમતી સુધા પ્રદીપ ઝવેરી (ભૂજ), કુ. હર્ષિકા રમણિકલાલ દોશી (જામનગર), કુ. જ્યોતિ પ્રતાપરાય શાહ (ભાવનગર),

શ્રી ભિતેન્દ્રકુમાર જૈન (ઉદયપુર) વગેરે તરફથી લેખો મળ્યા હતા પરંતુ સંજોગવશાત તેઓ ઉપસ્થિત રહ્યા ન હતા.

સારસ્વતોતુ સન્માન :

પાલિતાણાની ૩૦ જેટલી વિવિધ સંસ્થાઓના ઉપક્રમે નવમા જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં ભાગ લેવા પાલિતાણા પધારેલા વિદ્વાનોનું અભિવાદન કરવાનો એક કાર્યક્રમ ડૉ. ખાણુલાલ હરખચંદ શાહના પ્રમુખસ્થાને શનિવાર, તા. ૨૧-૧૧-૧૯૮૭ના રાત્રે ૮-૩૦ કલાકે શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન સાહિત્ય મંદિરના ધર્મવિહાર સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યો હતો જેમાં અતિથિવિશેષ તરીકે જાણીતા ઉદ્યોગપતિ શેઠશ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલ પધાર્યા હતા. કાર્યક્રમનો પ્રારંભ પાલિતાણા હાઈસ્કૂલના અધ્યાપક શ્રી વ્યોમેશચંદ્ર આચાર્યની મંગલ પ્રાર્થનાથી થયો હતો. પ્રાસંગિક વક્તવ્યો બાદ સમારોહ માટે પધારેલ સારસ્વતોતુ સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

સાહિત્ય વિભાગની ખેઠક :

રવિવાર, તા. ૨૨મી નવેમ્બર, ૧૯૮૭ના રોજ સવારના ૯-૦૦ વાગે પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંતશ્રી વિજય યશોદેવસૂરિજી મહારાજ સાહેબના પ્રમુખસ્થાને (નિઆમાં) સાહિત્ય વિભાગની ખેઠક મળી હતી તેમાં નીચેના સાક્ષરોએ પોતાના અભ્યાસલેખો રજૂ કર્યા હતા :

મોહનલાલ દલ્હીચંદ દેશાર્ધનું સાહિત્યકાર્ય :

પ્રા. જયંતભાઈ કોઠારીએ આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે વિદ્વાન ધણીવાર પરદેશમાં પૂજાતો હોય છે, પણ ધરઆંગણે એતી કિંમત થતી નથી. શ્રી મોહનભાઈના 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' અને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' જેવા આકર અન્યોનું મૂલ્ય અભ્યાસીઓ ધણું મોટું સમજે છે ને એકલે હાથે આવાં મોટાં કામ કરનાર પ્રત્યે અપાર આદર થાય છે. પણ આ ઉપરાંત મોહનભાઈના ૪૦૦૦-૫૦૦૦ પાનાનાં અગ્રંથસ્થ લખાણો છે

એનો અંદાજ બાબે જ કોઈને હશે. એમનાં લખાણોની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ તરત ધ્યાન ખેંચે છે-અભ્યાસશીલતા, વિગતપ્રચુરતા, જૈનત્વ છતાં સાંપ્રદાયિકતાથી ઉપર ઊઠતી વિશાળ દષ્ટિ, જૈનેતર સાહિત્યનો પણ ઊંડો અભ્યાસ, સમકાલીન જીવનની ગતિવિધિમાં રસ, રાષ્ટ્રવાદી વિચારવલણ વગેરે. મોહનભાઈનાં અગ્રંથસ્થ લખાણો અગ્રંથસ્થ થશે ત્યારે એમની પૂરી સાચી છાંપી આપણને મળશે અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મની ધણી નવી ખાખતો પણ જાણવા મળશે.

સમરાધ્ય કહા :

પ્રા. તારાબહેન રમણલાલ શાહે આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ સમર્થ ઉપદેશપ્રધાન કથાકૃતિ 'સમરાધ્ય કહા' (સમરાહિત્યની કથા) પ્રાકૃત ભાષામાં લખી છે. તેમાં જૈનદર્શનના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો, વિવિધ પાત્રો, પ્રસંગો, ઉપકથાઓ અને સાધુસાધ્નીઓનાં ઉપદેશવચનો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. એ મુખ્ય પાત્રો રાજકુમાર ગુણસેન અને પુરોહિત પુત્ર અગ્નિશર્માના નવ બચની આ બોધકથા છે. વિચાર, વાણી અને વર્તનની નાનામાં નાની ક્ષતિના પણ કેવાં કેવાં પરિણામો બોગવવાનાં આવે છે તે સમર્થ રીતે આ મહાકથામાં દર્શાવાયું છે. અનેકને માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે એવી આ મહાકથાનું સર્જન કરી કવિ, મહર્ષિ, તત્ત્વવેત્તા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કથાકારસર્જક તરીકેની પોતાની અનન્ય શક્તિની અદ્ભુત પ્રતીતિ કરાવી છે.

સંવેગરંગશાલા : એક પરિચય :

પં. કપૂરચંદ રણજોડદાસ વારૈયાએ આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે વિ. સ. ૧૧૨૫માં પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલા આ સુદીર્ઘ ગ્રંથમાં શ્રી જિનચંદ્રસૂરિએ ગૃહસ્થોને અને ત્યાગીવર્ગ માટે આરાધનાનું સુંદર સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની આરાધના ચાર સ્કન્ધરૂપે સાધુ ભગવંતો અને

શ્રાવકોનાં દષ્ટાંતોપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટેના પરિકર્મવિધિ, પરગણ્યસંક્રમણ, મમત્વવિચ્છેદ અને સમાધિલાભ એ ચાર કારણ આ ગ્રંથમાં વિસ્તૃત સ્વરૂપે બતાવવામાં આવ્યાં છે. મોક્ષમાર્ગના ધ્વજીક આત્માએ આરાધના માટેનો આ ગ્રંથ અવશ્ય અવગાહન કરવા જેવો છે.

તામિલ જૈનકૃતિ : નાલડિયાર :

શ્રી નેમચંદ ગાલાએ આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે નાલડિયાર તામિલ ભાષાનો પ્રાચીન મહાન જૈન ગ્રંથ છે. તેની રચનાનો ઇતિહાસ એવો છે કે પૂર્વે તામિલ દેશમાં પડેલા દુષ્કાળને કારણે મદુરાઈના પાંડ્ય રાજા ઉમ પેરુવલુડિ પાસે પાસે આઠ હજાર મુનિઓ આશરો લેવા આવ્યા. રાજાએ તેમને સારી રીતે રાખ્યા. ખીજા વર્ષે દેશમાં સુકાળ થવાથી તે મુનિઓએ ત્યાંથી વિહાર કરવાનું વિચાર્યું. પરંતુ રાજા રાજા નહીં આપે તેવું જણાતાં ગુપ્ત રીતે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય લીધો અને રાજાના ઉપકારનો બદલો વાળવા દરેક મુનિએ ચારેક લીટીનું એક એક પદ લખીને જવું તેમ નક્કી કર્યું. આમ આઠ હજાર પદ લખાયાં. રાજાને એ પછી જાણ થઈ કે સાધુઓ જતા રહ્યા છે ત્યારે ક્રોધાવેશમાં તે આઠ હજાર પદપત્રોને તેમણે નદીમાં પધરાવી દીધાં. પાછળથી પસ્તાવો થતાં એણે ધણી તપાસ કરતાં તેમાંથી ૪૦૦ પદપત્રો મળી આવ્યા. તે પરથી તે રાજાએ આ 'નાલડિયાર' નામનો અદ્ભુત ગ્રંથ રચ્યો છે.

જ્ઞાનસારનો સાર :

શ્રી જ્યેન્દ્ર એમ. શાહે આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલી આ ઉત્તમ કૃતિ છે. યોગવિષયક બધા જ ગ્રંથોનો વાંચન, મનન અને અનુભાવનનો સાર એટલે જ્ઞાનસાર. જ્ઞાનસારમાં અધ્યાત્મ વિષયક ૩૨ અષ્ટકો છે.

એમાં પૂર્ણતા, મગ્નતા, સ્થિરતા, જ્ઞાન, ક્રિયા, ત્યાગ, મૌન, વિવેક, તપ, ધ્યાન, યોગ ઇત્યાદિ વિષયો પરનાં અષ્ટકોમાં મૌલિક, ગહન તત્ત્વચિંતન રહેલું છે. આ દરેક અષ્ટકો ઉપર એક એક ગ્રંથનું સર્જન થઈ શકે તેવી અર્થસમૃદ્ધ આ કૃતિ છે.

જૈનધર્મ અને પ્રચારમાધ્યમના પ્રશ્નો :

આ વિષય પર પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરતાં પ્રા. ગુલાબ દેઢિયાએ જણાવ્યું હતું કે આજનો સમય પ્રચારનાં માધ્યમોનો છે. જૈન ધર્મના પ્રસાર માટે મોટે ભાગે હજુ વ્યાખ્યાનો અને ગ્રંથોનો જ આધાર લેવાય છે. વર્તમાન સમયમાં દુરદર્શન, વિડીયો જેવાં પ્રચાર માધ્યમો વધુ સખળ બન્યાં છે. જૈન ધર્મને મનોવિજ્ઞાન, આરોગ્યવિજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંગીત, કલાઓ વગેરે સાથે સરખાવીને આવા માધ્યમો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે તો બાળકો અને યુવાનોને જરૂર રસ પડે.

જૈનશાસ્ત્રો :

શ્રી દિનેશભાઈ જેઠાલાલ ખીમસીયાએ આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા અને ગણધર ભગવંતોએ ગૂંથેલા આગમોમાં સંગ્રહાયેલા છે. સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, રાજસ્થાની, કન્નડ, તામિલ અને હિન્દી ભાષાઓમાં વિપુલ પ્રમાણમાં જૈન સાહિત્ય રચાયું છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીનું જીવનકવન :

પ્રા. જ્યંતીલાલ એમ. શાહે આ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું હતું કે આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયેલાં આ સમર્થ જૈન સર્જક તેમની અદ્ભુત રચનાઓ દ્વારા આજે પણ સૌના હૃદયમાં બિરાજમાન રહ્યા છે. સાહિત્યનું કોઈ ક્ષેત્ર એવું નહિ હોય કે જેનું ખેડાણ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે નહિ કર્યું હોય. એક પ્રકાંડ વિદ્વાન તરીકે તેમની યશોગાથા આજે પણ દિગંતમાં પ્રસરેલી જેવા મળે છે.

તેમણે રચેલા સ્તવનો, સજ્જાયો, રાસાઓ વગેરેમાં ભાવ ભાલિત્ય, અર્થ ગાંભીર્ય, ભાષાની સચોટતા અને રસ પરિપૂર્ણતા જેવા મંગ છે.

યુવાનો અને ધર્મસંસ્કાર :

આ ખેડકમાં પોતાનું પ્રાસંગિક વક્તવ્ય રજૂ કરતા શ્રી ખરતરગચ્છના પૂ. વિદ્વાન મુનિશ્રી મણિપ્રભસાગરજી મહારાજે જણાવ્યું હતું કે જૈન સાહિત્ય સમારોહની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ ખૂબ જ આનંદ થયો છે. આજના યુવાનોમાં જે આપણે ધર્મસંસ્કાર ટકાવી રાખવા હશે તે સાહિત્ય સમારોહ જેવા કાર્યક્રમોને વધુ વેગ અને સહયોગ આપવો જ પડશે અને તેથી જ આવા સમારોહ વારંવાર યોજાતા રહે તે જરૂરી છે. ગુજરાતમાં જ યોજાતા આ કાર્યક્રમને હવે રાજસ્થાનમાં પણ લાવવાની જરૂર છે. ત્યાંની પ્રજાને પણ આવી વિશિષ્ટ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનાં દર્શન કરાવવાની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્ય : માનવ મનની સંજ્ઞવની :

સાહિત્ય વિભાગની ખેડકના અધ્યક્ષસ્થાનેથી મનનીય પ્રવચન આપતાં પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી યશોદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવ્યું હતું કે સાહિત્ય વિભિન્ન પ્રજા વચ્ચે સેતુ બની શકે છે અને મૈત્રી પાંધાવી શકે છે. સાહિત્ય માનવ મનનું વિવિધ રીતે ઘડતર કરનારી સંજ્ઞવની છે. દેશની મહત્તા કે મહાનતા તેની ધનસંપત્તિ કે અન્ય સમૃદ્ધિથી મપાતી નથી; પણ તેની પાસે સાહિત્ય-નામની સમૃદ્ધિ કેવી છે, કેટલી છે તે ઉપરથી મપાય છે. વિશ્વના એકમાં ઉન્નત મસ્તકે જિલા રહી સકીએ તેવો વિશાળ સાહિત્યનો ખજાનો, વારસો આપણને મળ્યો છે. એ વારસાનું આપણે જતન કરીએ અને તેના સદુપયોગ કરતા રહીએ તો ભાવિ પ્રજાને યોગ્ય માર્ગે વાળી શકીએ.

જૈન દષ્ટિએ શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : એક સમ્યગ્ શ્રુત અને બીજું મિથ્યા શ્રુત. સમ્યગ્ શ્રુત એટલે સાચી દિશા બતાવતું જ્ઞાન-

સવળું જ્ઞાન. મિથ્યાશ્રુત એટલે જીવન માટે ખોટી દિશા ખતાવતું જ્ઞાન-અવળું જ્ઞાન. જે જ્ઞાન હેય-ઉપાદેયની સમજ અને વિવેકદષ્ટિ આપનાર હોય અને આત્મકલ્યાણ કરાવનાર હોય તે જ્ઞાનને જ સાચું-સવળું જ્ઞાન કહેવાય છે. શાસ્ત્રકારોએ એ જ જ્ઞાન લખવાની-વાંચવાની વાત જણાવી છે.

જૈન સાહિત્ય ધણું વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. ભારતની ધણીખરી ભાષાઓમાં અનેક ઉપયોગી વિષયો ઉપર તે રચાયું છે. જૈનાચાર્યોએ જેને સાર્વજનિક સાહિત્ય કહી શકાય એવાં વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, છંદ, અક્ષરકારશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, સ્થાપત્યશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર ઉપર અર્થે લખ્યાં છે. મોક્ષમાર્ગે લઈ જનારાં આચારશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો સેંકડોની સંખ્યામાં રચ્યાં છે. સાંસારિક અને ભૌતિક અનુકૂળતા માટે મંત્ર, તંત્ર, અને યંત્ર ઉપર વિશાળ સર્જન કર્યું છે. એ ઉપરાંત મુદ્રાતંત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, વૈદક, વિજ્ઞાન, નીતિ, ખૂગોળ, ખગોળશાસ્ત્ર તેમજ વિવિધ પ્રકારે રચાયેલાં સ્તોત્રાદિ સાહિત્ય ઉપર સેંકડો અર્થેનું સર્જન કર્યું છે. એમાંનું કેટલુંક મુદ્રિત થયું છે અને કેટલુંક જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સુરક્ષિત રહ્યું છે. જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં કાગળ અને તાડપત્ર આ બંને પ્રકારની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે. આજે મુદ્રણકળાના કારણે હસ્તલિખિત પ્રતો લખાવવાનો વ્યવસાય નષ્ટ થયો છે. એવા લલિયા પણુ હવે મળતા નથી. સાહિત્યપ્રેમીઓએ એટલું યાદ રાખવું ઘટે કે હાપેલા અર્થેનું આયુષ્ય પચાસથી સો-સવાસો વર્ષનું હોય છે, જ્યારે હાથખનાવટના એસિડ વિનાના મજબૂત કાગળો ઉપર લખાયેલી હસ્તલેખીઓનું આયુષ્ય ૫૦ થી ૬૦૦ વર્ષનું હોય છે.

અન્ય લેખો :

સાહિત્ય વિભાગની બેઠકમાં ઉપરોક્ત નિબંધોની રજૂઆત

ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓએ પણ વિવિધ વિષયો પરના લેખો રજૂ કર્યા હતા. જેની વિગત આ પ્રમાણે છે :

- (૧) ડૉ. બળવંત જાની-રાજકોટ
* સમયસુંદરકૃત 'સત્યાસીની દુષ્કાળ વર્ણન છત્રીસી'
- (૨) ડૉ. આર. પી. મહેતા-જૂનાગઢ
* પ્રબંધકાર મેરુતુંગ
- (૩) પ્રા. કાન્તિલાલ ખી. શાહ-અમદાવાદ
* શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈકૃત 'સામાયિકસૂત્ર'
- (૪) શ્રી નગીનદાસ જે. શાહ, 'વાવડીકર'-મુંબઈ
* શાસ્ત્રવિશારદ વિજય ધર્મસૂરિજી મહારાજ
- (૫) શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'-મુંબઈ
* જ્ઞેષ્ઠપુરમાં મળેલું પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સંમેલન
- (૬) શ્રી પ્રકાશ પી. વોરા-મુંબઈ
* ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ બાદ વિવિધ ગચ્છોત્તું અસ્તિત્વ
- (૭) શ્રી રાજેન્દ્ર સારાભાઈ નવાબ-અમદાવાદ
* દરિયાઈ વેપારના વિકાસની દૃષ્ટિએ શ્રીપાળરાસતું મૂલ્યાંકન
- (૮) ડૉ. શિલ્પા નેમચંદ ગાલા-મુંબઈ
* માનવી : એક શાકાહારી પ્રાણી
- (૯) શ્રેમતી ઉષાબહેન નગીનદાસ વાવડીકર-મુંબઈ
* ઉપાધ્યાય યશે વિજયજીની સ્તવન ચોવીશી: એક અભ્યાસ
- (૧૦) ડૉ. મૃદુલા લોહાયા-મુંબઈ.
* **Health and Hygiene in context of Jain Religious Practices.**

સાહિત્ય વિભાગની આ ખેઠક માટે નીચેના નિયમો પણ મળ્યા હતા, પરંતુ તે કૃતિઓના લેખકો સંજોગવશાત્ આ સમારોહમાં ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા.

- (૧) શ્રી ભંવરલાલ નાહટા-કલકત્તા
* શ્રી સ્યુલિભદ્ર ફાગુ
- (૨) ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ-અમદાવાદ
* જૈન સંપ્રદાયમાં ગચ્છો
- (૩) વૈદ્ય હેમાન્દ્રી જૈન-વડોદરા
* નટયમ્ પૂજા
- (૪) મુનિશ્રી હરિભદ્રસાગરજી-નલિયા (કચ્છ)
* શ્રી સુમતીનાથ ભગવાન
- (૫) સૌ. સરોજ ચં. લાલકા-કારંજ (લાઠી)
* નાયધમ્મકહાં
- (૬) શ્રીમતી સોનલ રાજેન્દ્ર નવાબ-અમદાવાદ
* વિસ્તૃત પત્રનું શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકન

અભિવાદન :

સાહિત્ય વિભાગની ખેઠકની પૂર્ણાહુતિ પછી પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજી મહારાજની પ્રેરણાથી આ સાહિત્ય સમારોહના આયોજન માટે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવનાર પ્રા. જયંતીલાલ એમ. શાહ, શ્રી રોહિતભાઈ ઝવેરી વગેરે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું.

સંચાલન અને આભારદર્શન :

તત્પરજ્ઞાન અને સાહિત્ય વિભાગની ખેઠકોનું સંચાલન શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'એ કર્યું હતું, જ્યારે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી શ્રી પન્નાલાલ ર. શાહે અને શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર

જૈન સાહિત્ય મંદિર તરફથી શ્રી વૃજલાલ પાનાયંદ વેરાએ આભારવિધિ કરી હતી.

પૂર્ણાહુતિ :

આ રીતે નવમા જૈન સાહિત્ય સમારોહની પાલિતાણા ખાતે તિર્થાધિરાજ શ્રી સિદ્ધાયલજીની હવ્રછાયામાં પ. પૂ. આ. શ્રી યશો-દેવસૂરિજી મહારાજ સાહેબની નિશ્રામાં સરસ રીતે પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી. આ પ્રસંગે સમારોહના પ્રતિનિધિઓને શ્રી સિદ્ધગિરિની તીર્થયાત્રાનો પણ લાભ મળ્યો હતો.

દસમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : પન્નાલાલ ર. શાહ

ચાર ચાર વર્ષના સતત દુષ્કાળ બાદ મેઘરાજની અમીવર્ષાથી પરિપ્લાવિત થયેલી કચ્છની હરિયાળી-લીલીઈમ ધરતી પર દસમા જૈન સાહિત્ય સમારોહ નિમિત્તે મુંબઈ, અમદાવાદ, વલ્લભવિદ્યાનગર, રાજકોટ અને ભાવનગર એમ વિવિધ સ્થળોએથી પધારેલા જૈન સાહિત્યના જિજ્ઞાસુ, રસિકો, અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોને ગત માસ નવેમ્બરની તા. ૨૬, ૨૭ અને ૨૮મીના રોજ કચ્છના તણવાણા પાસે નવોદિત તીર્થ એતેર જિનાલય ખાતે વિદ્યાવ્યાસંગ માણ્યો. કચ્છની ધીંગો ધરતીની સમગ્ર પ્રજા અને તેમાંયે જૈન કચ્છી પ્રજા વ્યાપાર-કુશળ, સાહસિક, શ્રદ્ધાળુ, ધર્મપ્રેમી અને દાનવીર છે. શ્રાવક ભીમશી માણેકે તેા જૈન સાહિત્યની કૃતિઓને લંડારોમાંથી શોધી, તેમનું મુદ્રણ-પ્રકાશન કરી, જૈન સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી છે અને આ પ્રદેશને મહિમા બક્ષ્યો છે. મેસર્સ નવનીત પ્રકાશન કેન્દ્રના નિમંત્રણથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ઉપક્રમે દસમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયો. તેના પ્રમુખસ્થાને હતા જ્ઞણીતાં તત્ત્વજ્ઞ અને લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના ડિરેક્ટર ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ.

* * *

નવોદિત તીર્થમાં આવકાર :

શનિવારે અષોરના ૩-૩૦ વાગ્યે આચાર્ય ગુણોદય સાગરસુરિની

निश्रामां मजेवी समारोहनी आ उद्घाटन मेककमां सौनुं स्वागत करतां भोतेर निनालयना मेनेबिग ट्रस्टी श्री वसनञ्ज क्षप्रमशी शाहे ज्ञाव्युं हुतुं के प्राचीन लक्ष्मेश्वर तीर्थनी नञ्जकमां मांडवीथी हसेक डिप्लोमीटरना अंतरे तलवाष्वा गामनी सीम अने कोडाय गामनी सीमांते ८० अेकर जमीनमां आ तीर्थ पथरायेलुं रहेशे. कुञ्छमां राजमार्ग पर आवेलुं आ नवोदित यात्रास्थण आधुनिक सगवडताथी सुसज्ज छे. आवा आ तीर्थमां सौनुं अलिवाहन करतां मने आनंद थाय छे.

विद्यालयना अभूत महोत्सव :

मे. नवनीत प्रकाशन केन्द्र वती श्री कुगरशीजाई गालाअे सौने आवकार आप्या भाद श्री महावीर जैन विद्यालयना मंत्री श्री सेवतीलाल के. शाहे ज्ञाव्युं के येज्जक संस्थाने ट्रंक समयमां पंचोतेर वर्ष पूरां थशे, अे निमित्तो आगामी पचास वर्षमां जैन समाजनी शैक्षणिक जइरियातने लक्षमां राप्पी नवां विकासकार्यो हाथ धरवानी अमे विचारल्यु करी रह्या छीअे, अे माटे सौनां सुचने अने साथने अेभले आवकार्यां हतां.

भोक्षणां त्रय साधना :

आचार्य श्री गुणोदयसागरनी निश्रामां मजेला इसभा जैन साहित्य समारोहमां पू. आचार्यश्रीअे मांगलिक इरभाव्या भाद पू. मुनिश्री पूज्यलक्ष्मसागरअे जैन साहित्य समारोहनी प्रवृत्तिथी पोताने अत्यंत आनंद थये होयानुं ज्ञावावी भोक्षणां त्रय साधना-ज्ञानने प्रकाश, शुद्धिनी जइरियात तथा तप अने संयमने महिमा समज्जये हतो अने आचार्यश्री वती आ प्रवृत्तिने अंतरना आशीर्वाद पाठव्या हता.

मे. नवनीत प्रकाशन केन्द्रना श्री अमरयंदजाई गालाअे दीप प्रगटावी आ समारोहनुं उद्घाटन कर्युं हुतुं.

સમારોહની સ્વૈચ્છિક અને અનૌપચારિક પ્રવૃત્તિ :

દસમા જૈન સાહિત્ય સમારોહના સંયોજક અને 'પ્રમુદ્ધ ભુવન'ના તંત્રી ડો. રમણલાલ ચી. શાહે સમારોહની આ પ્રવૃત્તિને એક સ્વૈચ્છિક અને અનૌપચારિક પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવી, વર્તમાન સમયમાં સાહિત્યની આખોડવા ઊભી કરવી અત્યંત જરૂરી છે એમ જણાવ્યું હતું. એમણે વિશેષમાં કહ્યું કે આ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે પૂર્વ-સૂરિઓએ રચેલા ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય થાય અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે ભૌતિકવાદમાં પડેલા શહેરીજનોને એકાંતમાં સ્વાધ્યાય કરવાની તક મળે એવી આ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિની ભૂમિકા છે. સાહિત્યરસિકો, અધ્યાપકો જૈન ગ્રંથો વાંચવા તરફ વળે અને અધ્યયનલેખો લખે એ આ પ્રવૃત્તિની એક ઇષ્ટ ફલશ્રુતિ છે. એમાં સર્વ નવોદિતોને પણ પોતાનો અભ્યાસલેખ રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવે છે. એટલે સમારોહ માટે આવતા નિમંત્રણો સ્તર વિવિધ પ્રકારનું રહે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રાસંગિક પ્રવચનો :

દસમા જૈન સાહિત્ય સમારોહ પ્રસંગે શ્રી અચલગચ્છ જૈન સંઘના પ્રમુખશ્રી ગુલાબચંદ કરમચંદ શાહ, કેંગ્રેસના શ્રી જયકુમાર સંઘવી, પ્રા. તારાબેન ર. શાહ, શ્રી ચાંપશીભાઈ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી હિંમતલાલ એસ. ગાંધી, પ્રિન્સ પ્લાસ્ટિક્સના શ્રી કિશોરભાઈ અને કચ્છી કવિ શ્રી માધવજી જોષી 'અસ્ક' અને સમારોહના પ્રમુખ ડો. નગીનભાઈ જે. શાહે પ્રાસંગિક પ્રવચનો કર્યાં હતાં અને સમારોહની સફળતા ઇચ્છી હતી.

પ્રથમ બેઠક :

રવિવાર, તા. ૨૭-૧૧-'૮૮ના રોજ સવારના ૯-૩૦ વાગ્યે શ્રી પાર્શ્વઅન્દ્રગચ્છના પૂ. મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રવિજયજી અને શ્રી આઠ કોટિ મોટી પક્ષના પૂ. મુનિશ્રી નવીનચંદ્રજી મહારાજની નિશ્રામાં

પહેલી એક મળી હતી. આ એકમાં શ્રી ઉષાબહેન મહેતાએ ધાતી -અધાતી કર્મ વિષે, શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહે કાયાની માયાના બંધન વિષે, ડો. શેખરચંદ્ર જૈને 'યશોવિજયજી કૃત જ્ઞાનસાર-એક અધ્યયન' વિષે, પ્રો. મલૂકચંદ આર. શાહે શ્રાવકોનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ-દાન વિષે, પ્રો. નલિનાક્ષ પંડ્યાએ પેટલાદના જૈન સમાજ વિષે અને પ્રો. દેવબાળા સંઘવીએ ભાવરતન મુનિ કૃત હરિબલ રાસ વિષે નિબંધો વાંચ્યા હતા.

પ્રારંભમાં પૂ. મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રવિજયજીએ આચરણ પર ભાર મૂકતાં જૈન જનતા, જૈન સાહિત્યથી પરિચિત થાય એવાં પગલાં લેવાની પ્રેરણા આપી હતી. આચાર્ય ભગવંત છોટાલાલજી મહારાજના પૂ. નવીનચંદ્ર મહારાજે લક્ષ્મી અને સરસ્વતીપુત્રોના સંયોગને આવકાર આપ્યો હતો. કચ્છના જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલ ગ્રંથોની શ્રાવકોને જાણ પણ નહિ હોય એમ જણાવી એનું મહત્ત્વ આપણને સમજાવું નથી એમ કહ્યું હતું. ત્યાર બાદ પ્રમુખશ્રી નગીનબાઈ જે. શાહે વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું, જેના મહત્ત્વના મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે:

જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનધર્મદર્શન-વિષયક અને જૈનો દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય :

સમારોહના પ્રમુખ ડો. નગીનદાસ જે. શાહે જણાવ્યું કે જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનધર્મદર્શન વિષયક સાહિત્ય તેમજ જૈનો દ્વારા રચાયેલું કાવ્ય તથા કાવ્યેતર શાસ્ત્રીય સાહિત્ય. જૈન સાહિત્યને મહિમા કરતાં એમણે જૈન સાહિત્યને ધૃતતા, ગુણવત્તા અને વિવિધતાની દૃષ્ટિએ અજોડ ગણાવ્યું હતું. આ માટે એમણે સ્વ. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ કૃત જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ પ્રકાશિત જૈન સાહિત્યકા પૂહદ ઇતિહાસ' ભાગ ૧ થી ૬, શ્રી. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા કૃત 'જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો

ઇતિહાસ ભાગ ૧-૩, જગદીશચંદ્ર જૈનકૃત 'પ્રાકૃત સાહિત્યકા ઇતિહાસ,' મો. ૬. દેશાઈકૃત 'જૈન ગુજ્જર કવિઓ' ભાગ ૧ થી ૫, એ. ચક્રવર્તી કૃત 'જૈન લીટરેચર ઇન તામિલ' વગેરેને આધારભૂત સાધન તરીકે ઓળખાવ્યાં હતાં, ઉપરાંત વિવિધ જૈન ભંડારોનાં સૂચિપત્ર જોવાની ભલામણ કરી હતી. સૌ પ્રથમ એમણે જૈનો દ્વારા રચાયેલ કાવ્યસાહિત્ય અને કાવ્યેતર શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો હતો.

વિવિધ ભાષામાં રચાયેલ જૈન સાહિત્યની ઝાંખી :

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અપભ્રંશ, વ્રજ, ગુજરાતી, રાજસ્થાની, કન્નડ, તમિળ વગેરે ભાષામાં રચાયેલ અને કાવ્યસાહિત્યનાં અનેક રૂપોના ખેડાણુની એમણે ચર્ચા કરી હતી. સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યમાં રવિષેણુનું પદ્મચરિત, જિનસેન અને સક્લકીર્તિનું હરિવંશપુરાણ. ગુણભદ્રનું મહાપુરાણ અને હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રિષષ્ઠિશલાકાકાપુરુષચરિતને શકવર્તી ગ્રંથો ગણાવ્યા હતા. આ રચનાઓનો મોટો ભાગ કથાત્મક અને પુરાણોની સ્વાભાવિક, સરળ શૈલી છતાં અનેક સ્થાને રસ, ભાવ અને અલંકારોથી માંડિત છે. મેરુતુંગ કૃત મહાપુરાણ, પદ્મસુંદર કૃત યદુસુંદર મહાકાવ્ય, પાશ્વનાથ ચરિત મહાકાવ્ય અને રાયમલ્લાબ્યુદય, અમરચંદ્ર કૃત પદ્માનંદ મહાકાવ્ય, હરિચંદ્ર કૃત ધર્મશર્માબ્યુદયમ મહાકાવ્ય, વાગ્બટ કૃત નેમનિર્વાણ કાવ્ય, જિનસેન કૃત પાશ્વાબ્યુદય, દેવવિમલગણિ કૃત હીર સૌભાગ્ય-આ બધાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં સરસ ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. એ જ રીતે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, કન્નડ, તમિળ વગેરે ભાષાઓમાં રચાયેલી મહત્ત્વની કૃતિઓનો પણ એમણે પરિચય આપ્યો હતો.

જૈન ધર્મદર્શન-વિષયક સાહિત્ય :

જૈન ધર્મદર્શન વિષયક સાહિત્યની ઝાંખી કરાવતાં એમણે

आवा साहित्यनी साक्षर्युक्ता प्रगट करता जेअेक अंथेने परिचय कराय्ते हते. जैन आगम साहित्यनां पार अंग अंथेनी गजुधरैअे करेवी रचना पार अंगेना विषयने लोके समञ्ज शके अे आशयथी तत्पश्चात् आचार्येअे करेली उपांगेनी रचनाअेने आगम साहित्यमां समावेश थाय छे. अर्धभागधीमां रचायेल आ अथा अंथेने सम-जवता अनेक अंथे रचाया छे. तेवी रचनाअे पार प्रकारनी—निर्युक्ति, लाप्य, व्युत्थि अने टीका होवानुं अेमणे ज्ञाय्ते हुं.

धतर भतेनी आलोचनः

जैन दार्शनिके धतर भतेनी आलोचन करतां पहेलां अेभने पूर्वपक्ष अेटले परिपूर्यु अने न्याययुक्त रजु करे छे के अेने वांगी विपक्षीने आशय स्पष्टरूपे समजमां आवे छे. तेमां लेअक तरइथी कथुं साहवामां आवतुं नथी. जैन दार्शनिके अनेकांतवादी होई अे अेकान्तवादी विरुद्ध भतेअे परस्परनुं अंडन करवा प्रायेजेली अधी हलीले जैन दार्शनिके ते अनेनुं अंडन करवामां प्रयेअ छेवटे समन्वयना सिद्धांत प्रमाणे अने भतेमां रहेला सत्यांशेने स्वीकारी अनेकांतनुं प्रस्थापन करे छे अेम तेमणे ज्ञाय्ते हुं.

धाती अधाती कर्म : श्री उपाअहेन भहेताअे आत्मानुं स्वइप गुण्यज्ञान छे, अेम ज्ञाय्ते अेना अविनाशी, अविकारी, स्वाधीन अने पूर्यु स्वइपने धात करे ते धाती कर्म अने भूण स्वइप इपी अेवा केवणज्ञानने जे धात करे ते आधाती कर्म अेवी व्याख्या करी, ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय अने अंतराय अेम पार कर्मेने धाती कर्म तरीके अने वेदनीय, नाम, जात्र अने आयुष्य अेम पार कर्मेने आधाती कर्मे तरीके अेणअाव्यां हतां अने तेना पेटालेहे समजव्या हता.

कायानी भायानां अंधन : आ विषे श्री नटवरलाल जेस.

શાહે ઉપસર્ગ આદિ માટે કાળધર્મને પિછાની જૈનેતર દેવદેવીઓની આરાધના કરતા થયા એ વખતે યોગનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિ-સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે મહુડી તીર્થની સ્થાપના કરી એની વિગતો આપી જણાવ્યું હતું કે ગૌતમસ્વામીનો રાસ, નવકાર મંત્રનો છંદ, પૂજન આદિ માનવી માત્રને સાંત્વન આપનારાં છે, પરંતુ શ્રદ્ધાના બળે જ આ બધા જાપથી માનવી શાંતિનો અનુભવ કરી શકશે એમ સ્પષ્ટ કર્યું હતું.

શ્રાવકનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ-દાન : આ વિષય પર પ્રા. મલુકચંદ શાહે જણાવ્યું હતું કે દાનના વિવિધ પ્રકાર, જેમ કે અનુકંપાદાન, અભયદાન, કારુણ્યદાન, લજ્જાદાન, ગૌરવદાન, અધર્મદાન, ધર્મદાન, આશાદાન અને પ્રત્યુપકાર દાન વગેરે છે. એમણે જણાવ્યું હતું કે દાન વિના જે મોહાસક્તિપૂર્વક ધનસંચયમાં જ રાચે છે એ તે લક્ષ્મીના દાસ છે, જ્યારે દાન-ધર્મને નિત્ય જીવનમાં અપનાવીને સાચા શ્રાવક કે ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય અદા કરીને, આપણે લક્ષ્મીદાસ નહીં પરંતુ લક્ષ્મીનારાયણ બની રહીએ એવી અભીપ્સા વ્યક્ત કરી હતી.

બીજી ખેઠક : બપોરના અઠી વાગે બીજી ખેઠક મળી હતી તેમાં નીચે મુજબના નિબંધો રજૂ થયા હતા.

કુમારપાળ અંગે સાહિત્ય : પ્રા. તારાબહેન ર. શાહે કુમારપાળ વિશેની મધ્યકાલીન સાહિત્યની સાહિતી રજૂ કરી મહારાજા કુમારપાળના જીવનના પ્રસંગો આધાર સહિત વર્ણવ્યા હતા, જેમાંના કેટલાક પ્રસંગો રસિક હતા. હેમચંદ્રાચાર્યનો કાળધર્મ અને કુમારપાળના વિદ્યાપમાં મહારાજા કુમારપાળ રાજની હોવાના કારણે ગુરુ હેમચંદ્ર એમને ત્યાં ગોચરી લઈ ન શક્યા એ પ્રસંગમાં અપવાદ ન કરવાની હેમચંદ્રાચાર્યની દૃષ્ટિ અને આ કરતાં પોતે સામાન્ય શ્રાવક

હોત તો કેવું સારું એવી કુમારપાળની પ્રતિક્રિયાનો પ્રસંગ એમણે હૃદયસ્પર્શી રીતે રજૂ કર્યો હતો.

યોગશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્યની વિભાવના : હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્ય વિશે પરંપરાગત વિભાવનાની પનાલાલ ર. શાહે રજૂઆત કર્યા બાદ આધુનિક વિચારધારા અને જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યની રજૂઆત કરતાં કહ્યું કે બ્રહ્મચર્યની સાધના અતિ દુષ્કર છે એટલે એને લક્ષ્ય ન બનાવવામાં વ્યક્તિની પોતાની મર્યાદાને બાલ્ય કવચ આપવાની વૃત્તિના એમણે દર્શન કર્યાં હતાં. સ્થૂળ કામવાસના અને વયજન્ય આવેગ માટે આપણો ઉછેર અને કેળવણી જવાબદાર હોવાની વાતમાં છેદ ઉઠાડી કામસંસ્કાર નિર્મળ કરવા વિશે આપણા પૂર્વસૂરિઓએ કરેલ ચિંતન અને અનુભવના આધારે આપેલ નવ વાડથી બ્રહ્મચર્યની સાધના સહજ થાય એ સ્તરે પહોંચાય એમ સમગ્નવ્યું હતું. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાના આ યુગમાં સ્ત્રીઓને હલકી ચીતરવામાં આવે છે એ બાબતમાં એમણે કહ્યું કે સૂક્ષ્મ રીતે સ્ત્રી-જાતિ તરફ નહિ, પરંતુ સ્ત્રી કલેવર તરફ દષ્ટિપરિવર્તનની એમાં મહત્તા છે. સ્ત્રી દ્વારા પુરુષને બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિર કરાય એવાં ઓજસ્વી ઉદાહરણો મળે છે. તેવાં ઓજસ્વી ઉદાહરણો ચલિત થતી સ્ત્રીને પુરુષ દ્વારા સ્થિર કરાયાના નથી અથવા તદ્દન વિરલ છે.

આ એકકમાં શ્રી ગોવિંદજી લોડાયાએ ‘પરદર્શન સમન્વય’, ડૉ. રમેશ લાલને ‘બાળદીક્ષા વિરુદ્ધ એક રીટ-પીટીશન’, શ્રી નેમચંદ ગાલાએ ‘સંલેખના’, પ્રા. સાવિત્રી શાહે ‘લેશ્યા-પ્રેક્ષા’, પ્રા. ઉત્પલા મોદીએ ‘ધર્મની આવશ્યકતા’, શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ-કલાધરએ ‘પ્રાર્થના’, શ્રી દિનેશ ખીમશિયાએ ‘જૈનો: ભારતીય જીવનમાં એનું સ્થાન અને યોગદાન’, પ્રા. ગુલાબ દેદિયાએ ‘શ્રાવક ભીમશી માણેક’, શ્રી સુધાબહેન પી. ઝવેરીએ ‘વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાની બહાર’, ડૉ.

કેકિલા શાહે 'જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન' એ વિષય પર પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો રજૂ કર્યા હતા.

છેલ્લી બેઠક : સોમવાર, તા. ૨૮મીના રોજ સવારના નવ વાગ્યે મળેલી. અંતિમ બેઠકમાં નીચે મુજબના નિબંધો રજૂ થયા હતા:

દિવ્યધ્વનિ : આ વિષય પર પ્રવચન આપતાં સાહિત્ય સમારોહના સંપાનક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જણાવ્યું હતું કે આઠ પ્રાતિહાર્યમાં દિવ્યધ્વનિનો સમાવેશ થાય છે. દિવ્યધ્વનિ એટલે તીર્થંકર જગવાનને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે તેમના શરીરમાંથી નીકળતો ધ્વનિ અને દેશના (ઉપદેશ) આપે ત્યારે એમના મુખમાંથી નીકળતી વાણીને દેવો મધુર બનાવે તે. જગવાનની વાણી આંતરિક વિભૂતિ રૂપ છે અને દેવો દ્વારા વાજિંત્રો વડે એનું પ્રસારણ એ પ્રાતિહાર્ય છે. દિવ્યધ્વનિથી મૃગલાએ દોડી આવે, સ્તબ્ધ થઈ સાંભળે. આ નિબંધ માટે એમણે 'પ્રવચન સારોદ્ધાર', વીતરાગસ્ત્રોત્રની અવચૂરિ', 'લોકપ્રકાશ', 'ક્ષલિતવિસ્તરા' આદિના સંદર્ભો આપ્યા હતા.

શ્રી પનાલાલ જગજીવનદાસ ગાંધીએ આશ્રવના ચાર પ્રકારના બેદ સમજાવ્યા હતા.

આ બેઠકમાં ડૉ. બળવંત જનીએ 'વસ્તુપાળ તેજપાળનો રાસ' શ્રી શિવકુમાર જૈને 'ધર્મતત્ત્વ પ્રસાર', શ્રી હસમુખ શાંતિલાલ શાહે 'જૈનત્વના વીસા', ડૉ. ધવલ ખાલાએ જૈનીજમ એન્ડ ગ્લોબલ પીસ, એ વિષયો પર પોતાના નિબંધો વાંચ્યા હતા.

અન્ય નિબંધો : નીચે જણાવેલ વિદ્વાનો તરફથી આ સમારોહ માટે નિબંધો પ્રાપ્ત થયા હતા. પરંતુ સંજોગવશાત્ જે તે વિદ્વાનો ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા એટલે એમના નિબંધો રજૂ થઈ શક્યા ન હતા.

(१) 'जिनदेव दर्शन': प्रा. डे. पी. शाह (२) 'जैन धर्म' અને 'अनुष्ठानो': श्री जयंतीलाल जेम. शाह (३) 'जैन धर्म' અને 'इतिहास': श्री मनोज जेम. अल्ललट्ट (४) 'कल्याणुक' અને 'जेनु' महत्त्व': श्री सरोजप्रहेन यं. लालका (५) 'जैन तरंगान': श्री नीताप्रहेन जोसवाल (६) 'जैन धर्म' અને 'स्वच्छता': डो. तिलोत्तमा महेन्द्र जाली (७) 'जैनोनी वाद्यपूज': डो. हेमंतकुमार वैद्य (८) 'क्षत्रियकुंड': पू. कला-प्रलसागर (९) 'व्यशोविजयनी अज्ञातकृति': पू. नित्यानंदविजयशु महाराज.

समापन : समापनमां श्री मुंभई जैन युवक संघना मंत्री श्री डे. पी. शाहे समारोहनी प्रवृत्ति सौ प्रथम नजरानजर निहाणवानो आनंद અને संतोष व्यक्त क्यो हतो. जेतेर जिनालय ट्रस्ट पती श्री वसनशु लखमशी, नवनीत प्रकाशन केन्द्र तरङ्गी श्री कुंजरशीबाई गाला અને श्री महावीर जैन विद्यालयना मंत्री हिंमतलाल जेस. गांधीजे आभारदर्शन क्युं हतुं.

आ प्रसंगे महावीर जैन विद्यालय तरङ्गी जेना मंत्री श्री हिंमतलाल जेस. गांधीजे गालाअधुजेनुं इपियो, श्रीक्षण, यंदनहार અને शाल जोडाडी अहुमान क्युं हतुं. मेसर्स नवनीत प्रकाशन केन्द्र तरङ्गी श्री अमरयंदजोई गालाजे जेतेर जिनालयना ट्रस्टी श्री वसनशु लखमशी समारोहना संयोजक श्री डो. रमणुलाल यी. शाह, विद्यालयना मंत्री श्री हिंमतलाल गांधीने इपियो, श्रीक्षण, यंदनहार અને शाल आपी अलिवादन क्युं हतुं.

निबंध वांयनार दरेक विद्वानने मेसर्स नवनीत प्रकाशन केन्द्र तरङ्गी सुंदर कलात्मक रभृतिचिहन लेट आपवामां आव्युं हतुं.

प्रारंभमां मुंभईथी અને अन्य स्थणोअेथी आवेला विद्वानो, जैन साहित्यना अन्यासीओ અને रसिकोने बद्रश्चर तीर्थानी यात्रा

કરાવવામાં આવી હતી. ત્યાંથી ભોજન બાદ સર્વોદય કેન્દ્ર ખીલ્ડાની હોસ્પિટલની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. સમારોહ બાદ મે. નવનીત પ્રકાશન કેન્દ્રના વતન રાયલુ ગામની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી અને સોમવાર, તા. ૨૮-૧૧-૮૮ના રોજ બપોરનું ભોજન ત્યાં લેવાનું રાખ્યું હતું. ત્યાંથી માંડવીના દરિયાકિનારે પવનચક્કી દ્વારા વિદ્યુતશક્તિના ઉત્પાદનની આધુનિક સગવડતાનો ખ્યાલ મેળવવામાં આવ્યો હતો. માંડવીમાં શ્રી પ્રેમજીભાઈ અને હીરજીભાઈ કારાણીની વાડીમાં આરામ અને વનભોજન સહ પર્યટનનો આનંદ માણ્યો હતો.

દસમા જૈન સાહિત્ય સમારોહની અહીં પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી.

અગિયારમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : પન્નાલાલ ર. શાહ

પાટણના પરિસરમાં આવેલ ચારૂપ તીર્થમાં સંવત ૨૦૪૫ના આસો સુદ પહેલી અને બીજી એકમને શનિવાર અને રવિવાર અનુક્રમે તા. ૩૦મી સપ્ટેમ્બર અને ૧લી ઓક્ટોબર, ૧૯૮૬ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ઉપક્રમે પૂ. મુનિશ્રી જ્ઞાંપૂવિજ્ઞયજી મહારાજની નિશ્રામાં અગિયારમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજવામાં આવ્યો હતો. આ સમારોહનું ઉદ્ઘાટન ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી કુશીનચંદ્ર યાશિકે કર્યું હતું. આ સમારોહ માટે શ્રી લાલજીભાઈ વેલજીભાઈ એન્કરવાલાના ટ્રસ્ટીઓ શ્રી દામજીભાઈ અને જાદવજીભાઈ એન્કરવાલા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ તરફથી આર્થિક સહયોગ સાંપડ્યો હતો.

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવે તેવાં કાર્યોની ઝાંખી :

પૂ. મુનિશ્રી જ્ઞાંપૂવિજ્ઞયજી મહારાજે નમસ્કાર મહામંત્ર અને અન્ય પ્રલોકોના પઠનથી આ સમારોહનું મંગળાચરણ કર્યા બાદ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી શાંતિલાલ ટોકરશી શાહે, ભૂજ, અમદાવાદ, વલ્લભવિદ્યાનગર, સુરત અને મુંબઈ આદિ વિવિધ સ્થળોએથી આ સમારોહમાં ભાગ લેવા પધારેલા વિદ્વાનો, અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ-ભાવકોનું સ્વાગત કરતાં આ સંસ્થા દ્વારા જિનાગમ અને સાહિત્ય પ્રકાશનની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવે તેવાં કાર્યો

હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે તેની ઝાંખી કરાવી હતી અને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકને આ સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરવા વિનંતી કરી હતી.

જ્ઞાનના પ્રતીકરૂપ દીપપ્રાગટ્યથી આ સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરતાં શ્રી યાજ્ઞિકે કહ્યું કે પાટણના પરિસરમાં આવેલા ચારૂપ તીર્થમાં અગિયારમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થયું છે તેમાં લાગ લેતાં હું આનંદ અને ઝોરવ અનુભવું છું. ગુજરાતની રાજધાની તરીકે પાટણ પાંચ સૈકા સુધી રહ્યું તે એક વિક્રમ છે અને તેવા વિક્રમ માટે ખીજાં તેટલાં વર્ષોની રાહ જોવી પડે.

હેમચંદ્રાચાર્યનું પુનિત સ્મરણ :

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનું પુનિત સ્મરણ કરી એમણે કહ્યું કે જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં એમનું પ્રદાન અનન્ય રહ્યું છે. વસ્તુપાલ-તેજપાલની વ્યાપાર, વ્યવહાર અને સંસ્કારની ખાખતમાં આંતરસૂઝથી ગુજરાતનો સર્વાંગી વિકાસ થયો છે.

અહીં ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પરિસરમાં અનુસ્નાતક દક્ષાએ ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓ સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરી રહ્યાં છે. એકલા પાટણમાં એવાં સૌથી અધિક વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓ છે. આ બધું થાય છે-દેખાય છે તે હિમશીલા જેવું છે એટલે કે તે ગંભીર કાર્યને માત્ર આઠમો ભાગ કે તેથી ઓછો છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહ જેવી પ્રવૃત્તિથી તેને પ્રોત્સાહન અને વેગ મળે.

એમણે સમાપન કરતાં કહ્યું કે, આપણા ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાંતોનું વ્યવહારમાં કેવી રીતે આચરણ કરવું તે મહત્ત્વનું છે. તકથી વ્યવહાર સુધીના એના અવતરણનું કામ એ વિશિષ્ટ કોટિનું કાર્ય છે. સંન્યાસ માર્ગ દરેકને માટે શક્ય ન પણ હોય, પરંતુ જીવનમાં સંયમ, સદાચાર એ દરેકને માટે પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે એ દષ્ટિએ આ ખાખતને વિચાર થવો ઘટે. જૈન સાહિત્ય

સમારોહનું આયોજન એ દષ્ટિએ ભવિષ્યની આશા છે અને તે માટે યોજકોને ધન્યવાદ ધટે છે.

સમારોહની સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિ :

જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિ એ સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિ છે એમ જણાવી 'પ્રમુદ્ધ જીવન'ના તંત્રી, આ પ્રવૃત્તિના દ્રષ્ટા અને સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ત્રી. શાહે જણાવ્યું હતું કે છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાય છે. અત્યાર સુધીમાં મુંબઈ, મહુવા, સુરત, સોનગઢ, માંડવી (કચ્છ), ખંભાત, પાલનપુર, સમેતશિખર (બિહાર), પાલિતાણા, ખોંતેર બિનાલય (કચ્છ)માં અનુક્રમે એકથી દસ જૈન સાહિત્ય સમારોહ યોજાયાં, અને આજે અગિયારમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ અત્રે યોજાયો છે.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની પાછળ જૈન સાહિત્યના પ્રસારની દષ્ટિ છે. લોકોને આકર્ષવાનો અને તેમના સુધી સાહિત્ય પહોંચાડવાનો અમારો આશય છે. એમણે વિશેષમાં કહ્યું કે કેટલુંક સાહિત્ય તત્કાલીન મૂલ્ય ધરાવતું હોય છે, તો કેટલુંક સર્જન શકવતી અથવા ચિરકાલીન હોય છે. ચિરકાલીન સાહિત્ય પ્રતિ ગતિ અને રુચિ ઓછી હોય છે. તત્કાલીન સાહિત્યમાંથી લોકોને કંઈક અંશે મુક્ત કરીને શકવતી કે ચિરકાલીન સાહિત્ય તરફ વાળવાની અમારી દષ્ટિ છે.

નિબંધનું વાંચન થાય અને તેના પર ચર્ચા થાય તેવા પરિસંવાદ, જ્ઞાની ગુરુભગવંતની પાસે આગમ કે પૂર્વસૂરિના એકાદ અંથની સીમિત સમુદાયમાં વાચના કે જૈન શ્રુતિ સંગોળિઠ જેવા કાર્યક્રમો અમારાં મનમાં રમે છે. તે વિદ્યાલય, અન્ય સંસ્થાઓ તરફથી કે વ્યક્તિગત કક્ષાએ દાતાઓના સહકારથી હવે પછી હાથ ધરવામાં આવશે એમ તેમણે ઉમેર્યું હતું અને આ કાર્યમાં ગુરુ ભગવંતો, વિદ્વાનો અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તેમ જ વિદ્યાલયના કાર્યવાહકો તરફથી મળતા રહેવા સહકારની સાહાર નોંધ લીધી હતી.

ધૂળધોયાં જેવું અને અતિ પરિશ્રમભર્યું સંશોધનકાર્ય :

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરક સ્વ. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના પૂજ્ય મુનિશ્રી ધર્મધુર-ધરવિજયજી મહારાજ સાહેબે જૈન સાહિત્ય સમારોહની આજની ભૂમિકાને અંકુર સાથે સરખાવી હતી અને તેમાંથી વટવૃક્ષ પાંગરે એવી મનો-કામના વ્યક્ત કરી હતી. એમણે કહ્યું કે આપણે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાનની પરંપરા હતી. ભુદ્ધિની મંદતા, દુષ્કાળ આદિ કારણોથી તેમાંથી ઘણું કાળગ્રસ્ત થતું ગયું. એટલે વીર નિર્વાણના આશરે નવસો વર્ષો બાદ દેવર્ષિગણ ક્ષમાશ્રમણે સૌ પ્રથમ આગમ સાહિત્યને વલ્લભીપુરમાં પુસ્તકારૂઠ કર્યું. વર્તમાનમાં મુદ્રિત આગમ ગ્રંથોની પરંપરા, ઘણા વિરોધની વચ્ચે, પૂ. આચાર્યશ્રી સાગરાનંદસૂરિએ શરૂ કરી. શ્રુત-શીલવારિધિ આગમ-પ્રભારક પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબે જેસલમેર, પાટણ, લીંબડી આદિના જ્ઞાન ભંડારોની હસ્ત-પ્રતોની તપાસ કરી, ઘણી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે સંશોધનની નવી પરિપાટી વિકસાવી અને તે અંગેની નિયમાવલિની પરંપરા દઢ કરી. એક આગમ ગ્રંથની પસંદગી કરી, અલગ અલગ જ્ઞાન ભંડારોમાંથી હસ્તપ્રતો મેળવી, એની પરંપરા શું છે, એ હસ્તપ્રતો વચ્ચેના અંતરની કાચી નોંધ, પાઠાંતરો અને ટીકાના પાઠ-અભ્યાસ પરથી મૂળ પાઠ નક્કી થાય એવી ન્યાયયુક્ત પદ્ધતિનું એમણે અનુસરણ કર્યું. કાળક્રમે પરંપરા બદલાતી જાય તો તે પસંદ કરવાની અને પસંદગીનાં કારણો નિશ્ચિત કરવાની ચાર-પાંચ દૃષ્ટિ છે તે પૂ. મુનિશ્રી પુણ્ય-વિજયજી મહારાજે કઈ રીતે પ્રસ્થાપિત કરી તેનો તેમણે ખ્યાલ આપ્યો હતો. શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પાઠાંતરો આપવામાં આવે : આ બધું ધૂળધોયાં જેવું અને અતિ પરિશ્રમ-ભાગી લે તેવું કાર્ય છે એમ તેમણે સમજાવ્યું હતું.

શાસ્ત્રો સરકારને અને શાસ્ત્રો સાધુને :

જેમની પાવન નિશ્રામાં આ સમારોહ યોજાયો છે તેવા પૂ.

મુનિશ્રી જ્ઞાપૂવિભવજી મહારાજે કહ્યું હતું કે શાસ્ત્રકારોએ ચાર ચીજો દુર્લભ ગણાવી છે. તેમાં મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ અને શાસ્ત્રશ્રવણ અપ્રતાકમે છે. શાસ્ત્રશ્રવણ દ્વારા સંસ્કારપ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવી એમણે કહ્યું હતું કે એ કામ સાહિત્ય કરે છે. અમુક અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાન સ્વપ્રકાશિત છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશિત છે. એટલે શ્રુતજ્ઞાન મહત્ત્વનું છે. એની ઉપેક્ષા કરીને શાસન કે રાષ્ટ્ર વિકાસ પામી શકે નહીં. આજની પ્રજા તેજસ્વી નથી. તેના કારણની મીમાંસા કરતાં એમણે સમગ્રવ્યુત્ક્રમ કે આપણે શસ્ત્રો સરકારને અને શાસ્ત્રો સાધુઓને સોંપ્યા તેનું આ પરિણામ છે. ભૂતકાળમાં શ્રાવકો અભ્યાસી અને વિદ્વાન હતા. એટલે સાધુઓમાં સજ્જતા રહેતી. વસ્તુપાલ કર્મજ્ઞાનના નિષ્ણાત હતા અને એમનું તેજસ્વી વિદ્યામંડળ હતું અને વર્તમાનમાં સ્વ. કુંવરજી આણંદજી કાપડિયા એવા શાસ્ત્રાભ્યાસી હતા. એટલે સાધુઓએ શાસ્ત્ર-અભ્યાસથી સજ્જ રહેવું પડતું.

સંપ્રદાયથી ઉપર ઊઠતી હૈમચંદ્રાચાર્યની દૃષ્ટિ :

ભગવાન મહાવીરની પરંપરામાં હૈમચંદ્રાચાર્ય થયા. એમણે દૂષણોના દેશનિકાલ અને અહિંસાના સંસ્કારની વિચારધારા આપી. એમના જીવનમાં કયાંય સાંપ્રદાયિકતા કે સંકુચિતતા જોવા નહીં મળે. એ વીતરાગ સ્તોત્ર રચે તો વળી મહાદેવ સ્તોત્રનું પણ સર્જન કરે. દેશીનામવાળા, નિધંદુ, ન્યાય અને વૈદક જોવા ગ્રન્થોની પણ તેઓએ રચના કરી છે. તે સંપ્રદાયને અનુલક્ષીને નહીં પરંતુ સમગ્ર જીવ-રાશિના કલ્યાણની દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખીને એવું સર્જન કર્યું છે. ગાંધીજીની અહિંસાનાં મૂળ હૈમચંદ્રાચાર્યની પ્રરૂપિત 'અમારિ ધોષણ'માં રહેલાં છે એમ તેમણે ઉમેર્યું હતું.

યુનિવર્સિટીથી ચરિયાતું વિદ્યાધામ-પાટણ :

હૈમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં પાટણનું સ્થાન યુનિવર્સિટીથી

ચડિયાતા એવા વિદ્યાધામનું હતું એમ જણાવી એમણે કહ્યું હતું કે, 'ભિન્ન ભિન્ન વિષયો માટે આધારરૂપ આકાર અથોનો સંગ્રહ પાટલુના જ્ઞાન ભાંડારોમાં એ વખતે કરવામાં આવ્યો હતો. સામગ્રી અને આધાર માટે વિદ્વાનો પાટલુમાં હાજર જ હોય. સંસ્કૃતને સાચવવાનું કાર્ય વર્ષોથી જૈન સાધુઓ કરી રહ્યાં છે.' આ સંદર્ભે વર્તમાનમાં મહારાષ્ટ્રના પ્રા. ભાંડારકનું એમણે સ્મરણ કર્યું હતું. હેમચંદ્રાચાર્યના વખતમાં હસ્તપ્રતોના લેખન માટે ત્રણસો લહિયાઓ એકીસાથે બેસતા. કાગળ અને કલમ (બરુઆ)નું નિયમિત સર્જન કરવામાં આવતું. આ જ્ઞાનયજ્ઞમાં કેટકેટલાનો સહયોગ મળી રહેતો !

એમણે સમન્વયું કે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અને દર્શનોનું પરમ લક્ષ્ય છે. ઈડા, પિંગલા, પ્રાણ્યાયામ અને યોગ આદિની સાધનાથી આ પરમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પ્રાણ્યાયમની જેટલી વિગતે ચર્ચા હેમચંદ્રાચાર્યકૃત 'યોગશાસ્ત્ર'માં થઈ છે તેટલી વિગતે ચર્ચા અન્ય ગ્રંથોમાં જેવા મળતી નથી; 'હઠયોગ પ્રદીપિકા'માં પણ નહીં. વિશાળ ફલક પર તુલનાત્મક દષ્ટિએ એમાં વિચારણા થઈ છે.

એમણે વિશેષમાં કહ્યું હતું કે ગુજરાતની ભૂમિ ખમીરવંતી છે અને એણે યુગે યુગે એનું ગૌરવ વધારે એવા મહાપુરુષોની જગતને ભેટ ધરી છે. એક અર્થમાં એ ભૂમિ અસામાન્ય છે. હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાળ, વસ્તુપાલ-તેજપાલ, મોગલ સમ્રાટ અકબર ને પ્રતિબોધ પમાડનાર આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ, ત્રણ સૈકા પહેલાં ઉત્તર ગુજરાતના કનોડુમાં જન્મેલા ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીથી માંડીને વર્તમાનમાં જગતને અહિંસાની દીક્ષા આપનાર ગાંધીજી અને 'સરદાર' વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ એ ગુજરાતની જગતને દેન છે, એમ જણાવી એમણે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની જિનાગમ પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિને ધિરદાવી હતી.

સરસ્વતી-પુત્રો અને પુત્રીઓનું મિલન :

પ્રાસંગિક પ્રવચન કરતાં શ્રી શશિકાન્ત મહેતાએ જૈન સાહિત્ય સમારોહ નિમિત્તે અહીં સરસ્વતી-પુત્રો અને પુત્રીઓનું મિલન યોગ્ય છે એના આનંદની અભિવ્યક્તિ કરીને કહ્યું હતું કે જૈન સાહિત્યમાં રસ છે, એનો સ્વીકાર એ આશાનું કિરણ છે. એમણે વિશેષમાં કહ્યું હતું કે જ્વિનશાસન એ તત્ત્વજ્ઞાન છે, સંપ્રદાય નથી. જ્ઞાનની, તત્ત્વની રક્ષા માટે સંઘ વ્યવસ્થા છે. એનું અનુસંધાન આજે સમાજમાંથી છૂટી ગયું છે. અધ્યાત્મનું અનુષ્ઠાન, અનુસંધાન અને અધિષ્ઠાન આજે ક્યારેય ન હતું એટલું જરૂરી છે. શ્રોતાવર્ગ આજે લુપ્ત થયો છે અને વ્યાખ્યાનનો વ્યામોહ વધ્યો છે એ ચિંતાજનક છે. કાળક્રમે આપણા વારસાના જતનની જરૂરિયાતનો એમણે અનુરોધ કર્યો હતો.

આત્માને અજવાળે એ પર્વ :

પ્રા. તારાબહેન ર. શાહે જણાવ્યું હતું કે ગુરુભગવંતની નિત્રામાં આપણે જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા કરવા એકત્ર થયાં છીએ, અને આપણે માટે એ એક પર્વ છે. પર્વની વ્યાખ્યા કરતાં એમણે કહ્યું કે આત્માને અજવાળે એ પર્વ. આજના આપણા જીવનનો આલેખ-ગ્રાફ દોરીએ તો બહુ ચેંકાવનારું પરિણામ જોવા મળે એમ જણાવી એમણે કહ્યું કે આજે પ્રકીર્ણ બાબતોમાં પુષ્કળ સમયનો દુર્ચય થાય છે. એ બધાંની સરખામણીમાં આજે અહીં જ્ઞાનના અભંગ દારેથી કરુંકે નવું પામીને, નવું જાણીને આપણે જવું છે એમ જણાવી જૈન સાહિત્ય સમારોહની પ્રવૃત્તિને એમણે અનુમોદન આપ્યું હતું.

શુભેચ્છા સંદેશાઓની રજૂઆત :

જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં ઉપસ્થિત ન રહી શકનાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પ્રમુખ શ્રી જી. આર. શાહ અને ઉપપ્રમુખ ડૉ.

જીવનલાલ એમ. લાખાણીના આજ્ઞના પ્રસંગની સફળતા પાઠવતા સંદેશાની રજૂઆત અને આ ઉદ્ધારન બેઠકનું સંચાલન શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી હિંમતલાલ એસ. ગાંધીએ કયું હતું.

*

*

*

દ્વિતીય બેઠક :

શનિવાર, તા, ૩૦-૬-૧૯૮૬ના રોજ અપોરના ૩-૦૦ વાગ્યે કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યની નવમી જન્મ શતાબ્દિના ઉપલક્ષ્યમાં હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને કવનની બેઠકમાં પૂ. મુનિશ્રી જી. બૂ. વિજયજી મહારાજના માંગલિક બાદ શ્રીમતી શૈલજીબહેન ચેતનકુમાર શાહે હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે પોતાના નિબંધનું વાંચન કયું હતું.

સંસ્કૃતમાં નિબંધ વાંચન :

શ્રીમતી શૈલજીબહેન શાહે સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં એમના નિબંધનું વાંચન કયું હતું. વાંચના જૈન સાહિત્ય સમારોહ વખતે માંડવીમાં પણ એમણે સંસ્કૃતમાં પ્રાસંગિક ઉદ્દાહરણ કયું હતું એનું આથી સ્મરણ તાજું થયું. એમણે હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનની કેટલીક હકીકતો અને એમણે રચેલા ગ્રંથોની સંક્ષેપમાં રજૂઆત કરી હતી. લાખો શ્લોકપ્રમાણ સાહિત્યનું હેમચંદ્રાચાર્યે સર્જન કયું એ શું શક્ય છે? એવી આપણને શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે. અખંડ બ્રહ્મચર્યની સાધનાના પ્રભાવના કારણે એ શક્ય બન્યું છે એવું સમાધાન વ્યાખ્યાતાએ આપ્યું હતું.

પૂર્વ સૂરિઓના ગ્રંથોનું ઢોહન છતાં પડકારવાનું સાહસ :

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. તપસ્વી નાંદીએ હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્યાનુશાસનમાં રસદોષ, વાક્યદોષ અને અર્થ-દોષ સહિત તેર વાક્ય-દોષોની ચયેલી ચર્ચા અંગે જણાવ્યું કે હેમચંદ્રને પૂર્વસૂરિઓના ગ્રંથોના આધારને લાલ મળ્યો છે. પરંતુ

એ બધાથી જરૂર પડ્યે તેઓ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત-પક્ષ રચે છે અને પૂર્વસૂરિઓએ સ્થાપેલા સિદ્ધાંતોને પડકારવાનું સાહસ પણ કરે છે. ખાણ, મમ્મટ, રુદ્રટ જેવાં પૂર્વસૂરિઓના આકર ગ્રંથોનું દોહન કરીને એમણે આ કાર્ય સ્વતંત્ર વિચારશક્તિથી પાર પાડ્યું છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું.

સંપ્રદાનકારક વિભક્તિની ચર્ચા :

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના રીડર ડૉ. વસંત ભટ્ટે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં સંપ્રદાનકારક યોથી વિભક્તિના જુદા જુદા ઉપયોગ અને પ્રયોગ વિશે ચર્ચા કરી હતી. સ્વોપજ ટીકા તત્ત્વ પ્રકાશિકાનો આધાર લઈને એમણે સંપ્રદાનકારક યોથી વિભક્તિના કેટલાંક રસપ્રદ ઉદાહરણો રજૂ કર્યાં હતાં. એમાં હેમચંદ્રાચાર્યના કેટલાક પ્રયોગો ચિત્તે છે.

ભાષાના ક્રમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ હસ્તપ્રતોની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ :

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રાકૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. કે. ઋષભચંદ્રએ ભાષાના ક્રમિક વિકાસને લક્ષમાં રાખી આગમ સાહિત્યની સમગ્રી ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનાં પાઠાંતરો અને તેની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ એમ જણાવ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે ખોલાતી બોલી પ્રમાણે આ કાર્ય થવું જોઈએ એવું એમનું તારણ હતું.

વીતરાગસ્તોત્રમાં ભક્તિનું સમાન પાસું :

પ્રભુદેવ જીવનના તંત્રી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત વીતરાગસ્તોત્ર વિષે નિબંધ રજૂ કર્યો હતો. મહારાજ સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રાચાર્યે જેમ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન રચ્યું તેમ કુમારપાળની વિનંતીથી 'યોગશાસ્ત્ર' અને 'વીતરાગસ્તોત્ર'ની રચના કરી હતી તેનાં આંતરખાલ્ય પ્રમાણો મળે છે. આ સ્તોત્રમાં તીર્થ કરોના સહજ અને દેવકૃત અતિશયો અને પ્રાતિહાય વગેરેનું ભાવસભર

વર્ણન આવે છે. તેમાં કલિકાલસર્વજની જિનભક્તિનું સખળ પાસું દેખાય છે.

અન્ય નિબંધોનું વાંચન :

આ ખેડકમાં અન્ય નિબંધોનું સંક્ષેપમાં વાંચન થયું હતું, જેમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર વિષે ડૉ. કોકિલાબહેન શાહે, 'સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રાચાર્ય' વિષે 'જન્મભૂમિપ્રવાસી'ના ઉપતંત્રી શ્રી જયેન્દ્ર શાહે, 'ત્રિપષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર' વિષે શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર' વગેરેએ રજૂ કરેલાં નિબંધોનો સમાવેશ થતો હતો. પંડિત શિવલાલભાઈએ પણ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત સાહિત્યની સરસ મીમાંસા કરી હતી.

ઉપસંહાર :

પૂ. મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજે કલિકાલસર્વજને ઉચિત અંબલિ આપી, એમની વિશિષ્ટ સર્જન-શક્તિને ન્યાય આપતાં કહ્યું હતું કે હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહેમ'ની રચના કરી એ વખતે એમની સમક્ષ પૂર્વસૂરિઓના શતકથી અધિક વ્યાકરણગ્રંથો હતા. એ બધાનું દોહન કરીને એમણે એનમૂન વ્યાકરણગ્રંથ રચ્યો છે એટલે એમના પ્રયોગો ચિંત્ય જણાય એ પહેલાં આ બધાં સંદર્ભગ્રંથોનો સમગ્ર પણે અભ્યાસ કરીને અંતિમ તારણ પર આવી શકાય. ડૉ. તપસ્વી નાંદી અને ડૉ. વસંત ભટ્ટ તેમજ શ્રીમતી શૈલેન્ગબહેનનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે એમ એમણે ખેડકનું સમાપન કરતાં કહ્યું હતું. આ ખેડકનું સંચાલન શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ 'કલાધર'ે કયું હતું.

ગીજી બેઠક :

રવિવાર તા. ૧-૧૦-૧૯૮૯ના રોજ સવારના ૧૦-૦૦ કલાકે સમારોહની છેલ્લી બેઠક મળી હતી. આરંભમાં પૂ. મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજે માંત્રલિક સંભળાવ્યું હતું કે જીવ માત્રને શુભ:

થાય એવી વાત ગમે છે. સ્વપ્નમાં પણ આનંદ-મંગળના પદાર્થનું સેવન કરે છે. કંચન, કામિની, કાયા, કુટુંબ અને કીર્તિ દ્વારા પરલોક સુધરતો નથી. આ પાંચ 'ક'ને અનુલક્ષી થતી પ્રવૃત્તિ દુઃખમય, કલેશમય, ત્રાસરૂપ અને સંતાપમાં પરિણમે છે. પરંતુ પાંચ પરમેષ્ઠિની ઉપાસના જ આપણા માટે આનંદ-મંગળરૂપ બને છે.

એમણે વિશેષમાં કહ્યું કે આપણી ચેતના સાથે ભગવાન જોડાય તો જ તેની ઉપાસના મંગળકારી બને છે. પરમાત્માને ચિત્તમાં સ્થાપવા હોય તો અહંકારને વિદાય આપવી જરૂરી છે. જૈનદર્શને આવી વિનમ્રતાની સાધના કરવાની સાધકોને દીક્ષા આપી છે.

પૂરા સમર્પણ-ભાવથી ભગવાનના શરણે ભક્ત બન્ય તો તે વખતે ભગવાન તેના ભૂતકાળને જોતાં નથી. દૃઢપ્રહારી અને ચિલાતી-પુત્રના જીવનમાં એકાએક આવેલા પરિવર્તન અને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસ આ વાતની શાખ પૂરે છે. પરમાત્મા પ્રતિ સમર્પણ-ભાવની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવાની અને ભવોભવ તેની સાથે ચિત્તનું જોડાણ થાય એમાં રત, રમણ રહેવાની એમણે શીખ આપી હતી.

ત્રિવિધ ઉપાધિથી અનુરક્તને ભક્તિની મીઠાશ-અસ્પૃશ્ય :

પૂ. મુનિશ્રી ધર્મધુરંધરવિજયજીએ કલ્યાણ મંદિરસ્તોત્રના આઠત્રીશમા શ્લોકનું ચોથું ચરણ 'યસ્માત્ ક્રિયા પ્રતિફલ્લન્તિ ન ભાવજ્ઞન્યાઃ' ને ટાંકીને કહ્યું હતું કે ભાવ વગરની ક્રિયા ફળતી નથી તેનું કારણ આપણી જીભ પર નમક લાગેલું હોય અને સાકરનું સેવન કરીએ તો મીઠાશ માણી શકાતી નથી. એ રીતે સંસારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી આપણે અનુરક્ત હોઈએ ત્યાં પરમાત્માની ભક્તિની મીઠાશ આપણને સ્પર્શી શકતી નથી.

આ સમારોહ માટે આવેલા અન્ય નિમ્નધોની યાદો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ—મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ, ૨. પ્રા.

તારાબહેન ૨. શાહ—ત્રિશક્તિમાતાનાં સ્વપ્ન. ૩. પ્રા. નલિનાક્ષ
 પંડ્યા—સોજિત્રાની જૈન પરંપરા. ૪. શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહ—
 શબ્દના શબ્દગાર. ૫. પૂ. મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગણિ—અનુપ્રેક્ષાની
 શૈલીનો સ્વાધ્યાય ૬. પૂ. સાધ્વીજી યુગંધરાશ્રીજી—દેહ દુઃખ મહા
 ફલ ૭. શ્રી દેવેન્દ્ર ઓઝા—મહાવીર પ્રભુ અને ચંડકૌશિક ૮.
 શ્રીમતી સુધાબહેન ઝવેરી—ક્ષેપ્યા : એક મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ.
 ૯. શ્રી જયંતીલાલ એમ. શાહ—જૈન ધર્મનું કર્મદર્શન. ૧૦. પ્રા.
 અરુણ જ્ઞેષી—ભગવાન મહાવીરની ઉપદેશશૈલી. ૧૧. શ્રી સૌભાગ્યચંદ
 એન. ચોકસી—સાહિત્ય, કલા અને ધર્મ. ૧૨. શ્રી હસમુખલાલ
 શાંતિલાલ શાહ—ગુરુવંદન. ૧૩. શ્રીમતી ગીતા જૈન—આચાર્યશ્રી
 કુંદકુંદાચાર્ય. ૧૪. શ્રી રાજેન્દ્ર નવાબ—પાટણના કલારત્ન મંત્રી
 શ્રી વાઝાક—એક પરિચય. ૧૫. શ્રી નેમચંદ ગાલા—જૈન દર્શન
 અને મહાત્મા મોહનસ. ૧૬. શ્રી ગોવિંદજી જીવરાજ લોડાયા—સહજ
 આત્મસ્વરૂપ. ૧૭. પ્રા. ઉત્પલાબહેન મોદી—ધાર્મિક શિક્ષણની
 ઉપયોગિતા. ૧૮. પ્રા. સાવિત્રીબહેન ૨. શાહ—ગુણસ્થાનક સમારોહ
 ૧૯. ડૉ. કલાબહેન શાહ—આચાર્ય શ્રી ગુણસાગર-જીવન અને કાર્ય.

આ ખેડકના અંતમાં શ્રી પનાલાલ જે. ગાંધીએ ધાતી અને
 અધાતી કર્મોનું સ્વરૂપ સમગ્રવ્યુત્કૃષ્ટ અને પૂ. મુનિશ્રી જંપૂવિજયજીએ
 ઉપસંહારમાં જૈન સાહિત્ય સમારોહના આયોજન અંગે સંતોષ વ્યક્ત
 કર્યો હતો. દ્વિતીય અને તૃતીય ખેડકનું સંચાલન શ્રી ચીમનલાલ
 એમ. શાહ 'કલાધરે' કયું હતું. જ્યારે આભારવિધિ શ્રી મહાવીર
 જૈન વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહે કરી હતી.

બારમો જૈન સાહિત્ય સમારોહ

અહેવાલ : ચીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'

પૂર્વભૂમિકા :

કચ્છ માત્ર ગુજરાતનો જ નહિ ભારતનો અને વિશ્વનો એક વિશિષ્ટ પ્રદેશ છે. એના જેવો બન્ય ભૂતકાળ, સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિ, દિલેરી અને પરાક્રમોનો ઇતિહાસ ભાગ્યે જ વિશ્વનો કોઈ અન્ય પ્રદેશ ધરાવતો હશે. કચ્છના લોકસાહિત્યકાર દુકેરાય કારાણીએ એથી જ કહ્યું છે:

‘સંત સૂતા ભલા ભક્ત જે ભોમમાં,
પીર પોઠયા જહાં ઠામ ઠામે;
ડુંગરે ડુંગરે દેવની દેરીઓ,
ખાંભીઓ ખોંધની ગામગામે.
કૈક કવિઓ તણા ભવ્ય ઉરભાવની,
બ્યાં વહી સતત સાહિત્ય સરણી:
ભારતી માતને ખોળલે ખેલતી,
ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કચ્છ ધરણી !’

અનેકાનેક નરવીરોની જન્મદાત્રી કચ્છની ધરતી રત્નગર્ભા ભૂમિ છે. સમસ્ત જગતમાં પ્રખ્યાત થયેલા એવા નરપુંગવોને એણે જન્મ આપ્યો છે. અનેક આસમાની-સુલતાની આફતોનો સામનો કરીને ખડતલ અનેલી કચ્છની ધરણી વીર પ્રસુતા છે. અહીં થઈ ગયેલા સંતો, મહંતો, સતીઓ, શુરાઓ, દાનવીર દાતાઓ, કવિઓ,

સાહિત્યકારો અને કલાકારોએ પોતાના આત્મતેજથી આ ધરતીને વધુ ને વધુ ગૌરવવાન્ત કરી છે. આવી કચ્છની શૈયવંતી પવિત્ર ભૂમિમાં જગવિખ્યાત પ્રાચીન તીર્થ ભદ્રેશ્વરની નજીક માંડવીથી નવ કિલો મિટરના અંતરે કોડાય ગામ પાસે એશી એકર જેટલી વિશાળ જમીનમાં નિર્માણ પામેલા નૂતન જૈન તીર્થસ્થળ ખોતેર જિનાલય મધ્યે મુખ્યની સુપ્રસિદ્ધ જૈન શિક્ષણ સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના જિનાગમ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે તા. ૧૯, ૨૦, ૨૧ માર્ચ, ૧૯૯૪ના રોજ પ્યારમા જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થયું હતું. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે તેના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે ઈ. સ. ૧૯૭૭માં પ્રથમ જૈન સાહિત્ય સમારોહનું મુખ્ય ધ્યાતે સાક્ષરવર્ષ શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખસ્થાને આયોજન કર્યું હતું. એ પછી આ સંસ્થાએ મહુવા, સુરત, સોનગઢ, માંડવી (કચ્છ), ખંભાત, પાલનપુર, સમેતશિખર, પાલિતાણા, ખોતેર જિનાલય અને ચાર્પ (પાટણ) એમ અગિયાર સ્થળોએ સાહિત્ય સમારોહ યોજ્યા હતા.

કચ્છની પવિત્ર ભૂમિમાં ખોતેર જિનાલય જેવા નૂતન જૈન તીર્થસ્થળમાં જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની પાવન નિશ્રામાં અને મુખ્ય યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ અને જૈન ધર્મના પ્રકાંઠ વિદ્વાન ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહના પ્રમુખસ્થાને યોજાયેલ આ પ્યારમા જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં ઉદ્ઘાટન બેઠક અને સાહિત્યની બેઠકો સહ કુલ ચાર બેઠકો આયોજિત થઈ હતી. મુખ્ય, અમદાવાદ, ભાવનગર, રાજકોટ, કચ્છ, જોધપુર વગેરે સ્થળોએથી સાઠ જેટલા વિદ્વાનોએ આ કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહભેર ભાગ લીધો હતો.

ઉદ્ઘાટન બેઠક :

રવિવાર તા. ૨૦મી માર્ચ, ૧૯૯૪ના રોજ સવારના દસ વાગે

કચ્છના ખોતેર જિનાલયના ઉપાશ્રય ખંડમાં પૂ. આચાર્ય લગવંત શ્રી ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના મંગલાચરણથી આ સાહિત્ય સમારોહનો પ્રારંભ થયો હતો. આ પ્રસંગે જૈન જગતના આદરણીય વિદ્વાન ત્યાગમૂર્તિ શ્રી જોહરીમલ પારેખની ઉપસ્થિતિથી આ સાહિત્ય સમારોહને વિશિષ્ટ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું.

સ્વાગત :

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના જિનાગમ ટ્રસ્ટના ચેરમેન શ્રી વસનજી લખમશી શાહે સૌનું ભાવભીનું સ્વાગત કરતાં જણાવ્યું હતું કે કચ્છની આ પવિત્રભૂમિ પર જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થાય તેનો કેને આનંદ ન થાય ? આટલા બધા વિદ્વાનો અમારે આંગણે પધાર્યા તેનું અમારે મન ભારે ગૌરવ છે. આ વિદ્વાનો જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ વિષયો પર અભ્યાસ નિબંધો વાંચશે. તેમાંથી ધણું નવું નવું જાણવા મળશે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા યોજાતા જૈન સાહિત્યના આ કાર્યક્રમનો વ્યાપ વધુ ને વધુ વિસ્તરે એવી શુભ કામના.

જૈન સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા :

આ જૈન સાહિત્ય સમારોહના અધ્યક્ષ અને સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચૌ. શાહે સાહિત્ય સમારોહની ભૂમિકા સમજાવતાં જણાવ્યું હતું કે જૈન ધર્મમાં જ્ઞાનનો ભારે મહિમા બતાવ્યો છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ એવા નિગોદના જીવોમાં પણ અક્ષરના અનંત ભાગ જેટલું જ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહ એ સાંપ્રદાયિક કે સંકુચિત દષ્ટિથી નથી શરૂ કરાયો. પરંતુ જૈનો પાસે અઠગક સાહિત્ય અને કલાનો વારસો છે. તેને વ્યસ્થિત કરવાનો તથા તેના અભ્યાસીઓને પ્રોત્સાહિત કરવાનો આ પ્રયાસ છે. જૈનોમાં જાતિ, ક્ષિંગ અને વર્ણભેદ નથી. જૈનોના બધાય તીર્થંકરો ક્ષત્રિય હતા.

બધાય ગણુધરો આહારો હતા. મેતારજ મુનિ શુદ્ર વર્ણના હતા. જૈન ધર્મ સર્વ માટે ખુલ્લો છે. આ સાહિત્ય સમારોહ યોજવા પાછળનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનની ઉપાસના અને ધર્મ તથા તત્ત્વદર્શનની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનો છે. અગાઉ વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં જૈન સાહિત્યનો એક જુદો વિભાગ રહેતો. કેટલાંક વર્ષોથી એ વિભાગ બંધ થયો છે. આથી જૈન સાહિત્યના અધ્યયન અને સંશોધનને વધુ સક્રિય બનાવવાની દૃષ્ટિથી અલગ સમારોહ યોજવાની ભૂમિકા રચાઈ હતી અને તે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી જ્ઞાનસમૃદ્ધ સંસ્થાએ જવાબદારી ઉપાડી લીધી છે.

વિક્રમના પંદરમાં શતકથી અઠારમાં શતક સુધીમાં સેંકડો નહિ બલકે હજારો સાહિત્ય કૃતિઓની રચના જૈન કવિઓના હાથે ગુજરાતી-રાજસ્થાની ભાષામાં થઈ છે. વળી તે પૂર્વેના હજારેક વર્ષના સમયમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષામાં પણ અનેક કૃતિઓની રચના થઈ છે. જે સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે તે તો દસ-પંદર ટકા જેટલું પણ હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. જેસલમેર, પાટણ, સુરત, ખંભાત, ડભોઈ, છાણી, વડોદરા, પાલિતાણા, ભાવનગર, સિંખડી, જોધપુર, જમપુર, બિકાનેર વગેરેના જ્ઞાન ભંડારોમાં વીસ લાખથી વધુ હસ્તપ્રતો આજે પણ સચવાયેલી મળે છે. એ જોતાં આ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમયગાળા દરમિયાન કેટલું માતૃચર જૈન સાહિત્ય રચાયું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ સાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન, અધ્યયન ઈત્યાદિ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વિકસાવવા તથા નવોદિત સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહિત કરવાના આશયથી છેલ્લાં બે દાયકાથી સાહિત્યસમારોહની આ પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. આ પ્રવૃત્તિ માટે આર્થિક તથા અન્ય પ્રકારનો સહયોગ વિવિધ સંસ્થાઓ અને શ્રેણીઓ દ્વારા અમને જે મળતો રહ્યો છે તે માટે અમે સૌના ઋણી છીએ.

દીપપ્રાગટ્ય :

મંગલદીપ પ્રગટાવીને સાહિત્ય સમારોહનું ઉદ્ઘાટન કરતાં

ગુજરાત રાજ્યના કાયદો, ન્યાય અને આમલિકાના આતાના મંત્રી શ્રી નવીનચંદ્ર શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું હતું કે કચ્છ તપોભૂમિ છે. કચ્છની આ પુનિત ધરા પર ખોતેર જિનાલય જેવા પવિત્ર તીર્થ-સ્થળમાં જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આયોજન થાય એ અત્યંત આનંદ સાથે ગૌરવની વાત છે. જૈનધર્મે વિશ્વને અહિંસાનો સંદેશ આપ્યો છે. જૈનધર્મ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલા ઉપદેશોનું અનુસરણ થાય તો જગત તનાવ મુક્ત બની શકે, હિંસા મુક્ત બની શકે, અને સારું જીવન જીવવા માટે સક્ષમ બની શકે. સમાજમાં અહિંસા, શાંતિ, એકતા, ભાઈચારો અને પરસ્પર સુમેળ સાધવા જૈન સાહિત્ય ધણું ઉપયોગી થઈ શકે. આજના કપરા કાળમાં માણસ માણસ તરીકે જીવવાનું શીખે, સૃષ્ટિના રંગમંચ પર થોડું ભેજું વાપરે તો તેનો સંસાર સુખી અને સંતોષી બને. અંતમાં શ્રી શાસ્ત્રીએ જૈન સાહિત્ય સમારોહ દ્વારા ધર્મ, સાહિત્ય, નીતિ, સદાચારની વાતો લોકોના હૃદય સુધી પહોંચે અને સાહિત્ય સમારોહની આ વિરલ પ્રવૃત્તિથી અનેકોનું જીવન નંદનવન અને એવી શુભકામના દર્શાવી હતી.

જૈન સાહિત્યનું યોગદાન :

સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનકાર મુનિશ્રી દેવરત્નસાગરજી મહારાજે આ પ્રસંગે વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે કચ્છનું આ કોડાય ગામ કચ્છની કાશી છે. અહીં કોડાયમાં સાહિત્ય સમારોહ ન થાય તો આશ્ચર્ય થામ! આ ભૂમિના પરમાણુ અતિ પવિત્ર છે. આજથી સવાસો વર્ષ પહેલાં આ ભૂમિ પર સાહિત્યના વિદ્વાનોનું અવારનવાર મિલન થતું. અહીં જ્ઞાન ગંગોત્રી સતત વહેતી રહેતી. જૈન સાહિત્યનું વિશ્વના સાહિત્યમાં અદ્ભૂત યોગદાન છે. એમ જણાવીને જૈન સાહિત્યકારોના હાથે સર્જાયેલું સાહિત્ય, શ્રીપાણચરિત્ર, શ્રી દેવચંદ્રજીની ચોવીશી-પદ્મચનાઓ, શ્રી સક્લચંદ્રજીની સત્તરબેઠી

પૂજા અને અન્ય પૂજા સાહિત્ય, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી અને શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિની રચનાઓ તેમજ અચલગરુડના પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી જયશેખરસૂરિના સાહિત્યનું રસપાન કરાવ્યું હતું.

ખરા નેતૃત્વની ખોટ :

ખ્યાતનામ વિદ્વાન, ત્યાગમૂર્તિ શ્રી જોહરીમલ પારેખે સંબોધન કરતાં કહ્યું હતું કે, કેટલીકવાર વિચાર એ થાય છે કે સમાજ અને સાહિત્યને શું સેવા દેવા? આવા સાહિત્ય સંમેલનો ખરેખર જનતાને ઉપયોગી થાય છે ખરા? આ દેશમાં ક્યારેક ધર્મ સામાજિક રહ્યો છે તેા ક્યારેક સમાજ ધાર્મિક રહ્યો છે. આ દેશની કેટલીક નખળાઈઓ સ્પષ્ટ જણાઈ રહી છે. આજે સૌથી વધારે ખૂંચે તેવી વાત એ છે કે મહાત્મા ગાંધી પછી આ દેશમાં ખરા નેતૃત્વની ખોટ ઊભી થઈ છે. આજનાં આપણાં ધણાખરાં રાજકીય નેતાઓ તદ્દન વામણા અને દિશાદોર વિનાના છે. આજે આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ, આપણું મંતવ્ય શું છે તેનો ખ્યાલ જ આપણને નથી.

તીર્થંકર ભગવાન દીપક સમાન :

આ ઉદ્ઘાટન બેઠકમાં વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા પ્રા તારાબહેન ર. શાહે ઉદ્બોધન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, જ્ઞાન એ દીપક છે. દીપકની હાજરીમાં જેમ અંધકાર ટકી શકે નહિ તેમ જ્ઞાનરૂપી દીપક જેમના અંતઃકરણમાં વિદ્યમાન છે. તેમના અંતઃકરણમાં અજ્ઞાન, રાગ, દ્રેષ, મોહ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા અને અસૂચારૂપી અંધકાર તથા તે અંધકારોમાંથી ઉત્પન્ન થનારા અશાંતિ, દુઃખ, ખેદ કે શોકરૂપી દુર્ગુણો ટકી શકતા નથી. તીર્થંકર ભગવાન દીપક સમાન છે. તીર્થંકર એટલે તીર્થ પ્રવર્તક અને ધર્મ પ્રવર્તક. તીર્થંકર ભગવાન પોતે તર્યાં અને આપણને તરવાનો ઉપદેશ આપી ગયા છે. જેમ એક દીપકમાંથી

ખીજો દીપક પ્રગટે તે રીતે આપણે જ્ઞાનરૂપી દીપકને સતત પ્રબલવલિત રાખી આપણું કલ્યાણ સાધવાનું છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રભાઈ વોરાનું સન્માન :

શ્રી આચાર્યરક્ષિતસૂરિજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠમાં વર્ષો સુધી આપનારા સંસ્કૃતના વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી ઉપેન્દ્રરાય નાનાલાલ વોરાનું આ પ્રસંગે રૂ. ૧૧૦૧/-ની થેલી, ચાંદીનું શ્રીફળ, પ્રશસ્તી પત્ર, શાલ અને સુખડની માળા દ્વારા શ્રી નવીનચંદ્ર શાસ્ત્રીના વરદ હસ્તે બહુમાન કરાયું હતું.

પ્રથમ એકઠક :

રવિવાર તા. ૨૦મી માર્ચ ૧૯૮૪ના રોજ અપોરના ત્રણ વાગે ઉપાશ્રય ખંડમાં ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહના અધ્યક્ષસ્થાને આરમો જૈન સાહિત્ય સમારોહની પહેલી એકઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ એકઠકમાં નીચેના વિદ્વાનોએ પોતાના અભ્યાસલેખો રજૂ કર્યા હતા.

જ્ઞાનયોગનો મહિમા :

પૂ. સાધ્વીશ્રી મોક્ષગુણાશ્રીજીએ આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે પરમપદને પામવા માટે આપણાં શાસ્ત્રમાં ત્રણ યોગ બતાવ્યા છે તે છે જ્ઞાનયોગ, તપયોગ અને ભકિતયોગ. આ ત્રણે યોગમાંથી જ્ઞાનયોગનો જૈનધર્મમાં ભારે મહિમા છે. જ્ઞાન-યોગથી અનંત કર્મની નિર્ભરા થઈ શકે. જ્ઞાનયોગ કઠિન બરૂ છે પણ અશક્ય નથી. મરજીવા જેમ મોતી લેવા સમુદ્રમાં ઊંડે ઉતરતા જાય તેમ જીવાત્મા આત્મચિંતનમાં ઊંડો ઉતરતો જાય તેમ તેને જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ સહજ થાય.

લબ્ધ-આવક જીવનની લક્ષમણરેખા :

પ્રો. મલુકચંદ્ર ર. શાહે આ વિષય પર બોલતાં કહ્યું હતું કે કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં માર્ગાનુસારી આવક

જીવનમાં ધર્મ આરાધના માટે જે કેટલાં બોલ કહ્યા છે તેમાં લજ્જા, ગુણનો પણ સમાવેશ થાય છે. દશવૈકલિક સૂત્રમાં આત્મકલ્યાણ માટે- લજ્જા, દયા, સંયમ અને અહમકારને સાધનરૂપ ગણાવ્યા છે. પણ અને માનવમાં આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન સમાન રૂપે છે. પરંતુ મનુષ્યજીવનમાં ધર્મ અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં વિવેક, મર્યાદા, લજ્જાના કારણે મનુષ્ય પશુથી જુદો પડી જાય છે. મનુષ્ય જીવનમાં લજ્જાના આચારમાં સંસ્કાર અને લોકનિંદાનો ભય એ બંને કામ કરતાં હોય છે.

શ્રી વિજયનાનંદસૂરિ મહારાજ :

શ્રી જયેન્દ્રભાઈ એમ. શાહે આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિ પછી દોઢસોથી બસો વર્ષના ગાળામાં કોઈ આચાર્ય થયા ન હતા. એવા સમયે પાલિતાણામાં સમસ્ત જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘે શ્રી વિજયનાનંદસૂરિ (આત્મારામજી મહારાજ)ને આચાર્ય પદવી અર્પણ કરી એથી તેમને વિક્રમની વીસમી અને ઇસુની ઓગણીસમી સદીના આઠ સંવેગી આચાર્ય અને યુગપુરુષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પં. શ્રી સુખલાલજીના મતે આત્મારામજી મહારાજ પ્રખર વિદ્વાન, તત્ત્વ પરીક્ષક અને ક્રાંતિકારી વિભુતી હતા. ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ જણાવે છે કે આત્મારામજી મહારાજ જેવી મહાન પ્રતિભા છેલ્લાં બે સૈકામાં કોઈ થઈ નથી. ગુજરાત, રાજસ્થાન અને પંજાબ ઉપર એમનો પ્રભાવ ધણો મોટો રહ્યો હતો.

ધ્યાનયોગ અને સ્વાનુભૂતિ :

ડૉ. કોકિલાબહેન શાહે આ વિષય પર બોલતાં કહ્યું હતું કે, જૈનયોગ સાધનામાં ધ્યાનનો ભાર મહિમા છે. વ્રત, નિયમ, તપ, જપ, સ્વાધ્યાય વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓનું પ્રયોજન વ્યક્તિના વિચાર,

વર્તનની અશુદ્ધિઓ દૂર કરી મનને શાંત અને સ્વસ્થ થવામાં સહાયક થવાનું છે. અંતે ધ્યેય છે સમત્વના વિકાસ દ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સ્વાનુભૂતિ. વિશ્વના બધા જ મહાપુરુષોએ 'સ્વ'ને ઝોળખવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે- 'જ્યાં જાન્યો નિજ રૂપકો, ત્યાં જાન્યો સખ લોક, નહિ જાન્યો નિજ રૂપકો, ત્યાં જાન્યો સખ ફોક', કખીર કહે છે: આત્મજ્ઞાન વિના જગ જુઠા ! સોકેટીસ Know Thyself કહી આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. યોગ એટલે પોતાની જાતની મૂલાકાત. આત્મશક્તિ જાગૃત કરવા માટે ધ્યાનયોગ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. ધ્યાનયોગ દ્વારા અંતર્મુખ થઈ વિતરાગપદ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

જૈનધર્મમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન :

ડૉ. હંસાબહેન શાહે આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે શાસ્ત્ર અને વ્યવહાર એ બંને સ્ત્રી જાતિને આધ્યાત્મિક અને શારીરિક વિકાસમાં પુરુષજાતિની સમાન સિદ્ધ કરે છે. ભગવાન મહાવીરે સ્ત્રીને પુરુષ સમાન ગણીને ચતુર્વિધ સંધમાં સાધ્વી અને શ્રાવિકાને સ્થાન આપીને મહિલાઓનું ગૌરવ વધાર્યું છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ચંદનખાળા, મૃગાવતી, સુલસા વગેરે મહિલાઓનાં જવલંત ઉદાહરણ છે. અઢી હજાર વર્ષનાં ઇતિહાસમાં અનેક મહિલાઓના ઉત્તમ દૃષ્ટાંત જોવા મળે છે.

કવિ સહજસુંદરની એક અપ્રકટ રચના :

પ્રો. કાન્તિલાલ બી. શાહે આ વિષય પર ખોલતાં કહ્યું હતું કે, જૈન સાધુ કવિ સહજસુંદર ઉપદેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિ-ધનસારની પરંપરામાં રત્નસમુદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય. તેમની ગુણ્યરત્નાકર છંદકૃતિનેા મુખ્ય વિષય જૈન સંપ્રદાયમાં ખૂબ જાણીતા એવા સ્થૂલીભદ્ર-કોશાના કથાનકનો છે. આખી રચના કુલ ચાર અધિકારોમાં વહેંચાયેલી છે. આ કૃતિ કુલ ૪૧૯ કડી ધરાવે છે. આખી કૃતિ વાંચતા એક કથાત્મક

કાવ્યકૃતિ તરીકે જે પાંચેક મુદ્દાઓ પરત્વે આપણું લક્ષ દોરાય છે તે છે : (૧) આ કૃતિમાં વાર્તાકથન કવિનું ગોણુ પ્રયોજન રહ્યું છે. (૨) અહીં કથન કરતાં ભાવનિરૂપણ અને વર્ણન વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે (૩) કૃતિના અહિરંગની પણ કવિએ સવિશેષ માવજત કરી છે (૪) ચારણી છટાવાળા વિવિધ છંદોને કવિએ ખુબ લાડ લડાવીને એમાંથી ભરપૂર સંગીત ઊભું કર્યું છે (૫) કવિના પાંડિત્ય અને અહુશ્રુતતા અહીં પ્રગટ થાય છે.

અન્ય વક્તવ્યો :

પ્રથમ બેઠકમાં ઉપરોક્ત નિબંધોની રજૂઆત ઉપરાંત (૧) પૂ. મુનિશ્રી નવરત્નસાગરજીએ ‘ધ્યાનયોગ’ અને (૨) પૂ. સાષ્વતીશ્રી કલ્પ-ગુણ્યાશ્રીજીએ ‘શ્રુતજ્ઞાનનો મહિમા’ એ વિષય પર મનનીય વક્તવ્યો રજૂ કર્યા હતા.

દ્વિતીય બેઠક :

રવિવાર, તા. ૨૦મી માર્ચ, ૧૯૯૪ના રાત્રીના આઠ વાગે યાત્રિક ગૃહમાં જૈન સાહિત્ય સમારોહની બીજી બેઠક મળી હતી. જેમાં નીચેના વિદ્વાનોએ પોતાના નિબંધો રજૂ કર્યા હતા.

સત્ધર્મ સંશોધન :

શ્રી ગોવિંદજીએ જીવરાજ લોડાયાએ આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે ધર્મની ઈમારત સત્યના પાયા પર નિર્ભર હોય છે. આ પાયાના (૧) દર્શન (૨) અધ્યાત્મવિદ્યા (૩) આચારસંહિતા અને (૪) પરંપરા એ ચાર મુખ્ય અંગ છે. આ ચતુર્વિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં કોઈ પણ ધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ જાણમાં આવી શકે. આ સ્વરૂપ સમજવાની મનસ્થિતિ પણ સત્ય વડે જ સર્ગાઈ શકે. સત્ય અને સત્ધર્મ એટલા ગાઠપણે સંલગ્ન છે કે ધર્મ કયાંથી શરૂ થાય છે અને સત્ય કયાંથી પ્રવિષ્ટ થાય છે તે કળવું કઠિન છે.

સંચારો-એક અભિગમ :

પ્રા. અરુણ જોશીએ આ વિષય પર યોગ્યતા કહ્યું હતું કે, આત્મા બ્યારે દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે મરણ થાય છે. પ્રત્યેક દેહધારી માટે મરણ આવશ્યક છે. ઉત્તરાખ્યન સૂત્રમાં મરણના બે પ્રકારો નિર્દિષ્ટ છે. જેમકે અજ્ઞાની જીવોનું અકાળ મરણ વારંવાર થાય છે. પરંતુ પંડિત પુરુષોનું સકાળ મરણ એક જ વાર થાય છે. અને તે ઉત્કૃષ્ટ છે. સંચારોનો સંબંધ અજ્ઞાનીઓના અકાળ મરણ સાથે નથી. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો સંચારો શબ્દ 'સંસ્તારક' શબ્દમાંથી નીકળે છે. તૃણ શય્યાને સંસ્તારક અથવા સંચારો કહે છે અને સંચારોનો સંબંધ પંડિતો સાથે છે. આગામી સમયને ઓળખીને પંડિત સ્વયં પોતાનો મૃત્યુકાળ નિશ્ચિત કરે છે અને આ પ્રક્રિયાને કાર્યાન્વિત કરવા માટે તૃણ્યુ-શય્યા બિહાવીને આહારાદિનો ત્યાગ કરી આત્મધ્યાનમાં રત થઈ દેહત્યાગ કરે છે, આ પ્રક્રિયાને સંચારો કર્મો કહેવાય છે.

જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો :

પ્રા. ઉત્પન્ના મોહીએ આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે, જૈનદર્શન એ અનેકાન્તદર્શન છે. આત્મા સાધક છે, સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ સાધન છે. મોક્ષ એ તેનું સાધ્ય છે. મોક્ષ એટલે આત્માના સંપૂર્ણ ગુણોની પરિપૂર્ણતા. બંધનોથી સર્વથા છૂટવું તેનું નામ મોક્ષ. જેટલા બંધનો વધારે તેટલો સંસાર વધારે. આત્મા પોતે જ કર્મનો કર્તા છે અને પોતે જ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. ખીજે કરે ને તમે ભોગવો અને તમે કરો ને ખીજે ભોગવે એ સુઘટિત નથી અને તેથી જ આ વિશ્વ ઈશ્વર કે કોઈએ બનાવ્યું નથી કે ઈશ્વર તેનો પ્રેરક નથી. કારણ કે રાગ દ્વેષથી રહિત થયેલા સિદ્ધ આત્માને સંસારનો સંબંધ રહેવા પામતો નથી.

જૈનતીર્થ તારંગા - એક પ્રાચીન નગરી :

ડૉ. કનુભાઈ શેઠે આ વિષય પર ખોલતા કહ્યું હતું કે, તારંગા પર આરમ્ભી સદીનું અન્વિતનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન દહેરાસર દર્શનીય છે. તારંગા તીર્થની માહિતી 'રાસમાળા'માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. રાસમાળામાં જણાવ્યું છે કે અહીં કેટલાક નવા નાના દહેરાસરો છે. સ્વચ્છ જળાશયો છે. પર્વત પર દેવી તારંગાનું મંદિર છે. તેથી તેનું નામ તારંગા પડ્યું છે. તે વેણી વત્સરાજના સમયનું છે. સંભવ છે કે આ સ્થળે કુમારપાળે અંધાવેલ અન્વિતનાથના દહેરાસર પૂર્વે પણ કોઈ દહેરાસર હોય. આ સ્થળની ચારે તરફ જંગલો છે અને ભોમિયા વિના ત્યાં જવું મુશ્કેલ છે. અહીં પહોંચવાના બે માર્ગો છે. ઇડરની માફક અહીં નાનો ઢુર્ગ છે. આ પર્વતની ખીણમાં અન્વિતનાથ ભગવાનનું દહેરાસર છે. તેની આજુબાજુના ત્રણ શિખરો પર નાની છત્રીઓ છે. જે ભોમિયાનું સ્થાન છે. તારંગા નગરના રક્ષણ માટે ઢુર્ગ બાંધેલો છે. જ્યાં ભેખડો સીધી અને ચઢાણ અશક્ય છે. તેવા સ્થળોને યાદ કરતા ખીજા ભાગે પર સ્થાનિક ઝેનાઇટ પથ્થરની ભીતો બાંધી છે. આ ઢુર્ગને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાના દરવાજા છે. તેમાં પૂર્વના દરવાજાની રચના સુલતાન યુગની કમાનવાળી છે. તથા દરવાજા પરની ભીત પર શિખરના ભાગે, ચક્રેશ્વરી, તીર્થંકર આદિ શિલ્પો દેખાય તે રીતે જડી દીધેલા છે.

સમકીર્તના સડસઠ ખોલ :

શ્રી ઉપાખહેન મહેતાએ આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે વ્યવહાર સમકીર્તનું પાલન કરવા માટે સડસઠ ભેદોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. ચાર સદ્ગુણ, ત્રણ લિંગ, દશ પ્રકારનો વિનય, ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ, પાંચ દુષણોનો ત્યાગ, આઠ પ્રભાવકો, પાંચ લક્ષણો, પાંચ ભૂષણો, છ આગારો, છ જયણાં, છ ભાવનાઓ અને છ સ્થાનકો એમ સડસઠ ભેદોથી યુક્ત હોય તે સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ કહેવાય. સમકીર્ત

પામેલો જીવ સમકિત સાચવવા સડસઠ બોલની આરાધના કરતો હોય છે. નિશ્ચિયથી સમકિતની સાધના, મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા લોભ તથા મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમકિત મોહનીય આ સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ, કાર્યોપશમ કે ક્ષય હોવો જોઈએ, તે જ સાચી આરાધના છે.

લોચન-કાન્હલ સંવાદ :

ડૉ. કીર્તિદા જોશીએ આ વિષય પર બોલતા કહ્યું હતું કે, લોચનકાન્હલ સંવાદ કવિ જયવંતસૂરિની રચના છે. જયવંતસૂરિ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ગણનાપાત્ર કવિઓમાંના એક છે. તેમની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ છે. તેઓ વસ્તુપગમ્બની રતનાકર શાખાના સાધુ હતા. કવિની જીવન ઘટનાઓના સમય નિર્દેશો મળતા નથી. તેમની કૃતિઓમાં મળતા સમયને આધારે તેમનો કવનકાળ સોળમી સદીનો મધ્યભાગ અને ઉત્તરાર્ધ નિશ્ચિત થાય છે. લોચન-કાન્હલ સંવાદ જયવંતસૂરિની બે ઢાળ અને ૨૯ કડીની રચના છે. આ કૃતિ ટૂંકી છે પરંતુ કથનના ચાતુર્ય અને રનેહભાવના વિલક્ષણ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે. આમ તો ‘સમાન રૂપ ગુણુ વ્યસનેષુ મૈત્રી’ એમ કહેવાય છે. પણ નિર્ગુણ સાથે પણ સંબંધ હોય શકે એ વિશિષ્ટ વિચાર આ નાનકડી કૃતિનું આકર્ષણ છે. આ લઘુકૃતિ તેના કથનના ચાતુર્ય વિષયની રજૂઆતની વિલક્ષણતા, ઉત્તમ દૃષ્ટાંત કલા અને પરંપરા કરતાં નવા વિષયની પસંદગીને કારણે ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે.

અન્ય નિબંધો : દ્વિતીય બેઠકમાં ઉપરોક્ત નિબંધોની રજૂઆત ઉપરાંત (૧) ડૉ. ધવલ ગાલાએ Cosmic Universal Without Beginning and Without End એ વિષય પર, (૨) શ્રી પ્રકાશ પી. વોરા એ ‘જિનેશ્વર પરમાત્માનું વિજ્ઞાન’ એ વિષય પર અને (૩) શ્રી હસમુખલાલ શાંતિલાલ શાહે ‘અહિંસા પાલનમાં જૈન સાહિત્યનું યોગદાન’ એ વિષય પર નિબંધ વાંચન કર્યું હતું.

તૃતીય બેઠક :

સોમવાર, તા. ૨૧મી માર્ચ, ૧૯૬૪ના રોજ સવારના, સાડા નવ વાગે ઉપાશ્રય ખંડમાં તૃતીય અને અંતીમ બેઠક મળી હતી જેમાં નીચેના વિક્ષાનેએ પોતાના નિબંધો રજૂ કર્યા હતા.

અવધિજ્ઞાન :

ડૉ. રમણુલાલ ચીમનલાલ શાહે આ વિષય પર વક્તાવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે જૈનધર્મમાં જ્ઞાનના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. જીવ ચાર પ્રકારના ધાતિકર્મને સર્વથા ક્ષય કરે ત્યારે તેને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, જે મુક્તિ અપાવે છે. જ્ઞાનવરણીય કર્મના ક્ષયેયપક્ષમ અનુસાર જીવને મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાવ જ્ઞાન થાય છે. અવધિ એટલે મર્યાદા. સ્થળ અને કાળની અમુક મર્યાદામાં રહેલા રૂપી પદાર્થોને આત્મ પ્રત્યક્ષ કરવાની શક્તિ તે અવધિજ્ઞાન છે. આંખ અને મનની સહાય વગર કેવળ આત્મભાવે રૂપીપદાર્થને જોવા જાણવા તે અવધિજ્ઞાન છે. અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારના છે : ભવ પ્રત્યયિક અને ગુણ પ્રત્યયિક. દેવો અને નરકગતિના જીવોને અવધિજ્ઞાન જન્મની સાથે થાય છે. મનુષ્ય અને તીર્થંચને અવધિજ્ઞાન ગુણવિકાસ દ્વારા થાય છે. તીર્થંકર ભગવાનને અવધિજ્ઞાન જન્મથી થાય છે. અનુગામી, અનનુગામી, વર્ધમાન, હ્રિયમાન, પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એવા પ્રકારો પણ અવધિજ્ઞાનમાં બતાવવામાં આવે છે. અવધિજ્ઞાની જીવ વર્તમાન સમય ઉપરાંત ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળમાં પણ પોતાની સ્થળ કાળની મર્યાદા અનુસાર રૂપી પદાર્થોને જોઈ શકે છે. અવધિજ્ઞાન સમક્તિ જીવને તથા મિથ્યાત્વીને પણ હોઈ શકે છે. મિથ્યાત્વીના અવધિજ્ઞાનને વિભંગ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તે મલિન પ્રકારનું હોય છે. મનઃપર્યાવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કરતાં ચઢિયાતું છે. કારણ કે તે ફક્ત સમક્તિ જીવોને જ થઈ શકે

છે. વર્તમાન સમયમાં ટી.વી. અને વિડિયોની શોધ થઈ છે જે અવધિજ્ઞાનનો કંઈક અણસાર આપે છે. પરંતુ તે પૂર્ણ નથી. કારણ કે ટી.વી. અને વિડિયો ભવિષ્યકાળની ઘટનાને કચારેય બતાવી નહિ શકે. વળી તેના દરમિયાને એ પરિમાણમાં છે. અવધિજ્ઞાનમાં જીવંત દર્શનની જેમ ત્રણ પરિમાણ હોય છે. અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્થવ જ્ઞાન એક પ્રકારની ભૂષિ છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં તે અનિવાર્ય નથી.

ગુણોપાસના :

પ્રા. તારાબહેન રમણલાલ શાહે આ વિષય પર બોલતાં કહ્યું હતું કે જૈનધર્મમાં ગુણોપાસનાનું ધણું મહત્ત્વ છે. માનવભવ એ ગુણપ્રાપ્ત કરવાનો અમૂલ્ય અવસર છે. ગુણ અનંત છે, દોષો પણ અનંત છે. દોષો દૂર કરી ગુણ પ્રાપ્ત કરવા એ પરમ પુરુષાર્થ છે. ક્યાં ગુણો પામવાં ? પરંપરાથી જે ઉત્તમ મનાયા છે, જે સ્વપર કલ્યાણકારી છે, સંતો અને પ્રજ્ઞાવાન પુરુષો જેની પ્રશંસા કરતા ચાકતાં નથી તે ગુણો. જૈનધર્મ પ્રમાણે શુભલક્ષણ તે ગુણ છે. અશુભ લક્ષણ તે દોષ છે. પંચમહાવ્રત તે ગુણ છે. બાકીના વ્રતો તે ઉત્તરગુણ અથવા મૂળગુણને પોષક ગુણ છે. ગુણ પ્રાપ્તિના ઉપાયો અનેક છે. તેમાં મુખ્યત્વે પ્રભુદર્શન, પ્રભુ સ્તવન, પ્રભુ ભક્તિ છે. એ ઉપરાંત શાસ્ત્રવાંચન, ચિંતન, મનન, સંતસમાગમ, સદ્ગુરુ શરણ, મહાન વ્યક્તિના ચરિત્રનું વાચન, કડક આત્મપરીક્ષણ અને પ્રકૃતિ નિરીક્ષણને ગણાવી શકાય.

સમ્યગ્જ્ઞાન ઔર તર્ક :

શ્રી જોહરીમલ પારેખે આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે તર્કથી ધર્મને સિદ્ધ કરવો, પરિપુષ્ટ કરવો વ્યર્થ છે. પરભાવમાંથી સ્વભાવમાં પહોંચવું એનું નામ જ ધર્મ છે. સ્વભાવના અભાવમાં તર્કના માધ્યમથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિની આશા નિષ્ફળ

જે. સ્વભાવ કોઈ દિવસ તક પ્રતિષ્ઠિત નહિ થાય. તકથી અપરિપક્વ લોકોની શ્રદ્ધા ડામાડોળ થવાની શક્યતા છે.

ભક્તામર સ્તોત્ર - પાઠ અને પઠન :

પ્રા. જયંતભાઈ કોઠારીએ આ વિષય પર બોલતાં કહ્યું હતું કે ભક્તામર સ્તોત્ર એ સુંદર ભક્તિ રચના જ નહિ, સરસ કાવ્યકૃતિ પણ છે. આ રચના સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમાં કેટલાક કઠિન શબ્દો આવે છે. ભક્તામર સ્તોત્ર જૈનોમાં ધણું પ્રચલિત છે. એથી એની ધણી પુસ્તિકાઓ છપાય છે અને કેટલીક કેસેટો પણ ઉતરી છે. આવી પુસ્તિકાઓ શુદ્ધ છપાય અને કેસેટોમાં તદ્દન શુદ્ધ ઉચ્ચારણ થાય એ જરૂરી છે. કેટલીક નામાંકિત વ્યક્તિઓની કેસેટોમાં પણ અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાંભળવા મળે છે એથી ઉદ્વેગ થાય છે.

તમિળના સંત કવિયિત્રી - અવ્વધ્યાર :

શ્રી નેમચંદ એમ. ગાલાએ આ વિષય પર વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે દ્રાવિડ પરિવારની તમિળભાષા ભારતની પ્રાચીનતમ ભાષાઓમાં એક છે. જૈન પરંપરા અને જૈન સાહિત્યની સાથેસાથ તમિળ સાહિત્યનો વિકાસ થયો છે. જૈન કવિઓ, સંતો અને વિદ્વાનોએ તમિળ સાહિત્યના ઉત્થાન અને ઉત્કર્ષમાં નોંધાવેલો ફાળો અનન્ય, અમૂલ્ય છે. સદીઓ સુધી જૈન અનુગમના પ્રભાવથી સંત અને ભક્ત નારીઓની દીર્ઘ પરંપરા વિકસી, જેમાં સૌથી લોકપ્રિય હતા પ્રથમ સદીનાં સંત અને ભક્ત કવિયિત્રી અવ્વધ્યાર. તેઓ જૈન હતા અને એક માન્યતા અનુસાર સંત તિરુવલ્લુવરનાં બહેન હતા. એમનામાં વૈરાગ્યદશા અને કવિત્વશક્તિ જન્મસિદ્ધ હતી. કોઈ પણ દૃશ્ય કે ઘટના જોતાં તેમની કાવ્યસરણી વહેવા લાગતી. અવ્વધ્યાર અત્યંત રૂપાળા હતા. પંદર વર્ષે લગ્ન નક્કી થયાં. એમની કોઈ ઇચ્છા ન હતી. જ્ઞાન માંડવે આવી ઊભી. અવ્વધ્યાર ત્યાંથી સરકી ગણેશજીના મંદિરમાં પહોંચી પ્રાર્થના કરી કે મારા

રૂપને, મારા યૌવનને પાછું લઈ લ્યો અને દાણ્ય માત્રમાં અવ્વધાર ધરતાં ડોશી થઈ ગયા ! પાછા આવી પરિવ્રાજક બની ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરતાં. રાજવીઓ એમને ખૂબ સન્માન આપતા. એમની રચનાઓ આજે પણ પાઠ્યક્રમમાં છે. ઘેર ઘેર એમની રચનાઓ આજે ગવાય છે. પ્રમાણુજ્ઞાન, સંયમ, શિસ્ત, દાનધર્મ, ગૃહસ્થધર્મ, વિદ્યા, કષાય, નમ્રતા, રાજની ફરજો, અનાસક્તિ, ત્યાગ વગેરે અનેક વિષયો પર એમની રચનાઓ મળે છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીનાં કેટલાંક પદો :

ડા. કલાભહેન શાહે આ વિષય પર બોલતાં કહ્યું હતું કે સત્તરમાં સૈકામાં થયેલા ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ જૈન ધર્મના પ્રકાંઠ વિદ્વાન હતા. એકસોથી વધારે ગ્રંથોનું તેમણે સર્જન કર્યું હતું. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં તેમની કૃતિઓ વિદ્વદ્-ભોગ્ય છે. તેમના સ્તવન-પદોનું સાહિત્ય પણ એટલું જ ઉત્કૃષ્ટ છે. એમના પદો સામાન્ય જિનસ્તવન સ્વરૂપે, વિશિષ્ટ જિનસ્તવન સ્વરૂપે, ગીતરૂપે, આધ્યાત્મિક રૂપે, નવનિધાન નવ સ્તવનો રૂપે અને ગૌતમ પ્રજ્ઞાતી સ્તવન રૂપે રચાયા છે. ધ્યેય અને ધ્યાતાની એકતા થતાં ભેદ મટી જાય છે. કવિએ તેથી જ ગાયું છે. 'ધ્યાતા ધ્યેય ભયે દોઉં એક ટું', મિટ્યો ભેદકી ભાગ, કુલવિદારી છરે જનસરિતા, તપ્ય નહિ તડાગ.' પગે ચાલનાર પગરખાં પહેરે તો તેને કાંટા ન વાગે તે વાત કેવી સરસ રજૂ કરાઈ છે : પાહિ ચલત પનહી જો પહિરે, નહી તસ કંટક ભાગ.' ઉપા. યશોવિજયજીની પદરચનાઓ ભક્તહૃદયના સાધનાકાળમાં ઉદ્ભવતા વિવિધભાવોને ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે અને તેથી જ તેમની પદરચનાઓ જીવંત લાગે છે.

મુકડી-ઓરસીયા સંવાદ રાસ :

ડા. દેવબાળા સંઘવીએ આ વિષય પર પ્રકાશ પાડતાં જણાવ્યું હતું કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંવાદત્તમક

કૃતિઓની પરંપરાનુસાર સુકડી અને ઝોરસિયાના સંવાદની આ રાસકૃતિ સં. ૧૭૮૩માં ભાવપ્રભસુરિએ રચેલી છે. આ કૃતિ ૧૬ ઠાળમાં, ૩૫૪ કડીમાં અને ૭૬૪ પંક્તિઓમાં રચાયેલી સુદીર્ઘ સંવાદકૃતિ છે. સુખડના લાકડાનો દુકડો અને ઝોરસીયા વચ્ચે આ કૃતિમાં રજૂ થયેલો સંવાદ કવિની કૃણકૃપ કલ્પનાશક્તિ, ઉંડી વિચાર શક્તિ અને તીક્ષ્ણ તર્ક શક્તિનો પરિચય કરાવે છે. શત્રુન્નય તીર્થ પર જ્ઞાનપ્રભુની અંગપૂજા માટે ઝોરસીયા પર સુખડ ધસવા જતાં એ એ વચ્ચેના સંભાષણને આલેખતી આ કૃતિમાં કવિએ નીતિબોધ ઉપદેશની સુંદર ગૂંથણી કરી છે.

અન્ય અભ્યાસ લેખો :

સાહિત્ય સમારોહની આ તૃતીય અને અંતીમ બેઠકમાં ઉપરોક્ત નિબંધોની રજૂઆત ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓએ પણ વિવિધ વિષયો પર અભ્યાસલેખો રજૂ કર્યા હતા, જેની વિગત આ પ્રમાણે છે : (૧) શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ-‘કલાધર’-ગુજરાતી જૈન પત્રકારત્વ : દિશા અને વિકાસ (૨) ડૉ. બળવંત જ્ઞાની-ખેમા હડાળિયાનો રાસ (૩) ડૉ. શિલ્પા ગાલા-પાંચ સમવાય અને (૪) શ્રી સુદર્શના કોઠારી-૭ આવશ્યક.

બારમા જૈન સાહિત્ય સમારોહ માટે બીજા કેટલાક નિબંધો આપ્યા હતા, જેમાંના આ મુજબના મુખ્ય છે. (૧) પૂ. મુનિ શ્રી નવીનચંદ્રવિજયજી (પાલિતાણા) શ્રીમદ્ વિજયાનંદસુરિ મહારાજ ઝોર ઉનકા સાહિત્ય-એક અધ્યયન (૨) શ્રી ભંવરલાલ નાહટા (કલકત્તા)-ભારંડ પક્ષી (૩) ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ (અમદાવાદ)-જૈન મૂર્તિપૂજાની પ્રાચીનતા (૪) ડૉ. કવિન શાહ (બિલિમોરા)-આત્મા-રામજી મહારાજનું પૂજા સાહિત્ય (૫) પં. જમીનદાસ કેશરીચંદ સંઘવી (સુરત) દોઢસો વર્ષ પહેલાનું એક ઐતિહાસિક કથાનક અને આસ્વીય પાઠોની મહત્તા સમજાવતો એક મનનીય વ્યવહારુ પ્રસંગ

(૬) ડૉ. આર. પી. મહેતા (ગાંધીનગર)—મુદ્રિત કુમુદવ્યંદ્ર પ્રકરણ
 (૭) પ્રા. ચેતના ખી. શાહ (રાજકોટ)—મેરુવિજ્ય કૃત વસ્તુપાલ
 તેજપાલનો રાસ—એક અધ્યયન (૮) શ્રી નગીનદાસ વાવડીકર (મુંબઈ)—
 સુધર્માસ્વામી (૯) ડૉ. મનહરભાઈ સી. શાહ (અમદાવાદ)—પારવ્રતધારી
 શ્રાવકના લક્ષણો (૧૦) ડૉ. સુરેશ ઝવેરી (અમદાવાદ)—સમયની માંગ-
 રામબાણુ ઈલાખ.

અભિવાદન :

જૈન સાહિત્ય સમારોહના સંયોજક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહનું જિનાગમ ટ્રસ્ટના ચેરમેન શ્રી વસનતી લખમશી શાહનું સાહિત્યની ત્રણે ખેડકોનું સંચાલન કરનાર શ્રી ચીમનલાલ કલાધરનું, કવિ સંમેલન અને ઉદ્ઘાટન ખેડકનું સંચાલન કરનાર શ્રી કલ્યાણી સાવલા-‘ઉર્મિલ’નું અને યાત્રા પ્રવાસનું આયોજન અને વ્યવસ્થા સંભાળનાર શ્રી શાંતિલાલ ગડાનું આ પ્રસંગે અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું.

સંચાલન અને આભારદર્શન :

કવિ સંમેલન અને ઉદ્ઘાટન ખેડકનું સંચાલન શ્રી કલ્યાણી સાવલા-‘ઉર્મિલે’ કર્યું હતું. જૈન સાહિત્ય સમારોહની ત્રણે ખેડકોનું સંચાલન શ્રી ચીમનલાલ કલાધરે કર્યું હતું. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જિનાગમ ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રી વસનતી લખમશી શાહે આભારવિધિ કરી હતી.

કવિ-સંમેલન :

તા. ૧૬મી માચ, ૧૯૯૪ના જૈન સાહિત્ય સમારોહની પૂર્વ સંધ્યાએ શ્રી કલ્યાણી સાવલા-‘ઉર્મિલ’ના કુશળ સંચાલન હેઠળ કવિ સંમેલન યોજાયું હતું. જેમાં કચ્છના અને મુંબઈના કવિઓ સર્વશ્રી આનંદ શર્મા, ચીમનલાલ કલાધર, દાઉદ ટાના, જ્યેન્દ્ર શાહ,

રજનીકાંત ચાહ-‘આનંદ’, ગોવિંદજી લોહાયા-‘ગિરિશ’, વ્રજ ખત્રી
‘ગજકંધ’, રસિક મામતોરા, જ્યંત સચ્દે, પ્રકાશ વોરા અને
કલ્યાણજી સાવલા-‘ઉમિંલે’ સ્વરચિત કાવ્યો, ગીતો, ગજલો રજૂ
કરીને ઉપસ્થિત શ્રોતાજનોને પ્રભાવિત કર્યા હતા.

તીર્થયાત્રા :

આ સાહિત્ય સમારોહમાં ઉપસ્થિત વિદ્વાન બાઈ-બહેનોને
કુચ્છના પ્રાચીન તીર્થ ભદ્રેશ્વર, વાકી, ખિરડા, નવાવાસ (દુર્ગાપુર)
કોઠારા, સુથરી, જખૌ, નલિયા, તેરા, ભુજ વગેરે સ્થળોની તીર્થયાત્રા
કરાવવામાં આવી હતી.

ત્રણ છત્ર

૫. પૂ. શ્રી યશોદેવસૂરિ મહારાજ

તીર્થ કરો કેવલી-સર્વજ્ઞ થાય ત્યારે દેવો અષ્ટમહાપ્રાતિહાયની રચના કરે છે. એમાં ચોથું પ્રાતિહાય તે ત્રણ છત્ર છે. કેવલી અવસ્થાથી લઈને નિર્વાણ પર્યન્ત પ્રભુના મસ્તક ઉપર દેવનિર્મિત ત્રણ છત્રોનું અસ્તિત્વ રહે છે. આ ત્રણ છત્રો એકસરખા માપનાં નહિ પણ નાનાં મોટાં હોય છે. પરંતુ એ કયા ક્રમે હોય છે? સૌથી ઉપર નાનું અને પ્રભુના મસ્તક ઉપર સૌથી મોટું એવા સવળા ક્રમે હોય છે કે સૌથી ઉપર મોટું અને પ્રભુના મસ્તક ઉપર છેલ્લું તે નાનું એવા અવળા ક્રમે હોય છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે પ્રભુના મસ્તક ઉપર આ ત્રણ છત્રો સવળા ક્રમે જ હોય છે.

આજથી ૨૫-૩૦ વર્ષ ઉપર ચિત્રકર શ્રી ગોકુલભાઈ કાપડીયા પાસે લગવાન શ્રી મહાવીરનાં દીક્ષાનાં ચિત્રો શરૂ કરાવ્યાં હતાં. કેવલજ્ઞાન પછીનાં ચિત્રો ચિતરાવવાનાં આવશે ત્યારે મારે છત્ર બતાવવાનો પ્રસંગ ઊભો થશે જ, ત્યારે તે છત્ર કેવી રીતે બતાવવાં તે પ્રશ્ન મારી સામે ખડો થયો હતો. ભારતની પરિકરવાળી મૂર્તિઓમાં સવળાં ત્રણ છત્રો જોવાં મળતાં હતાં. પ્રાચીન મૂર્તિ-શિલ્પો જે મળી આવ્યાં તેમાં પણ ત્રણ છત્રો સવળાં જ જોવા મળતાં હતાં. ખીજા બાજુ વીતરાગસ્તોત્રની ટીકાના આધારે સમાજમાં તેથી ઊલટાં એટલે અવળાં છત્રની સમજ પણ સારી પ્રવર્તતી હતી, ત્યારે મને થયું કે આ બાબતમાં સાચું શું? તેનો નિષ્ણય થઈ જાય તો ચિત્રો કરાવવાનાં પ્રસંગે ખોટું આલેખન ન થવા પામે.

હું મારો અનુભવ લખું કે—આરક્યોલોજિકલ ડિપાર્ટમેન્ટનાં પ્રકાશનો દ્વારા, અન્ય મોટી મોટી સંસ્થાઓ દ્વારા, બહાર પડેલાં નાનાં

મોટાં પ્રકાશનો દ્વારા, મ્યુઝિયમો દ્વારા, માસિકો વગેરે સામયિકો દ્વારા, કાગળ, વસ્ત્ર અને કાષ્ઠ ઉપરનાં ચિત્રો દ્વારા ગામડાંની, શહેરોની, જંગલોની, પહાડોની, ગુફાઓની શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર સેંકડો મૂર્તિઓના ફાટાઓ મેં જે જોયા એમાં સ્પષ્ટ સવળાં છત્રોનો એક જ પ્રકાર જોવા મળ્યા છે.

આ ત્રણ છત્ર માટે કલિકાલ સર્વાશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે 'વીતરાગસ્તોત્ર'માં નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપ્યો છે :

તવોધ્વમૂર્ધ્વં પુણ્યદ્વિ—ક્રમસબ્રહ્મચારિણી ।

છત્રત્રયી ત્રિભુવન પ્રમુત્વ પ્રૌઢશંસિની ॥

આ શ્લોકમાં આવેલા પુણ્ય, ઋદ્ધિ અને ક્રમ અને ટીકામાં આવેલો ઉત્તરોત્તર શબ્દ. આ ચાર શબ્દની અર્થસંગતિ સવળાં છત્રને અનુકૂળ રહે છે.

*

ભારતભરમાં યત્ર, તત્ર, સર્વત્ર પરિકરવાળી કે પરિકરવિનાની મૂર્તિઓ, તે ધાતુની હોય કે આરસની, શ્વેતામ્બર હોય કે દ્વિગમ્બર, તે મૂર્તિઓ ઉપરનાં છત્રો ત્રિકોણાકારે મૂર્તિની ઉપર જ કે અંદર પથ્થર કે ધાતુથી કંઠારેલા વિઘ્નમાન છે. હજારો વરસથી કંઠારાયેલાં છે, જેને હું સવળાં (ભગવાનનાં માથા ઉપર પ્રથમ મોટું, તે પછી ખીજું તેથી નાનું અને તે પછી ત્રીજું તેથીય નાનું) પ્રકાર તરીકે ઓળખાવું છું તે જ પ્રકારનાં છત્રો છે. શાસ્ત્રમાં 'છત્તાતિછત્ત' શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયો છે તે જ અર્થમાં ઝઘ્ઘં ઝઘ્ઘં શબ્દ છે, એટલે અને વચ્ચે અર્થસામ્ય જળવાઈ રહ્યું. આ એટલા માટે કહેવું પડ્યું છે કે છત્રો આડાં લટકાવવાનાં નથી પણ ઊભાં લટકાવવાનાં છે. એ છત્રો ઊભાં લટકાવવાનાં ગારાં પણ કેમની માફક ? તો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ એની સ્પષ્ટતા કરવા પુણ્યદ્વિક્રમસબ્રહ્મચારિણી વાક્ય લખ્યું. તો 'પુણ્યદ્વિ' થી શું લેવું ? એ માટે

શ્લોકમાં કથું જ સૂચ્યું નથી. પુણ્યઋદ્ધિ શબ્દથી ટીકાકારે પોતાની સઙ્ગ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વાદિ ઋદ્ધિ અર્થ કર્યો. એ રીતે હું પુણ્યઋદ્ધિથી સમવસરણની ઋદ્ધિ પણ સૂચવી શકું. ઋદ્ધિ શબ્દનો પ્રયોગ સમ્યક્ત્વાદિ શબ્દ સાથે જોડલો બંધબેસતો નથી, તેથી વધુ સમવસરણની ઋદ્ધિ સાથે બંધબેસતો છે. ગમે તે ઋદ્ધિનું ગ્રહણ કરવામાં વાંધો નથી. કેમકે ક્રમ સાથે સંબંધ જોડવાનો નથી, ફક્ત છત્ર 'ઉપરાઉપરી' છે એટલું જ સાબિત કરવું છે.

જે વાત શ્રીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કરી બરાબર તે જ વાત મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિનયજી મહારાજ કરે છે—

પ્રતિસિંહાસનં પ્રૌઢ-ચ્છત્રાણાં સ્યાત્ ત્રયંત્રયં ।

उपर्युपरिसंस्थायि मौक्तिकश्रेण्यलंकृतम् ॥ ૬૧૭ ॥

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ શ્લોકમાં જેમ 'ઝૂર્ણ' ઝૂર્ણ' શબ્દ વાપર્યો તેમ શ્રી વિનયવિનયજી મહારાજે શ્લોકમાં 'उपर्युपरि' =ઉપર ઉપર શબ્દ વાપર્યો છે, એટલે ત્રણ છત્રો ઉપર ઉપર છે એટલી જ વાત કરી, પણ એમને ત્રણ છત્રનાં ક્રમ કે તેનાં માપ બાબતમાં ઈશ્વારો કર્યો નથી.

આગમશાસ્ત્રો, આગમના ટીકાકારો, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, શ્રી વિનયવિનયજી તથા અન્ય અન્યો એક જ સરખી એક જ વાત કરે છે. પણ છત્રનાં ક્રમ કે માપ અંગે કોઈ સૂચન કે સંકેત કરતાં નથી.

પૂ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી પુણ્યર્દિક્રમથી છત્રની આકૃતિ—(સાઈઝ)ને જણાવતા નથી, એ જ રીતે ટીકાકાર પણ પોતાની ટીકા દ્વારા છત્રની સાઈઝને જણાવતા નથી. પ્રથમ આપણે ટીકાની પંક્તિઓ જોઈએ.

तव मौलौ छत्रत्रयी शोभते । कथं । ऊर्ध्वमूर्ध्वं उपर्युपरि व्यवस्थिता अत एव पुण्यर्दिक्रमसङ्गचचारिणी...

અર્થ—આ ટીકા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના શ્લોકના અર્થને

અનુસરતી જ છે. છત્રત્રયી 'ઉપર ઉપર' વ્યવસ્થિત રીતે રહેલી છે. અને તેથી જ તે પુણ્યદ્વિક્રમ મુજબ (ઉપર ઉપર) સમજવી. પછી પુણ્યદ્વિક્રમ મુજબ કહી, તે પુણ્યદ્વિક્રમથી શું લેવું? એટલે ટીકાકારે એક પછી એક ગોઠવાએલાં સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ વગેરે વ્રતોની વાત કરી. તે પછી ટીકાકારે 'ઉત્તરોત્તરસ્તે પુણ્યદ્વિક્રમઃ તદ્વદ્ આતપત્રત્રયી' આટલી જ ટીકા કરી છે. ટીકાકારના 'ઉત્તરોત્તર' શબ્દનો અર્થ શું કરવો? અત્યાર સુધી આપણે બધા રિવાજ મુજબ 'એક એકથી મોટું' એવો જ અર્થ કરતા આવ્યા છીએ. ક્રમ અને * ઉત્તરોત્તર આ બે શબ્દો એવા દ્વયર્થક જેવા છે કે સહેજે ભ્રમ-ભૂલાવો થઈ જાય, પરંતુ ટીકાકારનો આશય 'ઉપરાઉપરી રહેલી વસ્તુ' આટલી જ બાબતને જણાવવાનો છે, પણ 'ઉત્તરોત્તર' શબ્દ છત્રની (એકખીજથી નાની કે મોટી) આકૃતિઓની વાત વ્યક્ત કરતો નથી.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના પ્રલોકને અનુસરતી વાત ટીકાકારે પણ કરી. ટીકાકારને 'પુણ્યદ્વિક્રમ' ના અર્થસૂચક સમ્યક્ત્વ એટલે નાનું, દેશવિરતિ એટલે મોટું અને સર્વવિરતિ એટલે એથીય મોટું એવો જો અર્થ ઇષ્ટ હોત તો ટીકાકાર પોતે ટીકામાં તદ્વદ્ આતપત્રત્રયી એ લખ્યા પછી તેઓશ્રી લખત કે-સમ્યક્ત્વશબ્દેન આદ્યં છત્રં લઘુ, દેશવિરતિશબ્દેન દ્વિતીયં છત્રં પ્રથમછત્રાત્ વિસ્તીર્ણં અને સર્વવિરતિશબ્દેન દ્વિતીયાદપિ અધિકં વિસ્તીર્ણં તૃતીયં છત્રં અને પ્રકારેણ છત્રત્રયી જ્ઞાતવ્યા । અથવા અનયાપ્રકારેણ છત્રક્રમઃ પરંતુ આવો કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

'વીતરાગસ્તોત્ર'ની અવચૂરિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

* ઉત્તરોત્તર નો અર્થ કોશકારોએ આગળ આગળ, વધારે ને વધારે અથવા ક્રમશઃ કરેલો છે.

પુણ્યસ્પર્ધિસ્તસ્યાઃ ક્રમઃ, પ્રથમં સમ્યક્ત્વમ્, તતો દેશવિરતિસ્તતઃ
 સર્વવિરતિરિત્યાદિસ્તસ્ય સત્રહ્નચારિણી સદૃશી નૈર્મલ્યાદિના ।

અવચૂરિકારે ‘પુણ્યઋદ્ધિ’નો અર્થ જુદો જ રીતે કર્યો.
 પુણ્યઋદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ જણાવીને એમ
 લખ્યું કે ‘છત્રત્રયી આ પુણ્યઋદ્ધિના જેવી’ છે. પુણ્યઋદ્ધિના
 જેવી છે એટલે શું? તો જણાવ્યું કે નૈર્મલ્યાદિના એટલે જેમ
 સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ એ ત્રોની જેવી નિર્મળતા છે
 તેના જેવી જ છત્રત્રયી નિર્મળ છે, એટલે નિર્મળતા જોડે સરખા-
 માણી કરી. જો ક્રમ જ સચવવો હોય તો સદૃશી ટીકા પછી પ્રથમ
 છત્રં લઘુ તતો મહત્ એ રીતની ટીકા કરી સ્પષ્ટતા કરત, પલ્લુ કરી
 નહિ. આ અર્થ જે બરાબર હોય તો અવચૂરિકારે ‘પુણ્યઋદ્ધિ’ક્રમ
 શબ્દથી છત્રનાં ક્રમનો તો કોઈ જ ઇશારો કર્યો નથી.

જૈનધર્મમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિ કેવી રીતે બનાવવી? તે
 માટે શિલ્પશાસ્ત્ર વિશારદોએ લખ્યું છે. આ શાસ્ત્ર સેંકડો
 વરસથી લખાયું છે, કેમકે મૂર્તિ ઘડવાનું બંધારણ લગભગ હજારો
 વરસોથી ઘડાયું છે, એમાં મૂર્તિનાં અંગોપાંગો કેવાં માપે રાખવાં?
 એની કેટલી લંબાઈ-પહોળાઈ રાખવી? અને મુખની આકૃતિનું
 માપ એ બધું જણાવ્યું છે. એ શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ માથા સુધી તૈયાર
 થવા આવે ત્યારે એ છત્ર માથા ઉપર પહેલું મોટું બનાવવું કે
 માથા ઉપર પહેલું નાનું બનાવવું? તો ત્યાં નાનાં છત્રની તો
 કોઈ વાત જ નથી. શિલ્પકારોએ સ્પષ્ટ લખ્યું કે તીર્થંકર જિને-
 ન્દ્રદેવતાં માથા ઉપર પહેલું છત્ર સૌથી મોટામાં મોટું, તે પછી
 ઉત્તરોત્તર એ નાનાં બનાવવાં એટલે સવળાં છત્રની જ વાત
 અંકે થઈ.

પુણ્યઋદ્ધિ શબ્દથી સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ આદિ ઋદ્ધિનું ગ્રહણ
 કર્યું, પલ્લુ પ્રશ્ન એ જિનો થાય કે પ્રથમ દૃષ્ટિએ સમ્યક્ત્વાદિ

ત્યાગનાં વ્રતો છે તો તેને ઋદ્ધિ તરીકે કેમ ઓળખાવાય ? પરેખર સાચી રીતે જે 'ઋદ્ધિ' શબ્દને યોગ્ય હોય તેવું જે દષ્ટાન્ત મળ્યું જાય તો એનું ગ્રહણ શા માટે ન કરવું ? તો આપણી પાસે ખીજી ઋદ્ધિ છે, તેનો પુરાવો પણ છે. તીર્થંકરદેવનાં પ્રવચનની સભા જેને સમવસરણ કહે છે, જે સોના, ચાંદી, રત્નો વગેરેની ઋદ્ધિથી બનેલું છે. ભરત ચક્રવર્તીએ માતા મરુદેવાને જ્યારે કહ્યું કે, 'તારા પુત્રની સમવસરણની ઋદ્ધિ તો તું જો,' એટલે પુણ્યદ્વિધી સમવસરણનું ગ્રહણ કરવું વધુ ઉચિત છે અને વધારામાં કોઈને આડકતરી રીતે ક્રમ ગોઠવવો હોય તો પણ સમવસરણ બંધબેસતું થાય તેમ છે. કેમકે સમોસરણને જે ત્રણ ગઠ છે તે ગઠનો આકાર સવળાં ત્રણ છત્રને બરાબર મળતો આવે છે. નીચેનો ગઠ પહેલો સૌથી મોટો અને ખીજો, ત્રીજો ઉત્તરેતર નાના એટલે સમોસરણની ઋદ્ધિનો અર્થ વધુ સ્વીકાર્ય છે.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ એ સામાન્ય રીતે આઠ, સૌથી શ્રેષ્ઠ, નિઃશંક અને નિર્વિવાદ પ્રમાણ ગણાય છે. એનાથી વસ્તુ હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ સમગ્ય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ માટે ખીજી કશા પુરાવા-સાબિતીની જરૂર રહેતી નથી.

(૧) પાંચ-પાંચ ફૂટ કે તેથી વધુ મોટી કાળમીઠ પથ્થરની ૨૫૦૦ વર્ષ જૂની મૂર્તિઓમાં માથા ઉપર અંદર જ ખોદીને પથ્થરનાં જ બનાવેલાં સવળાં જ છત્રો છે. બહારથી લાવેલાં હોય તેવાં નહીં પણ મૂર્તિ ધડી ત્યારે જ ભેગાં ધડેલાં છે. તેથી તે આગમને અને તદ્દનુસાર વર્તતી સવળાં છત્રની માન્યતાને જ અનુસરતાં છે.

શિલ્પશાસ્ત્રનાં ગ્રન્થોમાં જૈનમૂર્તિનાં અંગોપાંગો કેવાં માપે કરવાં, પરિકર કેવા માપે બનાવવું, એ બધી વાત વ્યવસ્થિત રીતે ગણ્યતરી મુજબ લખેલી છે.

શિલ્પનાં 'દીપાભ્યુવ' અને 'શિલ્પરત્નાકર' નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ભગવાનનાં માથા ઉપર પહેલું છત્ર સૌથી મોટું, અને તે પછી ઉત્તરોત્તર જે નાનાં સમજવાં.

શિલ્પશાસ્ત્રના આ જે ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, તીર્થંકરની મૂર્તિ ઉપર પછી મૃગાલ એટલે કમલદંડ કરવો અને તે પછી છત્ર બનાવવું. તે છત્રના ઉપરનાં ભાગમાં બીજાં જે છત્રો કરવાં. બધો છત્રવટો (ભેગો ગણીને) ૨૦ અંગુલ પહોળો થાય. તે કેવી રીતે થાય ? તે નીચેનું પહેલું છત્ર તે ગર્ભસ્થાનથી એટલે કેન્દ્રના મધ્યભાગથી બંને બાજુએ દશ-દશ અંગુલ કરવું, એટલે બંને બાજુનો સરવાળો કરીએ એટલે નીચેનું છત્ર ૨૦ અંગુલ થાય. આનું તાત્પર્ય એ કે પહેલું છત્ર સહુથી મોટું વીશ અંગુલનું સમજવું, પછીનું બીજું છત્ર તે વસુ અંગુલ એટલે કે ગર્ભસ્થાનથી આઠ-આઠ અંગુલનું બનાવવું એટલે ગોળાકારે ૧૬ અંગુલનું થાય અને ત્રીજું છત્ર છ અંગુલનું કરવું.

આનું તાત્પર્ય એ થયું કે પહેલું છત્ર સૌથી મોટું વીશ અંગુલનું થયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તે પહેલું સમજવાનું છે. ત્યારપછી 'ત્રીજું' આઠ અંગુલનું તે નાનું અને બીજાથી છ અંગુલનું તે તેનાથીએ નાનું સમજવું. આથી પહેલાં છત્રની ગોળાકારમાં લંબાઈ-પહોળાઈ ૨૦ અંગુલની, પછીની ૮ અંગુલની અને તે પછીની ૬ અંગુલની.

આમ, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને શિલ્પશાસ્ત્રના આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે સવળાં છત્રની પરંપરા જ સાચી અને શાસ્ત્રીય છે.

*

*

*

પાંચ સમવાય કારણ અને ચાર સાધના કારણ

પં. પનાલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી

પ્રત્યેક કારણની પાશ્વભૂમિકામાં કારણ રહેલ છે. જૈન દર્શને કરેલ પૃથ્થકરણ અનુસાર કાર્યના મૂળમાં મુખ્યતાએ પાંચ કારણ રહેલ છે. એમાં ગૌણ પ્રધાનતા હોઈ શકે છે. આ પાંચ કારણ જે કાર્ય બનવામાં લાગ લગ્નવે છે તે (૧) સ્વભાવ (૨) કાળ (૩) કર્મ (૪) પુરુષાર્થ (ઉદ્ધમ) અને (૫) ભવિતવ્યતા (નિયતિ-પ્રારબ્ધ) છે.

ન્યાં સુધી અંતિમ કાર્ય થાય નહિ, કૃતકૃત્ય થવાનું નહિ, એટલે કે જીવ (આત્મા) એના સ્વભાવ (મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ)માં આવે નહિ ત્યાં સુધી આ પાંચે કારણો સંસારી હ્રસ્વરથ જીવ વિષે વત્તેઓછે અંશે લાગ લગ્નવે છે અને કાર્ય-કારણની પરંપરા ચાલતી રહે છે.

જેમ પાંચ કારણ છે, તેમ જૈન દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર તેમ અસ્તિકાય (પ્રદેશ સમૂહ) છે. (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશાસ્તિકાય (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૫) જીવાસ્તિકાય એમ પાંચ અસ્તિકાય છે. આમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય વિષે માત્ર એક જ કારણ સ્વભાવ ધટે છે. એ ત્રણ અસ્તિકાય જડ, અક્રિય, અને અરૂપી છે અર્થાત્ તેમનામાં પરિવર્તન કે પરિભ્રમણ નથી; તેથી તે ત્રણેમાં માત્ર એક જ કારણ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ છે. ધર્માસ્તિકાયનો ગતિસહાયક ધર્મ, અધર્માસ્તિકાયનો સ્થિતિ સહાયક ધર્મ અને આકાશાસ્તિકાયનો અવગાહના દેવાનો ધર્મ, તેમના તથા પ્રકારના આ ભાવ છે. તે સાથે પુદ્ગલાસ્તિકાય વિષે માત્ર સ્વભાવ, કાળ અને ભવિતવ્યતા એ ત્રણ કારણો જ લાગ લગ્નવે છે.-પુદ્ગલાસ્તિકાય, એ જડ (અજીવ-નિશ્વેતન) હોવાથી તેમ જ વેદન અને જ્ઞાન ન હોવાના કારણે કર્મ

અને પુરુષાર્થ એ બે કારણ ઘટતા નથી. પરંતુ પુદ્ગલાસ્તિકાય, પરિવર્તનશીલ, (રૂપરૂપાંતરતા પર્યાયાંતરતા) હોવાથી તેમ જ પરિભ્રમણશીલ (ક્ષેત્રાંતરતા) હોવાથી એમાં સ્વભાવ ઉપરાંત કાળ અને ભવિતવ્યતા ઘટે છે.

જ્યારે જીવાસ્તિકાયમાં જે સંસારી-છદ્મસ્થ જીવો છે એમના વિષે પાંચે કારણો ઘટે છે. ત્યારે સિદ્ધ પરમાત્માના જીવો વિષે, તેઓ તેમના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી કૃતકૃત્ય થયેલ હોવાથી, કર્મરહિત (નિષ્કર્મા) હોવાથી, અક્રિય, અરૂપી (પરિવર્તન અને પરિભ્રમણ રહિત પરમ સ્થિરાવસ્થા), સ્થિર, અકાલ હોવાથી એમના વિષે કાળ, કર્મ પુરુષાર્થ અને ભવિતવ્યતા નથી ઘટતાં, પરંતુ માત્ર સ્વભાવ ઘટે છે. છતાં એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની કે જીવ જ્યારે અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં આવે છે. નિગોદમાંથી નીકળે છે ત્યારે ભવિતવ્યતા જ હોય છે. આ પાંચે કારણોની હવે વ્યાખ્યા કરીશું અને સમજીશું.

(૧) સ્વભાવ : જે દ્રવ્યમાં જે લક્ષણરૂપ ભાવ હોય તે તેનો સ્વભાવ કહેવાય છે.

ગતિ સહાયકતા, ધર્માસ્તિકાયનો; સ્થિતિસહાયકતા, અધર્માસ્તિકાયનો; અવગાહના દાયિત્વ, આકાશાસ્તિકાયનો; પૂરણગલન અને અહણગુણ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાયનો તથા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ-વીર્ય-ઉપયોગ (સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ) એ જીવાસ્તિકાયનો સ્વભાવ છે.

જેનું અસ્તિત્વ ત્રિકાળ હોય, જેને ખનાવી શકાય નહિ, જેને મિટાવી શકાય નહિ, જે અનાદિ, અનંત, અનુત્પન્ન અવિનાશી, સ્વયંભૂ હોય તેને સ્વભાવ કહેવાય છે.

વિશ્વમાં કોઈ પણ પદાર્થ અસ્તિત્વરૂપે છે અને તેનો નિશ્ચિત સ્વભાવ છે. તેમ તે નિશ્ચિત સ્વભાવ અનુસારે તેનું નિશ્ચિત કાર્ય પણ છે.

આપણે જે છીએ તે આપણું અસ્તિત્વ છે અને આપણે જેવાં છીએ તે આપણો સ્વભાવ છે.

(૨) કાળ : વર્તના એટલે પાંચે અસ્તિકામમાં થતી અર્થક્રિયા, જેને કાળ કહેવાય છે. દૂંકમાં જીવઅજીવ, (પુદ્ગલપ્રધાન)ના પર્યાયનું નામ જ કાળ. જીવઅજીવના અર્થક્રિયાકારીના અર્થમાં જે ભાવો (પર્યાયાંતરતાં, રૂપરૂપાંતરતાં ક્ષેત્રાંતરતા) છે તે જ કાળ છે.

પર્યાયાંતરતા ન્યાં છે, રૂપરૂપાંતરતા ને ક્ષેયાંતરતા એટલે કે પરિવર્તન ને પરિભ્રમણ ન્યાં છે ત્યાં કાળ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જે પર્યાય છે તે કાળ છે અને તે અનિત્ય છે.

સંસારી છદ્મસ્થ જીવોમાં જે કર્તા-ભોક્તાના ભાવો છે તે કાળ છે, જે અનિત્ય છે. જીવને જે કાળાધ્યાસ છે તેનું જ નામ કાળ.

દ્રવ્યની અવસ્થાંતરનો ગાળો તે કાળ: ક્રમિક અવસ્થા જેમાં છે તેવાં પુદ્ગલદ્રવ્ય અને સંસારી (અશુદ્ધ) જીવદ્રવ્યને કાળ હોય છે.

(૩) કર્મ : ભૂતકાળમાં જીવે પોતાના આત્મપ્રદેશે જમા કરાવેલ પોતાની શુભાશુભ માનસિક, વાચિક, અને કાયિક ક્રિયાને કર્મ કહે છે. એ જીવ અને પુદ્ગલનું મિશ્રણ છે. કર્મજીવગર્ણ્યા (પુદ્ગલ) ન્યારે આત્મપ્રદેશ સાથે બદ્ધ સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તે કર્મ રૂપે પરિણમે છે.

(૪) પુરુષાર્થ (ઉદ્ધમ) : જેમાં ફેરફાર કરી શકાતો હોય એમાં ફેરફાર કરવાની ક્રિયાને ઉદ્ધમ કહે છે.

મન, વચન, કાયાના યોગે કરીને મળેલ 'સંજ્ઞા તથા બુદ્ધિ વાપરીને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ માટે કરાયેલો પરિશ્રમ તે પુરુષાર્થ અથવા તેા ઉદ્ધમ કહેવાય છે.

ઉદ્ધમ એટલે વીર્યાંતરાયનો ક્ષયોપશ્ચમ, કે જે વર્તમાન કાળમાં છે અને વર્તમાન કાળમાં કામમાં આવે છે. ભૂતકાળની સ્મૃતિ છે

અને ભવિષ્યકાળનું સપનું (કલ્પના) છે. વેદન તો માત્ર વર્તમાન સ્વરૂપ છે. ભવિષ્યકાળ અને ભૂતકાળ છે. એટલે સંબંધ છે. પરંતુ ઉપયોગ અર્થાત્ વેદનામાં તો માત્ર વર્તમાનકાળ જ છે. ભૂતકાળને ખતમ કરી, ભવિષ્યકાળને સુધારવાની તાકાત વર્તમાનકાળમાં રહેલ ઉદ્ધમ-પુરુષાર્થ-વીર્યશક્તિમાં છે.

કર્મ અને ભવિતવ્યતા હોવા છતાં ઉદ્ધમ વિના કાર્ય સિદ્ધિ નથી. જાગૃતિ એ ઉદ્ધમ છે. ઉદ્ધમથી ભવિષ્યનો અંત આણવાનો હોય છે.

પોતાના ભવિષ્યનો અંત આણવા માટે ઉદ્ધમ કરવાનો છે. જ્યારે અન્યના ભવિષ્ય અંગે ભવિતવ્યથી વિચાર કરવાનો છે. તે તે જીવોના ભૂતકાળના ઇતિહાસને પણ તથા-પ્રકારની ભવિતવ્યતાથી મૂલવવાનો છે.

(૫) ભવિતવ્યતા (નિયતિ-પ્રારબ્ધ) :

કેવલિ ભગવંત (સર્વજ્ઞ પ્રભુ) જે બનાવ અર્થાત્ ઘટના પ્રસંગ કે Event ને જે પ્રમાણે એમના જ્ઞાનમાં જોયો હોય અથવા તે જોતાં હોય તે જ પ્રમાણે તે બનાવનું નિશ્ચિત બનવું તેને ભવિતવ્યતા કહે છે.

‘ભગવંત જે પ્રમાણે જુએ છે તે જ પ્રમાણે થાય છે; તે ભગવંતની સર્વજ્ઞતા છે. જ્યારે ‘જે પ્રમાણે થાય છે તે જ પ્રમાણે ભગવંત જુએ છે.’ તે ભગવંતની વીતરાગતા છે, નિષ્પ્રયોજનતા, નિર્મોહિતા, નિષ્પક્ષતા, નિરપેક્ષતા માધ્યસ્થતા છે.

જે ફરનાર નથી, જે ટળનાર નથી, જે નિશ્ચિત છે અને જે અવશ્યભાવિ છે તે ભવિતવ્યતા છે.

સ્વભાવ અનાદિ-અનંત સિદ્ધિ છે. સ્વભાવ અકર્મથી છે. ભવિતવ્યતા એ બનાવ-ઘટના Event છે. એની શરૂઆત (આદિ) છે અને તેનો અંત પણ છે. ભવિતવ્યતા કર્મથી હોય છે. બનાવ અને ત્યારે ઉત્પાદ અને બનાવ પૂરો થાય ત્યારે વ્યય.

ભવિતવ્યતા એ અબ્યાધાકાળવાળું હોવાથી 'પર' વસ્તુ છે. ભવિતવ્યતા એ વાયદાનો વેપાર છે. જ્યારે ઉદ્ધમ એ રોકડાનો હાજરનો વેપાર છે.

સ્ત્રીને માતૃત્વ પ્રાપ્તિના બનાવમાં આ પાંચ કારણો જે ભાગ લઈને છે અને તેનાથી માતૃત્વ પ્રાપ્તિનું જે કાર્ય અને છે તે વિષે વિચારતાં આ પાંચ કારણો સરળતાથી સમજી શકીશું.

સ્વભાવ : માતા બની શકવાનો ધર્મ સ્ત્રીમાં છે. પુરુષ માતા બની શકતો નથી. સ્ત્રીનો માતા બની શકવાનો ધર્મ તે સ્વભાવ.

કાળ : સ્ત્રી અમુક નિશ્ચિત સમયે માતા બની શકે છે. સ્ત્રી ઋતુવંતી થયા બાદ જ અને ગર્ભ રહ્યા પછી, ગર્ભકાળ પૂર્ણ થયે જ માતા બની શકે છે. આમ અહીં માતૃત્વ પ્રાપ્તિના બનાવમાં કાળ પણ એનો ભાગ લઈને છે.

કર્મ : પૂર્વકૃત માતૃત્વ પ્રાપ્તિનું તથા પ્રકારનું કર્મ બાંધ્યું હોય અને તે કર્મ ઉદ્ધમમાં આવે ત્યારે જ તે સ્ત્રી માતા બની શકે છે, એ બતાવે છે કે કર્મ માતા બનવામાં કારણભૂત છે.

પુરુષાર્થ ઉદ્ધમ : પુરુષ સાથેના ક્રિયાત્મક સંયોગે કરીને સ્ત્રી માતૃત્વ ધારણ કરી શકે છે. જે ઉદ્ધમનો ફાળો માતૃત્વ પ્રાપ્તિ વિષે સૂચવે છે.

ભવિતવ્યતા-નિયતિ-પ્રારબ્ધ : ઉપરોક્ત ચારે કારણો પ્રાપ્ત હોવા છતાં જે તથા પ્રકારની ભવિતવ્યતા ન હોય તે સ્ત્રી માતા થઈ શકતી નથી. એનાથી એ સાબિત થાય છે કે ભવિતવ્યતા પણ ભાગ લઈને છે.

સ્ત્રીને માતૃત્વ પ્રાપ્તિ બાબતે આ પાંચે કારણો ભાગ લઈને છે તે આપણા સહુના અનુભવની વાત છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય કાર્ય વિષે પણ આ પાંચે કારણો વત્તા એછા અંશે ભાગ લઈને છે.

હવે આપણે આ પાંચ કારણથી નિબ્બન્ન થતી સાધના વિષે વિચારીશું.

ભવિતવ્યતામાં આપણે પરાધીન છીએ. ભાવમાં આપણે સ્વાધીન છીએ. બહાર બનતા બનાવો (Events) આપણા વશમાં કે આપણા કાબુમાં નથી. પરંતુ ઘટતી તે ઘટનાઓ ઉપર યા તો બનતા તે બનાવો ઉપર ભાવ (feelings) કેવાં કરવાં, કે ભાવ કેવાં રાખવા અને તે ભાવ કેમ જળવવા તે આપણા હાથની વાત છે. એ જ આપણા વશમાં છે અને તે જ આપણો પુરુષાર્થ છે.

એ જ પ્રમાણે બહારની સંપત્તિ તથા પ્રકારનાં કર્મના વિષાકોદ્દયે મળવી તે પ્રારબ્ધ છે. જ્યારે આપણે આપણા આત્માને નિરાવરણ (કર્મરહિત) કરવો તે આપણો પુરુષાર્થ છે. પ્રાપ્ત સમય-સંપત્તિ-શક્તિ-સાધનાદિનો આત્મનિસ્તાર કાળે સદ્દુપયોગ કરવો તે જીવનો-આત્માનો પુરુષાર્થ છે. પરિણામ જે આવે તે પ્રારબ્ધ અર્થાત્ ભવિતવ્યતા પ્રમાણે છે. આપણી ઇચ્છા, બુદ્ધિ, ક્રિયા, ભાવ એ પુરુષાર્થ છે. આવી મળવું તે પ્રારબ્ધ છે. જે અક્રિયતા છે. જ્યારે પ્રવલનપૂર્વક ઇચ્છા પ્રમાણેનું મેળવવું તે પુરુષાર્થ છે જે સક્રિયતા છે. પ્રારબ્ધ ‘પર’ વસ્તુના સંબંધે છે અને તેથી પરાધીન છે. ‘પર’ વસ્તુ મળે પણ ખરી અને ન પણ મળે. કર્મનો ઉદ્દય છે તે પ્રારબ્ધ છે. ભાવમાં પરિવર્તન કરવું તે પુરુષાર્થ છે. ક્રોધ નીપજવાના સંયોગો નિર્માણ થવા તે પ્રારબ્ધ છે. જ્યારે ક્રોધના સંયોગોમાં શાંત રહી ક્ષમાભાવ ધારણ કરવો તે પુરુષાર્થ છે, કારણ કે કર્મનો ઉદ્દય છે પણ ભાવનો ઉદ્દય નથી. ભાવ તો કરવાના છે. ભાવવાના છે. ભગવાને (સર્વજ્ઞ પ્રભુએ) જોયું છે તેવું થવાનું છે તે પ્રારબ્ધ છે. પરંતુ તે છતાં ય એ સર્વજ્ઞ પ્રભુ-વીતરાગ જિનેશ્વર ભગવાંત એમની જિનવાણીનું શ્રવણ કરાવે છે એટલે કે ઉપદેશ-અર્થાત્ દેશના આપે છે, કારણ કે આપણા સહુમાં પુરુષાર્થની શક્તિ છે-ઉદ્ભવ છે, વીર્ય ફેરવવાની આંતરિક શક્તિ છે, તાકાત છે.

એ વીર્યશક્તિ (પુરુષાર્થ) વડે જ ભગવાનનો ઉપદેશ ઝીલી (ગ્રહી)ને આપણામાંના સંસારભાવ, મિથ્યાત્વભાવ, દેહભાવ, કષાયભાવ, આદિ કાઠી નાંખીને યાને કે એને વૈરાગ્યભાવ, સમ્યગ્ભાવ, આત્મભાવ, અધ્યાત્મભાવ, પ્રશાંતભાવમાં પરિણામવાનો-પલટાવવાનો પુરુષાર્થ ખેડી શકીએ છીએ. આને ભાવપલટો, ભાવપરિવર્તન, હૃદયપરિવર્તન છે તે જ હૃદયસ્થળવેને પહેલાં મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનકેથી ચોથા સમ્યક્ત્વ ગુણુસ્થાનકે આરોહણ કરવાની મનોયોગની દૃષ્ટિ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે. It is a turning point.

પાંચ કારણને સાધન બનાવી, સાધના કરી સાધ્ય અર્થાત્ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરવાની છે. કાળ જે વર્તમાન છે, તે ભૂત બને છે અને ભવિષ્ય, વર્તમાન બનીને અવતરે છે. વર્તમાનકાળનો ઉપયોગ કરી, ભૂત અને ભવિષ્યને ખતમ કરી કાળાતીત એટલે કે અકાલ થવાનું છે. ભવિષ્ય-વર્તમાન-ભૂતકાળની જે હારમાળા (Line-Chain) ચાલે છે, કાળનું જે વહેણ વહે છે, તે વિનાશી છે. એમાં વિનાશીપણું છે. જીવે એટલે કે આપણે સહુએ વિચારવાનું છે કે... વિનાશી રહેવું છે? કાળના પ્રવાહમાં તણાતા રહેવું છે? કે પછી અવિનાશી થવું છે? અવિનાશી થવું હોય, કાળના વમળમાંથી કિનારે આવવું હોય, તો ભવિષ્ય વર્તમાન-ભૂત એમ કાળની જે શુંખલા ચાલે છે તેને તોડવી રહી.

કાળ પછી સ્વભાવની વાત કરીએ તો સ્વભાવ, જગતનો શું છે? અને જીવનો પોતાનો શું છે? એ જીવે એટલે કે આપણે સહુએ વિચારવું જોઈએ અને તે ઉપર ચિંતન, મનન, મંથન, સંશોધન કરી જીવે એના પોતાના (સ્વ) ભાવમાં એટલે કે સ્વભાવમાં આવવું જોઈએ.

કર્મ વિષે વિચારતાં એમાંથી સાધના એ નીકળી શકે છે કે કર્મ સારા અને નરસા (ખરાબ) ઉભય પ્રકારના હોય છે. સત્કર્મનું

ફળ સારું અને કુકર્મ (દુષ્કર્મ)નું ફળ ખરાબ હોય છે. તે કર્મ કરતી વખતે અર્થાત્ કર્મબંધના સમયે જીવે નિવેકી બની સત્કર્મ-સુકર્મ-સુકૃત તરફ વળવું જોઈએ.

ઉદ્ધમની વાત લઈએ તો તે પાંચે કારણમાં જીવને સ્વાધીન એવું કારણ છે. માટે જીવે શુભમાં પ્રવૃત્તિશીલ થવું જોઈએ અને પ્રમાદ છોડી અપ્રમત (ભગૃત-સાવધ) બની શુભમાં જોડાઈ શુદ્ધ (કર્મમલરહિત) થવું જોઈએ.

અંતે ભવિતવ્યતામાંથી સાધના એ નીકળે છે કે જીવ ઇચ્છે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ. તો જે પરિણામ આવે તેને નિયતિ, નિશ્ચિત ભાવિ સમજી લઈ રતિ-અરતિ, હર્ષ શોકથી દૂર રહી સમભાવ ટકાવી શકાય અને સમતામાં રહી શકાય.

પાંચે કારણ મળી કાર્ય બને છે તો એ પાંચે કારણથી જીવે સાધના કરવી જોઈએ.

કાળ-કર્મ ઉદ્ધમ-નિયતિ આદિ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. ઉદ્ધમ આદિ કરવા છતાંય પરિણામ ન આવે તો હતાશ નહિ થતા સ્વરૂપમાં સાધનામાં-સ્થિર રહેવું. સાધનથી પરિણામ ન આવે તો કાળધર્મ-ઉદ્ધમ આદિથી પર થવું અર્થાત્ ઉપર ઊઠવું, સાધનથી રહિત નથી થવાનું પણ સાધનથી સમર્થ થવાનું છે.

કાર્યના મૂળમાં રહેલ આ પાંચે મૂળ કારણથી આત્માના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજી જીવે પાંચ કારણથી સાધના કરી સ્વયંના શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ-પરમાત્મ સ્વરૂપનું પ્રાગટ્ય કરવાનું છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાની છે, એ આપણી ભવિતવ્યતા છે. આપણા સ્વભાવને ઝોળખી, કાળના ભ્રમમાંથી બહાર નીકળી, કર્મ-રહિત થવામાં આપણે સહુ કોઈ ઉદ્ધમી બનીએ !

સ્વભાવ-કાળ-કર્મ-ઉદ્દમ અને નિયતિ એ પાંચ સમવાયી કારણ વિષે વિગતે વિચાર્યું. એ પાંચ સમવાયી કારણની જેમ મુક્તિ પ્રાપ્તિ માટે ચાર સાધના કારણની આવશ્યકતા છે, જે પ્રાપ્ત કરી તે વડે મુક્તિ પ્રાપ્તિનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ ચાર સાધના-કારણો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) અપેક્ષા કારણ (૨) નિમિત્ત કારણ (૩) અસાધારણ કારણ અને (૪) ઉપાદાન કારણ.

(૧) અપેક્ષા કારણ : અપેક્ષા કારણ પૂર્વકૃત કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે, જે જન્મથી લઈ મરણ યા તો નિર્વાણ સુધી આત્મા (જીવ)ની સાથે હોય છે. અપેક્ષાકારણનો વ્યાપાર માફક ક્રય-વિક્રય હોતો નથી. એ પાયો (Foundation) છે. કર્મભૂમિ (જ્યાં અસિ-મસિ અને કૃષિનો વ્યવહાર હોય છે તે પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ મહાવિદેહના ક્ષેત્રને કર્મભૂમિ કહેવાય છે,) મુક્તિ પ્રાપ્તિને અનુકૂળ કાળ કે જેને કાળચક્રની ગણતરીમાં ચોથા દુઃખમ-સુખમનો આરો કહે છે તે કાળ, આર્યક્ષેત્ર, આર્યજાતિ, ઉચ્ચગોત્ર સંજ્ઞિ પાંચેન્દ્રિય મનુષ્યયોનિ તથા વજ્રઋષભ નારાય સંઘયણ (હાડકાંની રચનાને અનુસારે શરીરના બાંધા-દબતાના અર્થાત્-સંઘયણના જૈન દર્શનમાં પ્રકાર વર્ણવેલ છે કે વજ્રઋષભ નારાયસંઘયણ, ઋષભનારાય સંઘયણ, નારાય સંઘયણ, અર્ધનારાય સંઘયણ, કિલિકા અને સેવાર્ત અથવા છેવટનું સંઘયણ, વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ, એ શારીરિક બળની પરાકાષ્ઠા છે. શરીરનાં હાડકાંની દબતા અને બળ, મનનાં વિકાસ તથા મનોબળ માટે સહાયક છે. જેમ આપણે વ્યવહારમાં પ્રયત્ન અનુભવ કરીએ છીએ કે આપણા નિર્બળ સંઘયણને અંગે ભલભલાં કહેવાતાં ખેરખાં શરીરની નિર્બળતાએ મનથી દીન હીન બની જાય છે)ની પ્રાપ્તિ, મોક્ષ-પ્રાપ્તિની અપેક્ષા જેને છે તેને આવશ્યક છે, કેમકે કર્મભૂમિ, દુઃખમ-સુખમ નામનો

એથી આરો અથવા મહાવિદેહ ક્ષેત્ર કે જ્યાં સદા મોક્ષપ્રાપ્તિને અનુકૂળ કાળ છે. આર્યક્ષેત્ર, આર્યજાતિ, ઉચ્ચગૌત્ર, સંશિષ્યેન્દ્રિય મનુષ્યભવ તથા વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ એ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે અપેક્ષિત છે અને તેથી જ તે સર્વેને અપેક્ષા કારણમાં ગણાવેલ છે.

આવા પ્રકારનો મોક્ષની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ મનુષ્યભવ મળવો એ જૈન દર્શનમાં જણાવેલ દશ દૃષ્ટાંતે દુર્લભ અર્થાત અત્યંત દુર્લભ છે. મહાપુણ્યોદયે કરીને એની જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) નિમિત્તકારણ : નિમિત્તકારણનો વ્યાપાર હોય છે અને તેને બહારથી મેળવવાં પડે છે. યા તો તથાપ્રકારનો યોગ હોય તો યોગાનુયોગ એવાં નિમિત્ત આવી મળે છે. નિમિત્તકારણમાં આત્માનું કર્તાપણું છે. વળી નિમિત્ત બે પ્રકારનાં છે. એક તો જડ નિમિત્ત એટલે કે ચરવજા-ઓઘો-મુહપત્તી, કટાશ્મણું, આસન, મંદિર, ગ્રંથ આદિ ઉપકરણો જે કારણનિમિત્ત કહેવાય છે. બીજાં ચેતન નિમિત્ત છે, જે દેવ-ગુરુ-સાધર્મિક આદિ છે. જેને કર્તાનિમિત્ત કહેવાય છે અને તે આપણાથી ભિન્નક્ષેત્રે હોય છે.

(૩) અસાધારણ કારણ : અપેક્ષા અને નિમિત્ત કારણને પ્રાપ્ત કરી, અંતઃકરણની, મોક્ષપ્રાપ્તિને યોગ્ય તથાપ્રકારની શુદ્ધિ થવી, તે મોક્ષપ્રાપ્તિ અંગેનું અસાધારણ કારણ કહેવાય.

દૂંકમાં બહારનાં મંદિર-મૂર્તિ, આગમગ્રંથ-ધર્મ તથા દેવ અને ગુરુના નિમિત્ત કારણને પ્રાપ્ત કરીને અભ્યંતરમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયોનું ઉપશમન થવું અને રાગ-દ્વેષ રહિત થતાં જઈ નિરુપૃષ્ઠી બનવું તેને અસાધારણ કારણ કહે છે.

કાર્ય એક તત્ત્વ છે. જેનું અનંતરકારણ એક હોય છે, પરંતુ પરંપરકારણ અનેક હોય છે. કાર્યની સિદ્ધિ પૂર્વેનું અંતિમકારણ તે અનંતરકારણ અને તેની પાશ્વભૂમિમાં રહેલાં અન્ય કારણો તે

પરંપર કારણ. સર્વજ્ઞતા અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું અનંતરકારણ તે વીતરાગતા-ક્ષપકશ્રેણિ છે. જ્યારે એની પૂર્વેના પરંપર-કારણમાં ગુણસ્થાનક આરોહણ, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ આદિ છે.

(૪) ઉપાદાન કારણ : ઉપાદાન કારણ એટલે આત્મા, સ્વયં આત્માનો મોક્ષ થઈ શકે છે અને થાય છે. જેમ કે માટીનો ઘડો બને છે પણ કપડાંનો ઘડો બનતો નથી. ઘટાકારે પરિણમનનો સ્વભાવ માટીનો છે. તેમ પરમાત્મ સ્વરૂપે પરિણમનનો સ્વભાવ આત્માનો છે. માટે આત્માને ઉપાદાન કારણ કહેલ છે.

દૂકમાં ઉપાદાન કારણ એ ગુણી-દ્રવ્ય સ્વયં છે, જ્યારે અસાધારણ કારણ એ ગુણનો ગુણ છે. અથવા તો કહો કે મોક્ષનો ઇચ્છક એ ઉપાદાનકારણ છે. જ્યારે મોક્ષની ઇચ્છા એ અસાધારણ કારણ છે. ઉપાદાન કારણ દ્રવ્ય પ્રધાન છે. જ્યારે અસાધારણ કારણ ગુણપર્યાય પ્રધાન છે.

આમાં એક વિભાગમાં અપેક્ષા અને નિમિત્ત કારણ છે, જેની ક્રમથી પ્રાપ્તિ છે. જ્યારે બીજા વિભાગમાં અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણ છે જે યુગપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્મભૂમિ, આયક્ષેત્ર, આયન્નતિ, ઉચ્ચગોત્ર (સાત્ત્વિકભાવ યુક્ત સંસ્કારી જીવન)ની અપેક્ષાએ જ્યાં અપેક્ષાકારણ છે ત્યાં જ નિમિત્તકારણો મળી શકે છે. અપેક્ષા કારણ મળ્યાં પછી નિમિત્તકારણના સંબંધમાં આવવું પકડું હોય છે માટે જ તેની અપેક્ષાકારણ અને નિમિત્તકારણ એવા બે ક્રમમાં વહેંચણી કરી છે. અપેક્ષા અને નિમિત્તકારણને પામીને, અસાધારણ કારણ અને ઉપાદાનકારણને પામવાની શક્યતા જાણી થાય છે. જે પ્રાપ્ત થયેથી અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણ યુગપદ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે દ્રવ્યથી તેના ગુણપર્યાય અભિન્ન છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય એ ઉપાદાન કારણ છે અને ગુણપર્યાયનો વિકાસ એ અસાધારણ કારણ છે. ઉદાહરણ તરીકે મોક્ષનો ઇચ્છક ઉપાદાન દ્રવ્ય

છે અને મોક્ષની ઇચ્છા તથા તેને અનુકૂળ વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ એ અસાધારણ કારણ છે. ગુણસ્થાનક ક્રમરોહની પરિપાટીથી ચોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ કરી જે સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ સાધક અવસ્થાઓ છે તે અને તેમાં રહેલાં સાધનાના ગુણો યાવદ્ કેવલજ્ઞાન સુધી સર્વ અસાધારણ કારણરૂપે છે. અંતે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી અસાધારણ અને ઉપાદાનકારણ એક થઈ જાય છે. કેવલ જ્ઞાની દ્રવ્ય છે. જેમાં જ્ઞાન ગુણ છે અને કેવલજ્ઞાન એ જ્ઞાનનો પર્યાય છે. એટલે અસાધારણ કારણ રૂપ ગુણુપર્યાય અને કેવલજ્ઞાની દ્રવ્ય અભેદ થઈ જાય છે. સાધક અવસ્થામાં, વિકાસક્રમમાં ઉપાદાનનો વિકાસ જે ભેદરૂપ દેખાય છે તે સાધ્ય અવસ્થામાં અભેદ થઈ જાય છે. અંતિમ-કાર્યની કૃતિ અને કારણની સમાપ્તિથી જે કૃતકૃત્યાવસ્થાની અર્થાત્ પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે ગુણ અને ગુણી અભેદ થાય છે. પછી અપેક્ષાકારણ અને નિમિત્તકારણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થયે રહેતી નથી. કેમ કે તે ઉભય 'પર' દ્રવ્ય હોવાથી ભેદરૂપ છે જેથી છૂટાં પડી જાય છે.

સમષ્ટિ-વિશ્વમાં તેમ જ મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં આ ચાર સાધના કારણોનું સંચાલન છે, જે માટીને અપાતા ઘટાકાર અને ઘઉંમાંથી બનાવાતી રોટલીના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. માટીને અપાતા ઘટાકારમાં ખુલ્લો આકાશ, અને ભૂમિ અપેક્ષા કારણ છે. દડ, ચક્રાદિ કરણ-નિમિત્ત કારણ છે. જ્યારે કુંભાર કર્તાનિમિત્ત કારણ છે અને માટી ઉપાદાન કારણ છે. તેજ પ્રમાણે માટીને પિંડ ઘટાકારને પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધીના વચલા આકારો (જેને શાસ્ત્રીય ભાષામાં સ્થાસ, કોષ, કપાલ, કુશળ વિગેરે પર્યાયોથી ઝોળખવામાં આવે છે) તે અસાધારણ કારણો છે. તેમ ઘઉંની રોટલીમાં લોટ, કણિક અને કણિકના લુવા વગેરે અવસ્થાઓ એટલે કે તૈયાર થયેલી રોટલી અને રોટલીની પૂર્વ અવસ્થાઓ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે, જ્યારે ઘઉં એ ઉપાદાન કારણ છે.

અપેક્ષાકારણમાં અગાઉ જણાવ્યા મુજબ પૂર્વકૃત કર્મ છે. જ્યારે નિમિત્ત કારણમાં જીવનું સમ્યક્ કર્તાપણું છે. કેમ કે દેવને ધૃષ્ટરૂપે સ્વીકારવા-સ્થાપવામાં, ગુણીજનને ગુરુપદે સ્થાપવામાં તથા સાધાર્મિક, સુજન, સંતનેા સમાગમ સત્સંગ કરવા આદિમાં તેમજ અર્ચના-ઉપાસનાદિ કરવામાં કર્તાપણું છે. અપેક્ષા અને નિમિત્તકારણને પ્રાપ્ત કરી અસાધારણકારણ તથા ઉપાદાનકારણમાં પ્રવેશ કરવાનો છે કે જ્યાંથી અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થાય છે. જેના અંતે પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ સાથે જ અસાધારણ અને ઉપાદાનકારણ ઉભય અભેદ થઈ જાય છે. જ્યારે નિમિત્તસાધન નિમિત્ત જ રહે છે. ભેદરૂપ જ રહે છે. પણ અભેદ થતું નથી. જ્યારે અપેક્ષાકારણ દેહના અંતે સાથે નિર્વાણ થતાં અંત પામે છે.

અપેક્ષાકારણ અને નિમિત્તકારણ સુધી પહોંચવામાં તેો આપણને આપણાં શુભકર્મો સહાયભૂત થાય છે. પરંતુ નિમિત્ત કારણરૂપ દેવ-ગુરુ ભગવંત આપણને અપેક્ષા અને નિમિત્તમાં જ ગોંધી ન રાખતાં આપણને અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણમાં જવા પ્રેરે છે. કર્મ કાંઈ આપણને અસાધારણ અને ઉપાદાનકારણમાં લઈ જતાં નથી. સ્થૂલ ઉદાહરણથી સમજવું હોય તેો સમજી શકાય કે અમુક સંયોગમાં વૈદ્ય-દાકતર નળી દ્વારા અન્ન જઠરમાં પહોંચાડી દેશે પણ તે અન્નમાંથી રસ-લોહી-વીર્ય શક્તિ તેો શરીરે સ્વયં જ ખનાવવી પડશે. પૂર્વ પુણ્યકર્મના ઉદ્દેશ્યે શ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મ એ પૂર્વકૃત કર્મને કારણે મળે અને ટળી જઈ શકે છે. પણ શ્રીમંત-સમૃદ્ધ સંસ્કાર વારસો તેો શ્રીમંત સંસ્કારી સ્વજન, મિત્ર, સત્સંગ, વાચન આદિના નિમિત્તથી જ મળી શકે છે. બાહ્ય સાધન (ઉપકરણ)થી સાધના કરવાની છે અને અભ્યંતર અસાધારણ કારણ દ્વારા જાવમાં આરોહણ કરવાનું છે. અર્થાત્ પરંપરાએ ક્ષપકશ્રેણિ માંડવાની છે જે ઉપાદાનકારણની ખિલવણી છે.

અર્થ અને કામ એવું તત્ત્વ છે કે બીજા આપણા માટે કરી આપે, જ્યારે મોક્ષ એવું તત્ત્વ છે કે કોઈ આપણું નહિ કરી આપે. આત્મા સ્વયં ઉપાદાનકારણ છે તે અસાધારણ કારણ તૈયાર કરે તો મુક્તાત્મા-પરમાત્મા બને. બીજા આપણા માટે રાંધી શકે, ખવડાવી પણ શકે, પરંતુ બીજા ખાય અને આપણું પેટ ભરાય એ તો કદી નહિ બને. જે ખાય તેનું જ પેટ ભરાય અને તે જ તૃપ્ત થાય, બીજા નહિ. એ તો આપણા સહુના અનુભવની વાત છે.

જે કારણથી નિશ્ચિત કાર્ય થાય છે તે કારણ અંશરૂપ હોવા છતાં તેમાં પૂર્ણતાનો આરોપ કરીને તેને પ્રધાનત્વ આપવું એ કૃતજ્ઞતા ગુણ છે. રસોઈ માટે સર્વ સાધન સામગ્રી હાજર હોવા છતાં અગ્નિ પેટાવવા એકાદી કાંડી-દીવાસળી ન હોય તો તેના માટે છેલ્લી ધડીએ દોડાદોડ થઈ પડે છે એ આપણા જીવનવ્યવહારના અનુભવની વાત છે. એવે સમયે દીવાસળી જેવી મામૂલી વસ્તુની પ્રધાનતા થઈ પડે છે. એટલે જ તો આપણે કૃતજ્ઞતાભાવ વ્યક્ત કરવા ઉપકરણોના ઊન્મલ્લાનું આયોજન કરી તે પ્રત્યેના અહોભાવ-ઉપકારભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ. ઊન્મલ્લા દ્વારા ઉપકરણોના દર્શન-વંદન કરીએ છીએ અને તેમની ઉપકારકતા ઉપર સ્વીકૃતિની મહોર છાપ મારીએ છીએ.

બાલ પંચાચારના પાલનમાં દેવગુરુ જેઓ કર્તા નિમિત્ત છે એમનું આલંબન લઈને બાલ ઉપકરણાદિ જે કરણનિમિત્ત છે તેના દ્વારા સાધના કરી અન્યંતરમાં પંચાચારના પાલનમાં અંતરયાત્રારૂપે કષાયનું ઉપશમન કે જે અસાધારણકારક છે તે કરતાં કરતાં કષાયનો સર્વથા ક્ષય કરવાનો હોય છે.

સડસઠ બોલની સન્ન્યાયમાં તથા આઠ યોગ દષ્ટિની સન્ન્યાયમાં મહામહોપાધ્યાય યશોવિજયજીએ દેવ અને ગુરુનું મહાત્મ્ય ગામું છે કે...

‘સંમક્તિ દાયક ગુરુ તણો પચ્ચુવયાર (પ્રતિ ઉપકાર) ન થાય.
બવ કોડાકોડે કરી કરતાં સર્વ ઉપાય.’ - (સડસઠ બોલ)

* * *

પશુ ટાલી સુરરૂપ કરે જે સમક્તિને અવદત રે;
એ ગુણ વીર તણો ન વિસારું...

(સ્થિરાદષ્ટિ ઉપર સજ્જાય.)

જ્યાં કાર્ય-કારણની પરંપરા ચાલે છે તેમાં કારણ કાર્ય માટે છે અને તે થયેલ કાર્ય આગળના કાર્ય માટે કારણ બને છે. પરંતુ પૂર્ણ બાને કે અંતિમકાર્ય થયા પછી આગળનું કાર્ય હોતું નથી. તેમજ કૃતકૃત્ય થયેથી પહેલાંના કારણને જોવાની અને હોવાની જરૂર નથી. કારણ-કાર્યની પરંપરાને ત્યાં અંત આવે છે. કારણ-કાર્યના ભાવમાં ત્રિકાલાબાધિત નિયમ છે કે... ‘અંતિમ કાર્યનું કાર્ય ન હોય અને મૂળ કારણનું કારણ ન હોય’. આ જ વિધાનમાં પેલી કાળજૂની સમસ્યા ‘મુરઘી પહેલી કે ઈંડું પહેલું?’ નો ઉકેલ મળી જાય છે કે મુરઘી ઇંડા સાપેક્ષ છે અને ઈંડું મુરઘી સાપેક્ષ છે. યાદ રહે કે કયું તેને કહેવાય કે જે ક્યાં બાદ કોઈ કરવાપણું જ રહે નહિ અને થયું તેને કહેવાય કે જે થયા બાદ ટળે નહિ, વિનાશ પામે નહિ, ઓછુંવતું થાય નહિ, ફેરફાર થાય નહિ. ન બગાડપણું હોય કે ન સુધરવાપણું હોય, કે ન તેનાથી ક્યાંક, કશું અધિક હોય, તેમ તેના રક્ષણ કે જાળવણીનીય આવશ્યતા નહિ હોય. એ ત્રિકાળ એકરૂપ હોય. થયું તે છે કે જે થયાં પછી સ્થિર થઈ જાય. સ્થાયી બની જાય, જેમાં આગળ થવાનું હોય અથવા કરવાનું બાકી હોય તેને અંતિમ-કાર્ય ન કહેવાય.

કાર્ય-કારણની રૂપરેખા એ છે કે ક્યાં તો...

(બ) સંસારમાંથી સંસાર બનાવવો અને કાર્ય-કારણની પરંપરા ચાલુ ને ચાલુ જ રાખવી. સ્ટેશન પછી સ્ટેશન અને એક મુકામ

પછી ખીલ મુકામના ફેરા-ચક્કર ચાલુ જ રાખવા, કે જ્યાં મંજિલ હોય જ નહિ.

અથવા તો...

(બ) સંસારમાંથી મોક્ષમાર્ગ કોરી કાઢવો અને સંસાર રહિત થઈ અંતિમકાર્ય કરી સિદ્ધિ મેળવવી-મુક્તિ મેળવવી અને આત્મમાંથી પરમાત્મા ખતી જવું, જેથી કાર્ય-કારણની પરંપરા-શૃંખલાનો અંત આણી ચક્કરમાંથી છૂટી જઈ સાદિ-અનંત સ્થિર થઈ જવાય.

જ્યાં કાર્ય-કારણ હોય છે ત્યાં કર્તા-લોકતા ભાવ હોય છે. પ્રયોજન હોવાથી સુખ માટેનો લોકતાભાવ અને કાર્ય હોવાથી ત્યાં કર્તાભાવ આવે છે. પુરુષાર્થ એ કર્તાભાવ છે. જ્યારે મોક્ષમાર્ગમાં મોહભાવને હણવારૂપ કર્તાભાવ હોય છે.

જે ખતી શકે એમ હોય તે કર્તાવ્ય છે અને તે જ કાર્યરૂપ હોય છે. જે કાર્ય પછી નિત્યતાની પ્રાપ્તિ થાય તેને કાર્ય કહેવાય. પુદ્ગલદ્રવ્ય વિનાશી હોવાથી પારમાર્થિકતાએ તે કાર્યક્ષેત્ર નથી. આત્મક્ષેત્ર એવું છે કે જ્યાં અંતિમકાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. માટે જ મોક્ષ એ કાર્ય છે અને તે અવશ્ય ભવ્યજીવોએ કરવા જેવું કર્તાવ્ય છે, એ કર્તાવ્યરૂપ છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાં પછી કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. તેથી તે કાર્ય થયું કહેવાય.

અજ્ઞાની ફળને ચોટે છે. પરંતુ તે ફળના મૂળકારણને જ્ઞેતા જ્ઞેતો નથી. એ શ્વાનવૃત્તિ છે. જ્યારે જ્ઞાની કાર્ય (ફળ)માં કારણને એટલે કે મૂળને જુએ છે અને કારણ અર્થાત્ કર્મબંધના સમયે તેના કાર્ય એટલે કે ફળનો વિચાર કરે છે. એ સિંહવૃત્તિ છે.

અજ્ઞાની પુણ્યોદયમાં ફળને ચોટે છે અને પુણ્યકર્મબંધ વેળાના શુભભાવને ભૂલે છે. જ્યારે પાપકર્મબંધ વેળા અજ્ઞાની તેના ફળ સ્વરૂપે આવી પડનાર દુઃખનો વિચાર કરતો જ નથી.

અપેક્ષાકારણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જ્યાં સુધી ન મળેલ હોય ત્યાં સુધી પ્રધાન સમજવાં, અપેક્ષાકારણ મળ્યા પછી દેવ-ગુરુધર્મ નિમિત્તકારણ બળવાન લેખવાં કે જેની પ્રાપ્તિથી જીવના પોતાના અસાધારણકારણ (ગુણ) અને ઉપાદાનકારણ (ગુણી) ધાતિકર્મના ક્ષય અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે મહત્ત્વના બની રહે છે.

નિમિત્તકારણને પ્રાપ્ત કરીને તેને સફળ કરવા માટે-અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણને આત્મપુરુષાર્થ કરીને તેજવંતુ બનાવવું જોઈએ. તે જ પરિણામે સ્વસ્વરૂપને પમાય અને આત્માને નિરાચરણ બનાવાય.

નિમિત્તકારણ એ 'પર' છે, જ્યારે ઉપાદાનકારણ 'સ્વ' છે. એટલે કે નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણમાં ભેદ છે. જ્યારે ઉપાદાન અને અસાધારણ કારણ ઉભય 'સ્વ' છે અને તેથી ભેદરૂપ નથી. તેમ જ વિધેયાત્મક (Positive) છે, તેથી વિપરીત અપેક્ષા અને નિમિત્તકારણ ઉભય પર હોવાથી નિષેધાત્મક (Negative) છે. મૂળ આધાર કારણ એટલે ઉપાદાનકારણ અને તેની વચલી વિકાસ અવસ્થાઓ તે અસાધારણકારણ.

અપેક્ષા-નિમિત્ત-અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણથી જે કાર્ય થાય તે વડે આકારો આત્માના ઉપયોગને અર્થાત્ ઉપાદાનને આપવાના છે અને નહિ કે પુદ્ગલને જેમ દંડ, ચક્ર, પાણી અને હસ્તદ્વય એ ચાર વડે જે આકાર આપવાના છે તે માટીને અને નહિ કે હસ્તદ્વયના માલિક કુંભારને.

સ્વક્ષેત્ર, સ્વગુણ પર્યાયરૂપે જે હોય તે નિશ્ચય કહેવાય. તેથી અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણ સ્વક્ષેત્રે હોવાથી તે નિશ્ચય રૂપ છે. અપેક્ષાકારણ અને નિમિત્તકારણ પરદ્રવ્ય છે અને પરક્ષેત્રે છે તેથી તે વ્યવહારરૂપ છે.

અપેક્ષાકારણ મળ્યા બાદ નિમિત્ત કારણને મેળવવા અને તેનાથી

અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણને કેળવવાના હોય છે. તેમ કરથું તો જ પાર ઊતરથું. અન્યથા મળેલાં અપેક્ષા અને નિમિત્તકારણ પણ ચાલ્યા જશે અને સ્થિતિ ધાંચીની ઘાણીના બળદ જેવી થશે.

જેટલી નિમિત્ત ઉપર આપણી દષ્ટિ છે તેટલી આપણા ઉપાદાન ઉપર આપણી દષ્ટિ નથી. નિમિત્ત ઉપરની દષ્ટિ નિમિત્ત ન મળે ત્યાં સુધી રાખવાની હોય છે, જ્યારે ઉપાદાન ઉપરની દષ્ટિ તો કેવલજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી રાખવાની હોય છે.

દર્દ અને દરિદ્રતા ન હોય તો જીવન જીવવા જેવું લાગે છે અને કાંઈક સુખને અનુભવીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે સમ્યક્ દષ્ટિ-પાત આવે તો આપણે ધર્મમાં કાંઈક સ્થાન પામીએ.

નિશ્ચયથી અસાધારણ કારણ (ગુણ) તૈયાર થાય તો ‘આત્મ-કૃપા’ થઈ કહેવાય. બાકી વ્યવહારથી દેવ-ગુરુના વંદન-પૂજન-સેવા-વૈયાવચ્ચથી નિમિત્તકૃપા અર્થાત્ ગુરુકૃપા તો મળી શકે છે.

આત્માના મોહાદિ, રાગ દ્વેષાદિ દેહભાવો, સંસારભાવો એ ખાડાટેકરાવાળી ખરબચડી ભૂમિ છે. જે ઉપર આત્મા ભાવરૂપી નિસરણી ઊંચે ચઢવા માટે મૂકી શકતો નથી. જ્યારે દેવ-ગુરુ નિષ્પરિગ્રહી નિરારંભી નિરવદ્ય, નિર્દોષ, નિષ્પાપ લીસી સપાટ ભૂમિ છે, જે ઉપર આત્મા પોતાની ભાવરૂપી નિસરણી મૂકી ઉપર ઊઠી શકે છે. ભાવારોહણ કરી શકે છે અને શ્રેણિએ આરૂઢ થઈ શકે છે.

દેવગુરુ નિસરણી માંડવા માટે નિમિત્ત છે. જે નિસરણીના સહારે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી આગળ વધવાનું છે. આત્માએ પોતે પોતાના અસાધારણ કારણ વડે અને ઉપાદાન કારણ વડે ચોર્યાંસી લાખ યોનિમાંથી મનુષ્યયોનિ અને સદ્ગુરુનો યોગ મેળવ્યો એ એની ઉપર થયેલ ‘પરમાત્મકૃપા’ છે. હવે સદ્ગુરુનો સત્સંગ સેવી પોતાના અસાધારણ અને ઉપાદાન કારણને તૈયાર કરી સ્વયં પરમાત્મા બનવું તે ‘આત્મકૃપા’ છે. ‘પરમાત્મકૃપા’ મળેલ છે એવાં

આપણે સહુ 'આત્મકૃપા' કરી સ્વયં પરમાત્મા બનીએ તેવી અભ્યર્થના !

પૂજ્ય દેવચંદ્રજીકૃત ચોવીશીમાં એમણે અઢારમાં અરનાથ ભગવંતની સ્તવનામાં આ ચાર કારણ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે જે નીચે પ્રમાણે છે...

- પ્રથમો શ્રી અરનાથ, શિવપુર સાથ ખરોરી,
ત્રિભુવન જન આધાર, ભવનિસ્વાર કરોરી ૧.
- કર્તા કારણ યોગ, કાર્ય સિદ્ધ લહેરી,
કારણ ચાર અનુપ, કાર્યથી તેહ ગ્રહેરી ૨.
- જે કારણ તે કાર્ય થાયે પૂર્ણ પહેરી,
ઉપાદાન તે હેતુ, માટી ઘટ જેમ વહેરી ૩.
- ઉપાદાનથી ભિન્ન, જે વિષ્ટુ કાર્ય ન થાયે;
ન હુવે કાર્યરૂપ કર્તાને વ્યવસાય ૪.
- કારણ તેહ નિમિત્ત, ચક્રાદિક ઘટ ભાવે;
કાર્ય તથા સમવાય, કારણ નિયતને દાવે ૫.
- વસ્તુ અભેદ સરૂપ, કાર્યપણું ન ગ્રહેરી;
તે અસાધારણ હેતુ કુંબૌસ્થાન લહેરી ૬.
- જેહનો ન વિવહાર, ભિન્ન નિયત બહુ ભાવી;
ભૂમિ કાળ આકાશ, ઘટ કારણ સદ્ભાવી ૭.
- એહ અપેક્ષા હેતુ, આગમમાંહિ કલ્હોરી;
કારણ પદ ઉત્પન્ન, કાર્ય થયે ન લલ્હોરી ૮.
- કર્તા આતમ દ્રવ્ય, કાર્ય સિદ્ધ પજ્જોરી;
નિજ સત્તાગત ધર્મ, તે ઉપાદાન ગજ્જોરી ૯.
- યોગ સમાધિ વિધાન, અસાધારણ તેહ વહેરી;
વિધિ આચરણા ભક્તિ, જિણે નિજ કાર્ય સંહેરી ૧૦.

- નરગતિ પદમ સંધયણ, તેહ અપેક્ષા જાણો,
નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહની લેખે આણો... ૧૧.
- નિમિત્ત હેતુ બિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ આલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી... ૧૨.
- પુષ્ટ હેતુ અરનાથ, તેહના ગુણથી હીલીયે,
રીઝ ભક્તિ બહુમાન; ભોગ ધ્યાનથી મીલિયે... ૧૩.
- મોટા ને ઉછંગ, બેઠાને શી ચિંતા,
તિમ પ્રભુ ચરણ પસાય, સેવક થયા નચિંતા... ૧૪.
- અર પ્રભુ પ્રભુતા રંગ, અંતર શક્તિ વિકાસી,
દેવચંદ્ર આણુંદ અક્ષયભોગ વિલાસી... ૧૫.

દિવ્ય ધ્વનિ

રમણલાલ ચી. શાહ

તીર્થંકર ભગવાનના અર્થાત્ અરિહંત પરમાત્માના જે બાર ગુણ ગણાવવામાં આવે છે, તેમાં ચાર મૂલાતિશયના (અથવા સહજાતિશયના) ચાર ગુણ સાથે આઠ પ્રાતિહાર્યાના આઠ ગુણ નીચે પ્રમાણે ગણાવાય છે :

(૧) અપાયાપગમાતિશય, (૨) જ્ઞાનાતિશય, (૩) પૂજાતિશય અને (૪) વ્યનાતિશય (આ ચાર મૂલાતિશય છે.)

પ્રાતિહાર્યો આઠ છે : (૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્ય ધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) આસન, (૬) ભામંડલ, (૭) દુંદુભિ અને (૮) છત્ર. સમવરણ વખતે દેવો તીર્થંકર પરમાત્માનાં આ આઠ પ્રાતિહાર્યોની રચના કરે છે. આમ, ચાર મૂલાતિશય અને આઠ પ્રાતિહાર્ય મળીને બાર ગુણ થાય છે.

આમાં 'દિવ્ય ધ્વનિ' એ તીર્થંકર પરમાત્માના પ્રાતિહાર્યોનો એક પ્રકાર છે. વળી તે અરિહંત ભગવાનનો એક ઉત્તમ ગુણ છે.

તીર્થંકર પરમાત્માનાં આઠ પ્રાતિહાર્ય (સંખ્યા, ક્રમ અને નામની દૃષ્ટિએ) શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બંને પરંપરાને માન્ય છે. પ્રાતિહાર્ય માટેનો નીચેનો શ્લોક ધણે પ્રાચીન છે અને બંને પરંપરામાં તે પ્રચલિત છે :

અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિર્દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।
ભામણ્ડલં દુન્દુભિરાતપત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥

[અશોકવૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્ય ધ્વનિ, ચામર, આસન, ભામંડલ, દુંદુભિ અને આતપત્ર (છત્ર) એ જિનેશ્વરોનાં પ્રાતિહાર્ય છે.]

પ્રાચીન સાહિત્યમાં આ શ્લોક લગભગ પંદરસો વર્ષ પૂર્વે થઈ

ગમેલા મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના ‘અનેકાન્તજ્ય પતાકા’ નામના ગ્રન્થમાં ક્યાંકથી ઉદ્ધૃત કરેલો સૌ પ્રથમ જોવા મળે છે. પરંતુ આ શ્લોક એથી કેટલો વધુ પ્રાચીન છે તથા મૂળ ક્યા ગ્રંથનો એ છે અને એની રચના કોણે કરી છે તે વિશે પ્રમાણભૂત રીતે કશું જાણવા મળતું નથી. સૈકાઓથી પ્રચલિત બનેલો આ શ્લોક અત્યંત પવિત્ર મનાય છે અને સ્તુતિ, ચૈત્યવંદન, વિધિવિધાન વગેરેમાં બહુમાનપૂર્વક એનું પઠન થાય છે.

પ્રાતિહાર્યો વિશે પ્રાકૃતમાં શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિવિરચિત ‘પ્રવચન સામૈહ્યાર’ ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક મળે છે :

કંકિલ્લિ કુસુમવૃટ્ઠી દેવજ્ઞુણિ ચામરાસણાઈ ચ ।
માવલય ભરી છત્ત જયંતિ જિણપાહિહેરાઈ ॥

[કંકિલ્લિ (અશોકવૃક્ષ), કુસુમવૃષ્ટિ, દિવ્ય જ્વનિ, ચામર, આસન, ભાવલય (ભામંડળ), ભેરી (દુંદુભિ) અને છત્ર એ જિનનાં પાદિહેર (પ્રાતિહાર્ય) જ્ય પામે છે.]

પ્રાતિહાર્ય શબ્દ સંસ્કૃત પ્રતિહાર ઉપરથી આવ્યો છે. પ્રતિહાર કરે તે પ્રતિહાર્ય. પ્રતિહાર શબ્દ પ્રતિ + હ ઉપરથી આવ્યો છે. પ્રત્યેક હરતિ સ્વામિપર્શ્વમાનયતિ એટલે કે દરેકને સ્વામી પાસે લઈ આવે તે પ્રતિહાર. પ્રતિહારનો એક અર્થ થાય છે દરવાજો અથવા દાર. એટલે લક્ષણથી પ્રતિહારનો અર્થ થાય છે દારપાળ, ખારણાને રક્ષક, ચોકીદાર, પહેરેગીર.

પ્રતિહારનો વિશેષ અર્થ થાય છે છડીદાર, રાગ્નની આગળ ચાલનાર, રાગ્નનો અંગરક્ષક. વળી પ્રતિહારનો બીજો અર્થ થાય છે ઇન્દ્રની આજ્ઞા મુજબ કામ કરનારા દેવો. દેવો સમવસરણુમાં પ્રાતિહાર્યની એટલા માટે રચના કરે છે કે જેથી એ પ્રાતિહાર્યો જગતના લોકોને તીર્થંકર પરમાત્મા પાસે લઈ આવે. પ્રાતિહાર્યો લોકોના

ચિત્તમાં આશ્રય, જિજ્ઞાસા, ઔત્સુક્ય, કુતૂહલ વગેરે ભાવો પ્રેરે છે અને તીર્થંકર પરમાત્મા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જન્માવે છે. એટલા માટે દેવો એની રચના કરે છે. દેવોનું આ પ્રતિહારકર્મ એટલે એને પ્રાતિહાર્ય (અથવા મહાપ્રાતિહાર્ય) કહેવામાં આવે છે.

રાજના રક્ષકોને કે પહેરેગીરોને પણ પ્રતિહાર કહેવામાં આવે છે. પરંતુ રાજના પ્રતિહારો મનુષ્ય હોય છે. વળી તે પગાર લઈ નોકરી કરનારા હોય છે. ક્યારેક રાજ માટે તેના મનમાં અભાવ કે ધિક્કાર પણ હોઈ શકે છે. તીર્થંકર ભગવાનના પ્રતિહારો દેવો હોય છે. તેઓ નોકર તરીકે નહિ, પણ પોતાનામાં સહજ રીતે પ્રગટેલા ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને સ્વેચ્છાએ, ઉમંગ અને ઉલ્લાસથી પ્રતિહાર તરીકે કામ કરે છે. તેમની પાસે વૈક્રિય લબ્ધિ હોય છે અને તેઓ અવધિજ્ઞાની હોય છે. તેઓ વૈક્રિય લબ્ધિ કે શક્તિ વડે વિવિધ પ્રકારની રચનાઓ કે રૂપો બનાવી (વિકૃતી) શકે છે. એટલા માટે દેવો સમવસરણુમાં જે રચના કરે છે તે પ્રાતિહાર્ય કહેવાય છે. ‘પ્રવચન સારોદ્ધાર’ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે : પ્રતિહારાઃ સુરપતિનિયુક્તાં દેવાસ્તેષાં કર્માણિ પ્રાતિહાર્યાણિ ।

‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ‘પાહિહૈર’ શબ્દ આવ્યો. પાહિહૈરના ત્રણ અર્થ કરવામાં આવે છે: (૧) દેવતાકૃત પ્રતિહારકર્મ, (૨) દેવતાકૃત પૂજાવિશેષ અને (૩) દેવોનું સાન્નિધ્ય.

બૌદ્ધધર્મમાં પણ પ્રાતિહાર્ય શબ્દ વપરાયેલો છે. વિનયપિટકના ‘મહાવગ્ગ’ ગ્રંથમાં પંદર પ્રકારનાં પ્રાતિહાર્યો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં પ્રાતિહાર્ય એટલે એક પ્રકારનો દૈવી ચમત્કાર અથવા દૈવી ઝહ્દિ એટલો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાન બુદ્ધના એવા ચમત્કારના પંદર પ્રસંગો તેમાં ટાંકવામાં આવ્યા છે.

દેવો સમવસરણુમાં પ્રાતિહાર્યોની જે રચના કરે છે તેમાં તીર્થંકર પરમાત્માનો પ્રભાવ કે અતિશય જ રહેલો હોય છે. દેવો ભલે

સ્વેચ્છાએ, પૂજ્યભાવ અને ભક્તિ ભાવથી તેની રચના કરતા હોય તો પણ તેમાં સવિશેષ બળ, સમૃદ્ધિ, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ તીર્થંકર પરમાત્માના અતિશયને કારણે જ આવે છે. એમ કહેવાય છે કે સમવસરણુમાં જેવું અશોકવૃક્ષ હોય છે. તેવું અશોકવૃક્ષ ખુદ ઈન્દ્રના પોતાના ઉદ્ધાનમાં પણ નથી હોતું. ધારો કે તીર્થંકર પરમાત્માની ઉપસ્થિતિ ન હોય તેવે પ્રસંગે બધા જ દેવતાઓ ભેગા મળીને પોતાની તમામ ઐકિયાદિ લઘિધથી કોઈ એક અશોકવૃક્ષની રચના કરે તો પણ તે અશોકવૃક્ષનું સૌંદર્ય સમવસરણુના અશોકવૃક્ષ કરતાં અનેકગણું ભિન્નરતું કે હીન હોય. વળી બધા દેવોએ તીર્થંકર ભગવાનની હાજરી વિના ઉત્પન્ન કરેલું અશોકવૃક્ષ (કે અન્ય પ્રાતિહાયર્) જોનાર લોકોના હૃદયમાં કદાચ કોતુક ઉત્પન્ન કરી શકે, પણ સાચા ધર્મની ભાવના ઉત્પન્ન ન કરી શકે. જ્યારે સમવસરણુમાં દેવોએ રચેલ અશોકવૃક્ષ (કે અન્ય પ્રાતિહાયર્) લોકોના હૃદયમાં ધર્મ-ભાવના જાગ્રત કરવાનું નિમિત્ત બને છે.

આ આઠ પ્રાતિહાયર્માં દિવ્ય ધ્વનિ નામના પ્રાતિહાયર્માં કેટલીક વિશેષ વિચારણા થઈ છે અને શ્વેતામ્બર તથા દ્વિગમ્બર પરંપરામાં તેનું કેટલુંક અર્થઘટન જુદી જુદી રીતે થયું છે.

‘દિવ્ય ધ્વનિ’ એટલે શું ? દિવ્ય એટલે દૈવી એનો એક અર્થ થાય છે ‘દેવકૃત’ અને બીજો અર્થ થાય છે ‘લોકોત્તર’. એટલે દિવ્ય ધ્વનિનો એક અર્થ થાય છે દેવતાઓએ કરેલો ધ્વનિ અને બીજો અર્થ થાય છે તીર્થંકર ભગવાનની વાણીરૂપ લોકોત્તર (દિવ્ય) ધ્વનિ.

સમોવસરણુ વખતે દેવતાઓ અશોકવૃક્ષ, પુષ્પવૃષ્ટિ, સિંહાસન વગેરે પ્રાતિહાયર્ની રચના તો કરે છે, પરંતુ દેશનાની વાણીરૂપ દિવ્ય ધ્વનિ તો તીર્થંકર પરમાત્માનો પોતાનો હોય છે. એમનું એ આત્મભૂત લક્ષણ છે. તો તેમાં પ્રાતિહાયર્પણું કેવી રીતે ઘટી શકે ?

એવો પ્રશ્ન કોઈને થાય. એનો ખુલાસો કરતાં ‘ પ્રવચન-સારોહાર ’ વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે માલવ અને કૈશિકીય વગેરે રાગ વડે તીર્થંકર પરમાત્મા સમોવસરણમાં જે દેશના આપે છે તે વખતે ભગવાનની બંને બાજુ રહેલા દેવો વીણા, વેણુ વગેરે વાદ્યોના ધ્વનિ વડે ભગવાંતના શબ્દોને વધુ મધુર અને કર્ણપ્રિય બનાવે છે. જેમ કોઈ ગાયકના મધુર ગીતધ્વનિને સંગીતકારો વાજિત્રોના ધ્વનિ વડે વધારે મધુર કરે છે તેવી રીતે દેવો પણ તીર્થંકર પરમાત્મા પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને એમની દેશનાનાં દિવ્ય ધ્વનિને વધુ આહ્લાદક બનાવે છે. એટલે જોટલા અંશમાં દેવો વાજિત્રો વડે ભગવાનની વાણીને વધુ મધુર બનાવે છે તેટલા અંશમાં દેવોનું એ પ્રાતિહાર્યપણું ગણવામાં આવે છે. એટલે દિવ્ય ધ્વનિને પ્રાતિહાર્ય તરીકે ગણવામાં કોઈ બાધ રહેતો નથી.

આના અનુસંધાનમાં ખીજો પ્રશ્ન એવો થાય કે શું તીર્થંકર પરમાત્માની વાણીમાં એવી ન્યૂનતા હોય છે કે દેવોએ એને મધુર કર્ણપ્રિય બનાવવાની જરૂર પડે? એનો ઉત્તર એ છે કે તીર્થંકર પરમાત્માની વાણી તો જન્મથી જ અતિશયયુક્ત હોય છે. એટલે એમાં ન્યૂનતા હોવાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. દેવો તે દેશના સમયે દિવ્ય ધ્વનિ કરે છે તે કોઈ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે નહિ, પણ પોતાના અદ્ભ્ય ભક્તિભાવને વ્યક્ત કર્યા વગર તેઓ રહી શકતા નથી માટે તેઓ દિવ્ય ધ્વનિ કરે છે. દેવોનો દિવ્ય ધ્વનિ માત્ર માધુર્ય માટે જ નહિ પણ ભગવાનની દેશનાના ધ્વનિને એક યોજન સુધી પ્રસારવા માટે પણ હોય છે.

તીર્થંકર ભગવાનની વાણીરૂપી દિવ્ય ધ્વનિને અતિશય તરીકે ગણાવવામાં આવે છે. તીર્થંકર ભગવાનના એવા યોત્રીસ અતિશય છે. તેમાં ચાર અતિશય તે મૂલાતિશય છે. ઓગણીસ અતિશય દેવોએ કરેલા હોય છે અને અગિયાર અતિશય કર્મનો ક્ષય થયા પછી પ્રગટ થાય છે.

દિગમ્યર પરંપરા પ્રમાણે ભગવાનના ચોત્રીસ અતિશયના એ જ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર ખતાવવામાં આવે છે : (૧) સહજાતિશય, (૨) કર્મક્ષયજ્ઞ અતિશય, અને (૩) દેવકૃત અતિશય. પરંતુ દિગમ્યર પરંપરામાં તે દરેક પ્રકારના અતિશયોની સંખ્યામાં ફરક છે. તેમાં સહજાતિશયની સંખ્યા દસ છે. કર્મક્ષયજ્ઞ અતિશયની સંખ્યા પણ દસ છે અને દેવકૃત અતિશયની સંખ્યા ચૌદ છે. એમાં ભગવાનની જન્મથી હિતકારી અને પ્રિય વાણીને સહજાતિશય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને સમવસરણની સર્વભાષારૂપ વાણીને દેવકૃત અતિશય તરીકે ગણવામાં આવે છે.

શ્વેતામ્યર પરંપરા પ્રમાણે તીર્થંકર પરમાત્માના આઠ પ્રાતિહાર્યમાંથી અશોકવૃક્ષ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, ચામર, આસન, દુન્દુભિ અને છત્ર એ છ પ્રાતિહાર્યનો સમાવેશ દેવકૃત અતિશયમાં થાય છે. ભામંડળ પ્રાતિહાર્યનો સમાવેશ કર્મક્ષયજ્ઞ અતિશયમાં થાય છે. પરંતુ દિવ્ય ધ્વનિ પ્રાતિહાર્યનો (એટલે કે દેવોએ વીણા, વેણુ વગેરે દ્વારા કરેલા ધ્વનિનો) સમાવેશ કોઈ અતિશયમાં થતો નથી. અલખત, ભગવાનની પોતાની વાણીરૂપ જે દિવ્ય ધ્વનિ છે તેને ચોત્રીસ અતિશયમાંનાં એક અતિશય તરીકે ગણવામાં આવે છે.

તીર્થંકર પરમાત્માની દિવ્ય વાણી પાંચીસ પ્રકારના ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. એ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) સંસ્કારવત, (૨) ઉદાત્ત (જિંયા સ્વરે) (૩) ઉપચરોપેત (અગ્રામ્ય), (૪) ગંભીરશબ્દ (મેધમંભીર), (૫) અનુનાદિ (પ્રતિધ્વનિયુક્ત-સરસ પડધો પડે. રણુકો થાય), (૬) દક્ષિણ (સરળ), (૭) ઉપનીતરામ (માલકૌસ વગેરે રાગોથી યુક્ત), (૮) મહાર્થ (મહત્ત અર્થવાળી), (૯) અવ્યાહત પૌર્વાપર્થ (પરસ્પર વિરોધ વિનાની), (૧૦) શ્લિષ્ટ, (૧૧) અસંદિગ્ધ (સંદેહહિત), (૧૨) અપાહતા-

ન્યોત્તર (ખીખાં કોઈ દ્રવ્ય ન અતાવી શકે એવી), (૧૩) હૃદયપ્રાણી, (૧૪) દેશકાલાવ્યતીત, (૧૫) તત્ત્વાનુરૂપ, (૧૬) અપ્રકીર્ણપ્રસૂત, (૧૭) અન્યોન્યપ્રગૃહીત, (૧૮) અભિખત. (૧૯) અતિસ્તિનગ્ધમધુર, (૨૦) અધરમર્મવિક્ષ (ખીખાંઓનાં મર્મ-રહસ્યોને ખુલ્લાં ન કરનાર, ખીખાંનાં હૃદયને ન વીંધનાર), (૨૧) અર્થધર્માભ્યાસનેય (૨૨) ઉદાર, (૨૩) પરનિંદાભોત્કર્ષવિપ્રયુક્ત, (૨૪) ઉપગતસ્લાધ, (૨૫) અનપનીત (૨૬) ઉપાદિતાચ્છિન્ન કૌતુહલ, (૨૭) અદ્ભુત (૨૮) અનભિવિલાંબિત, (૨૯) વિભ્રમવિક્ષેપ-કિલ્બિકિંચિતાદિવિમુક્ત, (૩૦) અનેક જ્ઞતિસંશ્રયથી વિચિત્ર, (૩૧) આહિતવિશેષ-('ખીખાં' વચનોની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ), (૩૨) સાકાર, (૩૩) સત્ત્વપરિગ્રહ, (૩૪) અપરિખેદિન અને (૩૫) અગુરુહૃદ. કોઈ કોઈ પ્રંથોમાં આ પાંત્રીસ ગુણોનાં નામોમાં કે ક્રમમાં ફરક જોવા મળે છે.

તીર્થંકર પરમાત્માના 'શ્રવણપરમસૌખ્ય' આપનાર દિવ્ય ધ્વનિને મહિમા સમયે સમયે પ્રાંથકાર મહર્ષિઓએ વર્ણવ્યો છે. ઉ. ત., દિવ્યધ્વનિ પ્રાતિહાર્યાનું વર્ણન કરતાં 'પ્રવચન સારોદ્ધાર'માં કહ્યું છે :

**સરસતરસુધારસસોદરઃ સરમસવિવિધદેશાપહૃત મુક્તવ્યાપાર-
પ્રસારિતવદનૈઃ કુરંગકુલૈરાકુલાકુલૈરુત્કર્ણૈરાકર્ણ્યમાનઃ
સકલજનાનન્દ-પ્રમોદ્દાયી દિવ્યધ્વનિર્વિતન્યતે ।**

[ત્રિષ્ટતમ અમૃતરસ સરખો, કાનને અતિપ્રિય લાગતો તથા જે સાંભળવા માટે ચરવાનું ઈત્યાદિ કાર્ય છોડી દઈ આસપાસથી ન્યાં હરણોનાં ટોળેટોળાં દોડી આવે છે તથા સર્વ જનોને આનંદપ્રમોદ આપનારો એવો દિવ્ય ધ્વનિ (દેવો સમવસરણ્યમાં) કરે છે]

દિવ્ય ધ્વનિનું વર્ણન કરતાં 'કલ્યાણ મંદિર સ્ત્રોત્ર'માં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કહે છે :

સ્થાને ગમ્भीરહૃદયોદ્ધિસમ્ભવાયાઃ
 પીયૂષતાં તવ ગિરઃ સમુદીરયન્તિ ।
 પીત્વા યતઃ પરમસેમદસંગમાજો
 મન્યા વ્રજન્તિ તરસાઽપ્યજરામરત્વમ્ ॥

[હે સ્વામિન ! ગંભીર હૃદયરૂપ સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલી તમારી વાણીને પાંડિતો અમૃતરૂપ કહે છે, તે યોગ્ય જ છે. જ્યોત્સ્વી રીતે તમારી વાણીનું પાન કરીને મનુષ્ય અન્નરામરપણું પામે છે તેવી જ રીતે તમારી વાણીનું શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે પાન કરીને, લબ્ય પ્રાણીઓ પરમાનંદના અનુભવને પામીને શીઘ્રપણે અન્નરામરપણાને-મોક્ષને પામે છે.]

દ્વિગમ્યર પરંપરાના ૪૮ શ્લોકના 'લક્ષ્મીમરસ્તોત્ર'માં દિવ્ય ધ્વનિ પ્રાતિહાર્યનું ત્રીયે પ્રમાણે વર્ણન થયું છે :

સ્વર્ગાપવર્ગગમમાર્ગવિમાર્ગણેષ્ટ-
 સદ્ધર્મતત્ત્વકથનૈકપટુલ્લિલોક્યાઃ ।
 દિવ્યધ્વનિર્ભવતિ તે વિશદાર્થસર્વ
 ભાષાસ્વભાવપરિણામગુણપ્રયોજ્યઃ ॥

[સ્વર્ગ અને મોક્ષનેા માર્ગ બતાવવામાં ઈષ્ટ મિત્ર, સદ્ધર્મ અને સદ્વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવામાં ત્રણે લોકમાં ચતુર તથા નિર્મળ અર્થ અને સમસ્ત ભાષા-સ્વભાવ-પરિણામાદિ ગુણોથી યુક્ત આપનેા દિવ્ય ધ્વનિ થાય છે.]

'વીતરાગસ્તવ'ના પાંચમા પ્રકાશમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે 'દિવ્ય ધ્વનિ'નેા મહિમા વર્ણવતાં લખ્યું છે :

માલવકૈશિકીમુખ્ય ગ્રામરાગ પવિત્રિતઃ ।
 તવ દિવ્યો ધ્વનિઃ પીતો હર્ષોદગ્રીવૈર્મૃગૈરપિ ॥

[માલવકૈશિક વગેરે ગ્રામરાગથી પવિત્ર થયેલા આપનેા દિવ્ય

ધ્વનિનું હૃદય વડે જાંચી ગ્રીવાવાળાં અનેલાં હરણ્યાંઓ દ્વારા પશુ પાન થાય છે.]

દિવ્ય ધ્વનિ વિશે 'વીતરાગસ્તવ'ની ટીકામાં કહ્યું છે :

તથા ધર્મોપદેશોવસરે હિ ભગવાન્ સ્વભાવસુભગંભવિ-
ષ્ણુના શ્રોતુજનશ્રોત્રપુટપ્રવિશત્પીયૂષકુલ્યાતુલ્યેન નિરાયાસપ્રવૃત્તે
નૈવ સ્વરેણ દેશનાં વિધરો, કિન્તુ વૃત્તિકૃત ઇવ સૂત્રં.
સુરાસ્તમેવ સ્વરમાયોજનં વિષ્ણ્વ્ વિસ્તારયન્તિ, અતો દેવ-
કૃતત્વાત્ સ દિવ્યધ્વનિરભિધીયતે ।

[ધર્મોના ઉપદેશ આપતી વખતે ભગવાન, સ્વાભાવિક સૌભાગ્યથી ઉત્પન્ન થતા, શ્રોતાજનોના કર્ણવિવરોમાં પેસતા અમૃતની નીક જેવા અને અનાયાસે ખોલાતા સ્વર વડે દેશના આપે છે. પરંતુ જેમ ટીકાકારો સૂત્રને ટીકા વડે વિસ્તૃત કરે છે, તેમ તે જ ભગવાંતના સ્વરને દેવતાઓ ચારે બાજુ એક યોજન સુધી વિસ્તારે છે, તેથી પ્રસારિત ધ્વનિ દેવકૃત હોવાથી તે અપેક્ષાએ દિવ્ય ધ્વનિ કહેવાય છે.]

વળી, વીતરાગસ્તવ'ની અવચૂરિમાં દિવ્ય ધ્વનિનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં કહેવાયું છે :

'હે સર્વાંતિશાયિ વચનના સ્વામી! સ્વાભાવિક સૌભાગ્યથી ઉત્પન્ન થતી, શ્રોતાજનોના કર્ણમાં પેસતી અમૃતની નીક સમાન અને શ્રમ વિના પ્રવર્તતી વાણી વડે જ્યારે સમવસરણ્યમાં ભવ્યજનોના કહ્યાણને માટે આપ ધર્મદેશના આપો છો ત્યારે ભક્તિથી નિર્ભર હૃદયવાળા દેવતાઓ તે વાણીને સર્વ દિશાઓમાં એક યોજન સુધી વિસ્તારે છે. એથી જ એ ધ્વનિ દેવતાઓ વડે વિસ્તારાતો હોવાથી દિવ્ય ધ્વનિ મહાપ્રાતિહાય' કહેવાય છે.

'ક્ષીરાસ્રવી, સર્પિરાસ્રવી, મધ્વાસ્રવી અને અમૃતાસ્રવી

મુનિવરોમાં ચૂડામણિ સમાન છે જ્ઞાનદેવ ! મેરુ પર્વત વડે મંથન કરાતા ક્ષીરસમુદ્રના ધ્વનિ સમાન ગંભીર નાદ વડે જ્યારે આપ દેશના આપો છો ત્યારે માધુર્ય રસથી પરિપૂર્ણ એવા આપની વાણીના ધ્વનિને અપૂર્વ આનંદમાં નિમગ્ન મન વડે દેવગણો તો સાંભળે જ છે, કિન્તુ અનુપમ સહજ પરમ સુખના પ્રકર્ષથી જેઓનાં નેત્ર અર્ધનિમીલિત થયાં છે એવાં મૃગલાંઓ પણ તેને તીવ્ર સ્પૃહાથી સાંભળે છે.

‘સર્વ જીવોના વચનથી અનંતગુણ ઉપાદેયતાવાળાં વચનના સ્વામી ! જ્યારે તે મૃગલાંઓ આપના દિવ્ય ધ્વનિને સાંભળે છે ત્યારે તેઓની ત્રીવાઓ હર્ષથી ઊંચી થઈ જાય છે અને જાણે ચિત્રમાં આલિખિત હોય તેવાં અતિ સ્થિર થઈ જાય છે ! હે નાથ ! આપનો તે લોકોત્તમ ધ્વનિ માલવકૈશિકી (માલકોશ) પ્રમુખ આમરાગો વડે, પવિત્રિતસંવલિત હોય છે જગતના પરમગુરુ, હે જિનેશ્વર દેવ ! કવિઓ અહીં મૃગૈઃ પીતઃ (તે ધ્વનિનું મૃગલાંઓ વડે પાન કરાયું) એવું એટલા માટે કહે છે કે મૃગલાંઓ ધ્વનિપ્રિય હોય છે. સર્વસ્તવના કારણે સંગીતના આમરાગોના સર્વતત્ત્વને જાણનાર હે કલાનાથ ! આપ માલવકૈશિકી રાગમાં ધર્મદેશના એટલા માટે આપો છો કે તે વૈરાગ્યરસને વ્યક્ત કરવા માટે અતિ સરસ હોય છે.’

દિવ્ય ધ્વનિ વિશે ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીએ ‘લોકપ્રકાશ’માં કથું છે :

માલવકૈશિકીમુલ્યપ્રામરાગાંચીતોઽર્હતામ્ ।

આયોજનં ધ્વનિર્દિવ્યધ્વનિમિશ્રઃ પ્રસર્પતિ ॥

[માલકોશ પ્રમુખ રાગોમાં કહેવાતી ભગવંતની દેશનાનો ધ્વનિ (દેવતાઓએ કરેલા) દિવ્ય ધ્વનિથી મિશ્ર થઈને એક યોજન સુધીમાં ફેલાય છે.]

દિગંબર પરંપરાનુસાર દિવ્ય ધ્વનિની એક વ્યાખ્યા એવી

આપવામાં આવે છે કે તીર્થંકર પરમાત્માને જે સમયે કેવળજ્ઞાન થાય છે ખરાબર તે જ સમયે એમના સમગ્ર શરીરનાં સર્વાંગોમાંથી મેઘગર્જના જેવો ઝંકારરૂપી દિવ્ય ધ્વનિ નીકળે છે અને તે એક ચોબન સુધી સંભળાય છે. ભગવાનના મુખનાં બધાં ઉચ્ચારણુ-અવયવો એટલે કે તાળવું, જીભ, કંઠ, હોઠ, મુખ વગેરે બધા અથવા શાંત જ હોય છે, તેમ છતાં આ ધ્વનિ પ્રકટ થાય છે. એ ધ્વનિ ભગવાન પોતે પોતાની ઈચ્છાથી પ્રકટ કરે છે એવું નથી. ભગવાનની ત્યારે કોઈ ઈચ્છા હોતી નથી, પરંતુ એ ધ્વનિ એમના દેહમાંથી સહજ રીતે પ્રગટ થઈ શકે એવો પ્રશ્ન થાય. એનો ઉત્તર એ છે કે ભવ્ય જીવોના પુણ્યના ઉદ્ધયથી તે દિવ્ય ધ્વનિ ભવ્ય જીવોને માટે પ્રગટ થાય છે. આ ધ્વનિ ઝંકારરૂપી હોય છે અને તે સાંભળનાર સર્વ જીવોને અતિશય આહ્લાદ આપે છે. સાંભળનાર સર્વ જીવોના કત્યાણુરૂપ એ દિવ્ય ધ્વનિ હોય છે.

દિગંબર પરંપરા અનુસાર દિવ્ય ધ્વનિનો ખીન્ને પ્રકાર તે સર્વભાગંધી ભાષા છે. ભગવાન ન્યારે દેશનાં આપે છે ત્યારે ભવ્ય મનુષ્યોની પ્રચલિત લોકભાષામાં આપે છે, પરંતુ ભગવાનની વાણીની એ ચમત્કૃતિ હોય છે કે ત્યાં આવેલા દેવો, મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ એ દરેકની પોતપોતાની ભાષામાં ભગવાનની એ દેશના રૂપાંતરિત થઈ જાય છે અને એથી ભગવાનની દેશના સર્વને સમગ્નય છે. 'યોગશાસ્ત્ર'માં હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું છે : નિજનિજભાષાનુગત વચન-ધર્માવ્ષોધકરમ્ । ભગવાનની વાણીનો આ એક 'અતિશય' છે. સમવસરણુમાં ભગવાનની દેશનારૂપી સર્વભાગંધી ભાષામાં ન્યારે દિવ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થાય છે ત્યારે ગણધરો ઉપસ્થિત હોય છે. એટલે કહેવાય છે કે ભગવાનનો સર્વભાષારૂપી દિવ્ય ધ્વનિ હંમેશાં ગણધરોની ઉપસ્થિતિમાં જ પ્રગટ થાય છે.

દિગંબર પરંપરા અનુસાર તીર્થંકર ભગવાનનો સ્વભાવતઃ પ્રગટ થતો દિવ્ય ધ્વનિ ત્રણેય સંધિકાળમાં નવ મુહૂર્ત સુધી

અસ્ખલિત નીકળે છે અને તે એક યોજન સુધી સંભળાય છે. પરંતુ સમવસરણમાં ભગવાનનો સર્વભાગધી-ભાષા૩પી જે દિવ્ય ધ્વનિ હોય છે તે ગણુધરો, દેવો, ચક્રવર્તીઓ વગેરેના પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે અન્ય કાળે પણ પ્રગટ થાય છે.

ભગવાનનાં સર્વાંગમાંથી પ્રગટ થતો દિવ્ય ધ્વનિ ૐકાર૩પી હોય છે અને એટલા માટે એ દિવ્ય ધ્વનિને અનક્ષરાત્મક કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ભગવાન જ્યારે દેશના આપે છે ત્યારે તેમના મુખમાંથી પ્રગટ થતો દિવ્ય ધ્વનિ અક્ષરાત્મક હોય છે. ભગવાનના સમવસરણની જ્યાં જ્યાં જે રચના થાય છે તેમાં જે ભવ્ય મનુષ્યો આવેલાં હોય છે તે બધાંની કુલ ભાષાની સંખ્યા અઠાર અને લઘુભાષાની સંખ્યા સાતસો જેટલી હોય છે અને તે દરેકને ભગવાનની દેશના પોતપોતાની ભાષામાં પરિણમે છે. તદુપરાંત સમવસરણમાં આવેલાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓને ભગવાનની દેશનાની ભાષા પોતપોતાની ભાષાના રૂપમાં પરિણમે છે. શાસ્ત્રકારો ઉપમા આપતાં કહે છે કે જેમ આકાશમાં મેઘવર્ષા એક રૂપે જ હોય છે, પરંતુ નીચે આવ્યા પછી ભિન્નભિન્ન સ્થળ અનુસાર તે વર્ષાનું પાણી જુદે જુદે સ્થળે જુદાં જુદાં રૂપમાં પરિણમે છે, તેવી જ રીતે ભગવાનની વાણી એક જ રૂપની હોવા છતાં સર્વ જીવોને પોતપોતાની ભાષામાં પરિણમે છે. ભગવાનની વાણીને આ એક અતિશય છે.

સમવસરણ કે પ્રાતિહાર્યાનું આલંબન લઈ તપ, જપ કે ધ્યાન દ્વારા જિનેશ્વર ભગવાનની આરાધના કરાય છે. દિવ્ય ધ્વનિના આલંબન દ્વારા થતી આરાધના માટેનો મંત્ર શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રમાણે આપ્યો છે : ૐ હ્રીં અજરામર દિવ્યધ્વનિપ્રાતિહાર્યોપશોમિતાય શ્રી જિનાય નમઃ ।

ભવ્ય જીવોને સ્વર્ગાપવર્ગના કલ્યાણભાગ તરફ આકર્ષનાર જિનેશ્વર ભગવાનની દેશના૩પી દિવ્ય વાણીને અને પ્રાતિહાર્ય દિવ્ય ધ્વનિનો મહિમા જેવો તેવો નથી. ધર્મરુચિહીન કે તત્ત્વરુચિહીન પૃથક્જનને તેા તેની કલ્પના પણ ન આવી શકે !

સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈનું સાહિત્યકાર્ય

□ જ્યંત કોઠારી

વિદ્વાનો તો ધણા હોય છે, પરંતુ માણસ વિદ્વાન હોય તે સાથે કોઈ જીવન ધ્યેયને વરલો હોય, કર્મઠ હોય, ધન અને ક્ષીતિ અને પરત્વે નિઃસ્પૃહ હોય, નિરભિમાની, નમ્ર અને અજ્ઞાસુ હોય, ધર્મ અને નીતિમાગી હોય તથા દેશવત્સલ, સમાજસેવાભાવી અને મનુષ્યપ્રેમી હોય એવું જીવલે જ બની આવતું હોય છે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' અને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' જેવો આકર ગ્રંથો આપનાર સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ આવા એક વિરલ વિદ્વાન પુરુષ હતા.

મોહનભાઈની સેવાનું મુખ્ય ક્ષેત્ર તો, અલખત, સાહિત્ય જ છે. ટ્રેન્ડ્યુએટ થતાંની સાથે છેક ૧૯૦૮માં એ 'જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય' નામની લઘુ પુસ્તિકા પ્રગટ કરે છે એ ખતાવે છે કે જેને વિશે એમણે સૌ પ્રથમ વિચારવું શરૂ કર્યું તે સાહિત્યનો વિષય જ છે. એ પુસ્તિકામાં એમણે જિનદેવની માત્ર મૂર્તિપ્રતિમાના સેવનનાં જ નહીં, વાણીપ્રતિમાના સેવનનાં પણ ફળ ખતાવ્યાં છે તે વાણીપ્રતિમાનું માહાત્મ્ય કર્યું છે. સાહિત્યસેવાની લગતી એમના મનમાં જીગી રહી હતી એ પુસ્તિકામાં જૈન સાહિત્ય પરત્વે કરવાનાં કાર્યોનું એમણે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે એમાંથી ધણાં એમણે જ પછીથી કરવાનાં આવ્યાં : 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં જૈન સાહિત્યની મહાભારત સૂચિ એમણે આપી, 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ વીગતસભર સર્વગ્રાહી ઇતિહાસ એમણે રચ્યો, સિદ્ધિચન્દ્ર ઉપાધ્યાયરચિત ભાનુચન્દ્રગણિયરિત' જેવી સંસ્કૃત અને અનેક મધ્યકાલીન ગુજરાતી જૈન કૃતિઓનાં સંપાદનો કર્યાં, અનેક જૈન

કવિઓના પરિચયો—અભ્યાસો રજૂ કર્યા અને જૈન ધર્મ—તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં પણ કામ કર્યું. ૧૯૦૮માં લખેલી પુસ્તિકા જાણે ૧૯૪૪ સુધી ચાલેલી એમની અવિરત સાહિત્યસાધનાનું પ્રારંભિક બની રહી.

મોહનભાઈનું સાહિત્યસર્જન વિપુલ છે. પણ એ ચોક્કસ પ્રકારનું, નિજ મુદ્રાવાળું છે. એમાંથી એમની કઈ જાતની સાહિત્યિક પ્રતિભા જાપસે છે એ હવે જોઈએ.

પંડિત સુખલાલજી જેવા રટેહીઓ મોહનભાઈને ધણી વાર કહેતા, “મોહનભાઈ તમે બહુ મોટાં પોતાં પ્રગટ કરો છો અને ખૂબ લાંબું લખો છો.” ત્યારે મોહનભાઈ ખડખડાટ હસીને નિખાલસતાપૂર્વક કહેતા, “તમારા જેવા કાંઈ અમે મૌલિક લેખક નથી.”

હા, મોહનભાઈ કેટલે અંશે મૌલિક લેખક છે, એમની મૌલિકતા શામાં રહેલી છે એવો પ્રશ્ન જરૂર થઈ શકે. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જેવો આકરગ્રંથ સંકલનનો આશ્રય લે—હેમચંદ્રાચાર્ય કે યશોવિજયજીના મૂલ્યાંકનમાં અધિકારી વિદ્વાનોનાં લાંબાંલાંબા ઉદ્દરણોથી ચલાવે—તો એ સમજી શકાય; સંપાદક બહુ સાહિત્યવાંચી પોતાનાં જ મૂલ્યાંકનો આપે એવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય પરંતુ જૈન સંપ્રદાય અંગેની સામાન્ય ચર્ચા (જે ઇતિહાસનાં છેવટનાં પ્રકરણોમાં સમાયેલી છે) અને વ્યાપક રસના અન્ય વિષયોની ચર્ચા (જે ‘નિવેદન’માં સમાયેલી છે) ખીજાઓના ટેકે ચાલે, એમાં પણ લાંબા અવતરણો અપાય ત્યારે લેખકની મૌલિકતા વિશે સંશય થાય. મને વહેમ છે કે ઉદ્દ્યુત તરીકે મુકાયેલા નથી તેવા ભાગોમાં પણ કેટલુંક અન્યત્રથી સંકલિત કરેલું કદાચ હોય.

મોહનભાઈ જ્યારા સંકલનકાર હતા એમ જણાય છે. એમનું વાચન વિશાળ હતું, સ્મૃતિ સતેજ હતી ને એટલાં ને એવાં મોટાં કામ એ હાથ પર લેતા હતા કે સંકલનનો સહારો લેવાનું એમને માટે સ્વાભાવિક બની જાય. પણ આ સંકલન પોતાના પ્યેમને વશ

વતીને ચોક્કસ દષ્ટિથી જ થયેલું છે. એમાં કયાંય શંભુમેળો નથી, જાતજાતના ટુકડા ભેગા સીવી બનાવેલો ચંદરવો નથી. સંકલન વિવેકપૂર્વક થયું છે, પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ રીતે જ થયું છે અને મોહનભાઈના સમગ્ર લખાણમાં આવાં સંકલન એવાં હળીલળી જાય છે કે એમાં કશું પરાયાપણું કે ઉછીનું લીધાપણું પણ ભાસતું નથી.

વસ્તુતઃ મોહનભાઈમાં સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ નહોતી એવું તો કંઈ નથી. એમણે જાહેરજીવનમાં ભાગ લીધો છે, પત્રો ચલાવ્યાં છે ને એમાં પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કરવાના એમને અવસર આવ્યા છે મોહનભાઈનું સમગ્ર જીવન પણ વિચારનિષ્ઠ જીવન હતું. પણ કદાચ સ્વભાગવત નમ્રતાને કારણે, કદાચ વિચાર સમર્થિત થાય, એને વધુ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી, કદાચ સમયાભાવે ગાંધીજી, કાલેલકર, સુખલાલજી વગેરે સામાન્ય યુરુપોનાં (ને ખીજા ઘણાં પણ) વચનો ઉદ્ઘૃત કરીને એ પોતાની વાત ચલાવે છે મોહનભાઈ જે કંઈ વિચારે છે એ એથી અળપાતું નથી, એ પ્રકાશિત થાય છે. વિચારની એક મુદ્રા મોહનભાઈનાં સર્વ લખાણોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

મોહનભાઈના સ્વભાવમાં સંગ્રાહક વૃત્તિ છે. જે કંઈ સારું કે ઉપયોગી જણાયું એ સંઘરી લેવું. સંકલનશૈલીમાં આ સંગ્રાહક વૃત્તિનો હિસ્સો પણ હોય. મોહનભાઈનાં પુસ્તકોમાં જે પ્રસ્તાર દેખાય છે તે આ સંગ્રાહક વૃત્તિનું જ પરિણામ છે. વિષય અંગેની એટલી બધી સામગ્રી મોહનભાઈ જોઈ વળતા કે એમનું વિષયનિરૂપણ ભારે વીગતભર્યું અન્યા વિના ન રહે. પોતાની સંજ્ઞતાને કારણે આનુષંગિક બાબતો ઉપર પ્રકાશ પાડવાનું એ ઇચ્છે અને ખીજને અપ્રસ્તુત કે અસંગત લાગે એવી વીગતોને ટાળવાનું એમનાથી ના બની શકે.

આને સંગ્રહક વૃત્તિ નહીં, પણ સર્વસંગ્રહક (એન્સાઇક્લોપીડિક) વૃત્તિ જ કહેવી જોઈએ

સામાયિકસૂત્રપાઠ તો પાંચ પાનામાં સમાય એવો. એના વિશે ૩૦૦ પાનાંનું પુસ્તક હોય એવું કોણ માને? પણ મોહનભાઈ સૂત્રોના શબ્દો જ્યાં સુધી લઈ જઈ શકે ત્યાં સુધી જાય - એની સઘળી પરિભાષાઓ સ્પષ્ટ કરે, તાત્પર્યાર્થો ઉકેલે, જરૂરી સઘળો નીતિવિચાર અને તત્ત્વવિચાર પૂરો પાડે. એ આટલે જ ન અટકે. 'સામયિકવિચાર' નામનો ૧૪૦ પાનાં સુધી વિસ્તરતો ભૂમિકા-ખંડ પણ મૂકે જેમાં સામયિકનાં સ્વરૂપ, સ્થાન, લક્ષણ, પ્રકારો, ઉપકરણો, પ્રયોજનો, માહાત્મ્ય કે ફલસિદ્ધિની વિચારણા હોય. સામયિક વિશે પૂર્વે જે કંઈ વિચારાયું હોય તે મોહનભાઈ સંગ્રહીત કરી લે ને આમ એમનું લખાણ વિસ્તરતું જાય

'ભાનુચન્દ્રગણિયરિત'ના સંપાદનમાં, ચરિત્રનાયક જહાંગીરના સંપ્રદેશમાં આવેલા તેથી મોગલ દરબારો સુધી પહોંચેલા જૈન મુનિઓની માહિતી જોડવામાં આવે, ભાનુચન્દ્રની શિષ્યપરંપરા આપવામાં આવે, એમની તથા એમના ચરિત્રલેખકને શિષ્ય સિદ્ધિચન્દ્રની કૃતિઓની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે એ તો બહુ વિષયાનુરૂપ જ ગણાય. પરંતુ ગુરુશિષ્યની કૃતિઓની પ્રશસ્તિઓ ઉતારવામાં આવે ને જે સુભાષિતસંગ્રહમાં સિદ્ધિચન્દ્રના કેટલાંક સુભાષિતો મળે છે એ આખા સુભાષિત-સંગ્રહનો વીગતે પરિચય નોંધવામાં આવે એને મોહનભાઈની લોભી વૃત્તિનું જ પરિણામ લેખવું પડે.

મોહનભાઈની સર્વસંગ્રહક વૃત્તિનો અહલુત દાખલો તો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' છે. 'સંક્ષિપ્ત' તરીકે ઓળખાવાયેલા આ ગ્રંથનાં પાનાં ૧૧૦૦ જેટલાં છે ને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના ખીજા ભાગમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકવા ધારેલો લેખ (૨૦૦-૩૦૦ પાનાં ધાર્યાં હોય; પહેલા ભાગમાં એવડો પ્રસ્તાવના લેખ છે)

૧૯૦૦ પાનાનાં અંથ રૂપે પરિણમ્યો છે ! મોહનભાઈ પછી હીરાલાલ કાપડિયાએ 'જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ'ના અંથો આપ્યા છે ને હિંદીમાં જૈન સાહિત્યના ખુદ્દ ઇતિહાસના કેટલાક અંથો પ્રગટ થયા છે તેમ છતાં મોહનભાઈના અંથની ઉપયોગિતા ઓછી ધર્મ નથી એવું કારણ એ અંથનું સર્વસંગ્રહાત્મક સ્વરૂપ જ છે મોહનભાઈએ ધણા હસ્તપ્રતભંડારો જોયેલા તેનો લાભ આ અંથને મળ્યો છે. આજે હસ્તપ્રતભંડારો કોણુ જોવા જાય ? મોહનભાઈ એ કૃતિઓના લેખનની એટલે કે લિપિખંડ યયાની, કૃતિઓ સંશોધિત થયાની વગેરે માહિતી પણ આમેજ કરી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આવી માહિતી કોણુ નાખે ? એક દષ્ટિએ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ માહિતી અપ્રસ્તુત પણ લેખાય, પણ આ પ્રકારના માહિતીસંચયે જ મોહનભાઈના અંથને અદ્વિતીય બનાવ્યો છે.

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' છે તો એક સાહિત્યસૂચિ-મુખ્યત્વે હસ્તપ્રતસૂચિ. મોહનભાઈએ એમાં જૂની ગુજરાતીનો ઇતિહાસ (જે વસ્તુતઃ અપભ્રંશનો ઇતિહાસ છે), જૈન ગરુડોની ગુરુપદાવલીઓ વગેરે સામગ્રી નાખી છે તે ભોગીલાલ સાંડેસરા જેવા વિદ્વાનને પણ અનાવશ્યક લાગી છે. પણ ગુજરાતીમાં આજ સુધી અપભ્રંશનો ખીજો કોઈ ઇતિહાસ નથી. અને ગુરુપદાવલી પણ સુબંધ, સુવ્યવસ્થિત સરળતાથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી આ એક જ છે ! મૂળ સામગ્રી પરત્વે એની ઉપકારકતા ઓછી માનીએ (સાવ નથી એવું તો નથી જ) તોયે આ સામગ્રીનું સ્વતંત્ર મૂલ્ય ઓછું નથી અને મોહનભાઈની લોભી વૃત્તિનું એ સુપરિણામ છે એમ આજે તો ભાસે છે. પંડિત સુખલાલજી પાસે રાત રહેવાનું થાય તો મોહનભાઈ સાથે કામ લઈને જાય. એક વાર પંડિતજીએ પૂછ્યું, "આ ભાર શો ?" મોહનભાઈએ જવાબ આપ્યો કે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નાં પરિશિષ્ટોનું કામ ચાલે છે. ન કરું તો કોણુ કરે ? અને રહી જાય." મોહનભાઈની ધારણા ઓટી ન હતી એની પ્રતીતિ હવે આપણને થાય છે.

મોહનભાઈના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરતી વેળા રામનારાયણ પાઠકે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ને અનુલક્ષીને કહેલા આ શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે : 'સંગ્રહની ગણના મૌલિક ગ્રંથથી ઊતરતી કરાય છે પણ આવા શાસ્ત્રીય સંપાદનની કિંમત સાહિત્યમાં ધણી મોટી છે અને તેની મહેનત તો તે પ્રકારનું કામ જેણે થોડું ધણું ચે કયું હોય તે જ સમજે છે.' (પ્રસ્થાન, દીપોત્સવી અંક, ૧૯૮૩)

મોહનભાઈના સાહિત્યનું ખરું મૂલ્ય સંદર્ભસાહિત્ય તરીકે છે અને સંદર્ભસાહિત્યના એ એક ઉત્તમ નિર્માતા છે. એમનું આ પ્રકારનું સાહિત્ય અનેક વિદ્યાકાર્યોને ઉપકારક બની શકે એવું છે, સંશોધનને સામગ્રી અને દિશા પૂરી પાડે એવું છે. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ને અનુલક્ષીને હરિવલ્લભ ભાયાણી કહે છે કે "દેશાઈના ખંનેય આકરગ્રંથના પાદશાહી ખમ્મનાનો હું પોતે મારા કામ માટે વરસોથી લાભ ઊઠાવતો આવ્યો છું અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અનેક ઇતિહાસ લેખકો-સંશોધકો પણ આજ સુધી એમ કરતા આવ્યા છે." (ભાષાવિમર્શ, એપ્રિલ-જૂન ૧૯૮૭) 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં મધ્યકાળના સાતસો વરસના ધર્મ, સંસ્કાર, સમાજજીવન, ઇતિહાસની એવી સામગ્રી સમાયેલી છે કે એને આધારે નાનામોટા અનેક સંશોધન-તેજો તૈયાર થઈ શકે. મોહનભાઈએ સંગ્રહીત કરેલી સામગ્રીનો આવો અભ્યાસ થવો હજુ બાકી છે.

સંદર્ભસાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારની વર્ણાનુક્રમિક સૂચિઓ એક અનિવાર્ય અને અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. આવી સૂચિઓ વિના સંદર્ભ સાહિત્યનો ઘટતો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. મોહનભાઈની દૃષ્ટિ આ બાબતમાં આશ્ચર્યજનક રીતે લાંબે સુધી પહોંચે છે. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં કર્તાઓ, કૃતિઓ, પારિભાષિક શબ્દો, તીર્થો, ગચ્છો, કુલગોત્રો, સ્થળસ્થાનાદિ વગેરે ૨૨ વિભાગમાં

વહેંચાયેલી લગભગ ૨૦૦ પાનાંની વર્ણાનુક્રમિક સૂચિ છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં કર્તા-કૃતિસૂચિ, કૃતિઓની વર્ગીકૃત સૂચિ, ગણકારો ને ગણકૃતિઓની સૂચિ, સ્થળ-સ્થાનાદિની સૂચિ, કૃતિઓની સાલવારી સૂચિ વગેરે કેવી વિવિધ પ્રકારની સૂચિઓ એમણે જોડી છે !

સૂચિનું મહત્ત્વ મોહનભાઈને કેટલે પહેલેથી સમજાયું હતું તેના દાખલા જુઓ : છેક ૧૯૧૦ના 'નયકર્ણિકા' જેવા નાના અંથમાં પણ અંતે પારિભાષિક શબ્દો, વ્યક્તિનામો, અંથનામો, સ્થળનામો, સંસ્થાનામો વગેરેનો સમાવેશ કરતો સવિસ્તર વિષયાનુક્રમ એમણે મૂક્યો છે. અને ૧૯૧૨ના 'જૈન કાવ્યપ્રવેશ' જેવા પાઠ્યપુસ્તકમાં પણ કઈ જૈન કથા કયા કયા અંથમાં પ્રાપ્ય છે તે દર્શાવતો 'કથાનુક્રમ' મૂક્યો છે - શિક્ષકને એ કામ આવે ને !

ભોગીલાલ સાંડેસરાને પોતાના લેખોની યાદી રાખવાનું સૂચવનાર મોહનભાઈ હતા. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ પોતાના એક લેખની માહિતી આપી હતી તેમાં મોહનભાઈએ ભૂલ પણ ખતાવેલી. મોહનભાઈ ખીજના લેખોની માહિતી રાખતા હતા તો પોતાના લેખોની માહિતી પણ રાખી જ હશે ને ? પણ દુર્ભાગ્યે એ આપણને પ્રાપ્ત થઈ નથી. સૂચિ માટેનો મોહનભાઈનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે આનંદશંકર ધ્રુવ અને બેચરલાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ પ્રાકૃત પાઠમાળામાં શબ્દકોશ નહોતો તે હોવો જોઈએ એમ કહી મોહનભાઈએ કરી આપ્યો ! ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રે સૂચિનું આટલું બધું મહત્ત્વ કરનાર અને સૂચિનો આવો પરિશ્રમ ઉઠાવનાર ખીજું કોઈ નગરે પડતું નથી.

મોહનભાઈમાં ધણી ખારીક વ્યવસ્થાસૂઝ હતી એમ હું માનું છું. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' જેવા આકરગ્રંથો વ્યવસ્થાસૂઝ વિના રચી જ ન શકાય. એમાં જે વિપુલ સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ થયેલો છે એ સુસ્ત વ્યવસ્થા ઊભી

કર્તા વિના થઈ જ ન શકે. આ અંથોમાં મૂકાયેલી ભરપૂર વર્ણાનુક્રમિક સૂચિઓ એ વ્યવસ્થાસૂઝનું પરિણામ નથી તો શાનું છે? 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં ફકરાઓને અપાયેલા ક્રમાંક, 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં સમયાનુક્રમે સામગ્રીની રજૂઆત, કર્તાઓને તથા કૃતિઓને ક્રમાંક આપવાની પદ્ધતિ, વર્ણાનુક્રમણીમાં કર્તાકૃતિક્રમાંક તથા પૃષ્ઠાંક અને દર્શાવવાની અપનાવાયેલ રીત - આ બધું વ્યવસ્થાની ઝીણી સૂઝ ધરાવતો, વ્યવસ્થા માટે આગ્રહી માણસ જ કરી શકે. આમ છતાં આ આકરઅંથોમાં કેટલીક બાબતમાં વ્યવસ્થા તૂટી હોય તો તેનું કારણ સામગ્રીની પ્રચુરતા છે. સાવ એકત્રે હાથે આ કામો કરવાનાં થયાં છે તે અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું કામ તો વર્ષો સુધી ખેંચાયું તે છે. મોહનભાઈનો એ પ્રકૃતિદોષ નથી.

'સમ્યક્ત્વના સહસ્રક ઝોલની સમ્ભાવ' કે 'જૈન કાવ્યપ્રવેશ' જેવાં આરંભકાળનાં બાલમોધાત્મક પુસ્તકોમાંયે વિષયાનુરૂપ ખંડો, વિષય-શીર્ષક, સમગ્રૂતી સાથેનો અનુવાદ, વિશેષ અર્થ, ફૂટનોટમાં પૂર્તિ કે ચર્ચા - કેવી સુગમ, સ્વચ્છ, સહાયકારક થાય એવી અનેક સ્તરની વ્યવસ્થા મોહનભાઈએ નિપજાવી છે! વિવેકાનંદના પત્રોનો મોહનભાઈએ અનુવાદ કર્યો ત્યારે મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં તો પત્રો જે ક્રમમાં પ્રાપ્ત થયેલા એ ક્રમમાં મુકાયા હતાં; મોહનભાઈ સમયના ક્રમમાં - તારીખના ક્રમમાં અને સમય ન હોય ત્યાં સંબંધ જોઈ એ પત્રોને જોડવે છે - વિવેકાનંદના માનસિક જીવનને સમજવામાં મદદ મળે એ હેતુથી. આમ અવ્યવસ્થા નહીં, વ્યવસ્થા જ મોહનભાઈનો સ્વભાવ છે. જ્યાં વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાં એ વ્યવસ્થા નિપજાવે છે અને અનેક નવી વ્યવસ્થાઓ કલ્પે છે.

મોહનભાઈ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં આગળ આવી ગયેલ સામગ્રીની શુદ્ધિશુદ્ધિ સતત કરતા રહ્યા છે ને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં માત્ર બૂલો સુધારતું જ નહીં પણ નવી પ્રાપ્ત

થયેલી માહિતી ઉમેરતું વિસ્તૃત શુદ્ધ અને વૃદ્ધિપત્રક આપ્યું છે તે આપણે ત્યાં સંશોધકોમાં પણ વારંવાર જોવા ન મળતી ચોકસાઈની વૃત્તિનું અને અખંડ જાગૃક્તાનું એક ઉજ્જવલ ઉદાહરણ છે. મોહનભાઈની શક્તિ ને સજ્જતા આમાં ક્યાંક ઊંચી ઊતરી હોય એમ બને પણ એમની વૈજ્ઞાનિકતા અને સત્ય હકીકત માટેના આગ્રહને આંક એાછો આંકવા જેવો નથી.

મેહનભાઈનાં સર્વ લખાણોમાં આપણને સંસ્કૃતાદ્યતા વિનની શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાનો વિનિયોગ જોવા મળે છે. માહિતી કે વિચાર-કશાને રજૂ કરવામાં એમને ભાષાની મર્યાદા નડતી નથી. એમણે કરેલા અનુવાદો એટલા સરલ-સહજ હોય છે કે એમની ભાષાક્ષમતાનું એ મોટું પ્રમાણ બની રહે છે. વાક્યરચના બહુધા અકિલ્પ અને પ્રવાહી હોય છે ને સમગ્ર લખાણ એક વ્યવસ્થિત આકાર પામે છે. એમના લખાણોમાં સઘનતાને સ્થાને પ્રસ્તાર થયેલો કેટલોક વાર અનુભવાય, પણ એથી સ્ફુટતા અને સર્વગમ્યતા આવે છે.

મોહનભાઈમાં હૃદયની નિર્મલતા છે. જે કહેવાનું હોય તે શાંત ભાવે સ્પષ્ટ અને સીધું એ કહે છે. એથી એમની શૈલીમાં સાદાર્ભરી લક્ષ્યગમિતા આવે છે.

મોહનભાઈનાં લખાણો માહિતીલક્ષી ને વિચારલક્ષી હોઈ એમાં શૈલીના રંગને ભાગ્યે જ અવકાશ મળે એવું છે. આમેય સ્વસ્થતા એ મોહનભાઈનું સ્વભાવલક્ષણ છે. આમ છતાં, લખાણો શુષ્કતા અને કર્કશતાનો ભોગ બનતાં નથી, પ્રસાદગુણ સદા પ્રવર્તી રહે છે. અને પ્રસંગે ઉત્સાહ, જેમ તથા ઉખાના સ્પર્શ ધરાવતું ગદ્ય પણ આપણને સાંપડે છે.

પોતાના લેખોને માટે મોહનભાઈ અરૂઠ પ્રકારનાં, સચોટ અસર નિપજવતાં શીર્ષકો યોજે છે. થોડાં શીર્ષકો જુઓ : 'તીર્થ'નો સવાલ તે આખી સમાજનો સવાલ છે.' 'પડદો કાઢી નાખો,'

‘કાગઠાઓને શું શાંતિથી રહેવાનો હક્ક નથી?’, ‘હવે શું?’, ‘આપણે કેવા દેખાવું જોઈએ?’, ‘ઐક્ય ક્યારે કરીશું? હમણાં જ’, ‘શું સાધુસંઘ ઉત્થાપવા યોગ્ય છે? નહીં જ’, ‘સંઘ એટલે શું?’ ‘ત્રાવકવર્ગ’ વગેરે.

વિચાર રજૂ કરવા માટે મોહનલાઈ કોઈવાર સંવાદના માધ્યમનો ઉપયોગ કરે છે. એ ખતાવે છે કે એમણે લોકગમ્યતાને વિસારે પાડી નથી. પત્રકાર એવું કરી પણ ન શકે.

મોહનલાઈ વિશિષ્ટ શૈલીકાર નથી, પરંતુ જેની પાસે કશી જ શૈલી ન હોય એવા લેખક પણ નથી. પોતાના હેતુને અનુરૂપ શૈલી એમણે નિપજવી લીધી છે ને એમાં થોડું વૈવિધ્ય આવવા દીધું છે. ક્યારેક પોતાની રીતની કંઈક સાહિત્યિકતા અને ત્રાગ્મિતાથી એને સજી છે.

મોહનલાઈની વિશિષ્ટ અને વિરલ સાહિત્યિક પ્રતિભાના આ પરિચય પછી એમની ગ્રંથ-લેખ-સૃષ્ટિનો પણ પરિચય મેળવીએ.

આકરજીથો :

મોહનલાઈના ગ્રંથોમાં શિરમોરરૂપ તો છે એમના બે આકર-ગ્રંથો- ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ અને ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.’

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ વિક્રમ આરમા શતકથી વીસમા શતક સુધીના જૈન ગુજરાતી સાહિત્યની સૂચિ છે. એમાં મુદ્રિત સાહિત્યની નોંધ લેવામાં આવી છે ખરી, પણ મુખ્યત્વે તો એ હસ્તપ્રત ભંડારોમાં સચવાયેલા જૈન સાહિત્યની સૂચિ છે. મોહનલાઈએ ૧૯૧૨થી આવી યાદી કરવાનું શરૂ કરેલું અને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નો પહેલો ભાગ ૧૯૨૬માં, બીજો ૧૯૩૧માં અને ત્રીજો ૧૯૪૪માં બહાર પડ્યો. તે ત્રણેય મોહનલાઈનો આ જ્ઞાનપત્ર ૩૩ વર્ષ ચાલ્યો.

કહેવાય. સાહિત્યસૂચિ માટે ૨૫૦ જેટલા હસ્તપ્રતસંગ્રહો-સંસ્થાગત કે વ્યક્તિગત, મોટે ભાગે જાતે જોયેલા તો કેટલાક વાર સૂચિ રૂપે પ્રાપ્ત કરેલા - એમણે ઉપયોગમાં લીધા છે અને મુદ્રિત કૃતિઓ માટે તથા પૂરક માહિતી કે સંદર્ભ આપવા માટે એમણે જે અંથો, સામયિકોમાંના લેખો વગેરેના ઉપયોગ કર્યો છે તે બધાંની યાદી કરીએ તો મોહનભાઈએ ઉપયોગમાં લીધેલાં સાધનોના આંકડો ૫૦૦ સુધી કદાચ પહોંચી જાય. આનો અને અંથશ્રેણીનાં ૪,૦૦૦ ઉપરાંત પાનાંનો વિચાર કરીએ ત્યારે મોહનભાઈના અસાધારણ શ્રમની કંઈક ઝાંખી થાય.

મોહનભાઈનાં શ્રમ અને સૂઝની પૂરી ઝાંખી થવા માટે તો અંથની સામગ્રીમાં થોડુંક ઊંડે ઊતરવું પડે. મોહનભાઈએ કૃતિઓની માત્ર સૂચિ કરી નથી, વર્ણનાત્મક સૂચિ કરી છે કૃતિના આરંભ અંતના ભાગો ઉતાર્યા છે - કંઈક વિસ્તારથી ઉતાર્યા છે એમ કહેવાય. જરૂરી લાગ્યું ત્યાં વચ્ચેના ભાગો પણ આપ્યા છે, સુભાષિતો જેવી સામગ્રી આવી તો એના નમૂના ઉતાર્યા છે, ક્યાંક છંદો ને દેશીઓની યાદી આપી છે અને કૃતિઓની હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ પણ વીગતે ઉતારી છે ક્યારેક કૃતિઓની ગુણવત્તા વિશેની નોંધ મળે છે ને આ સામગ્રીમાંથી મળતી દેશીઓની લાંબી સૂચિ મોહનભાઈએ આપી છે. તે જોતાં મોહનભાઈએ ધણી કૃતિઓ વીગતે જોઈ છે એમ ક્ષિત થાય છે વસ્તુતઃ આ કૃતિ મેં ઉતારી લીધી છે એવી નોંધ પણ કેટલેક સ્થાને મળે જ છે. કૃતિઓની સૂચિ કરતી વખતે એમાં આટલાબધા ઊંડા ઊતરવાનું કેમ ખની શકે એ કોયડો જ છે. ૧૧૫૦ જેટલા કવિઓને, એમની ૩૦૦૦ જેટલી કૃતિઓને અને એ કૃતિઓની વિવિધ ભંડારોમાં રહેલી હસ્તપ્રતોની માહિતીને એક સાથે લાવી મૂકવી, એને સમયના ક્રમમાં ગોઠવવી એ કેવી ત્રીણવટભરી ચુસ્ત કાર્યપદ્ધતિ માગે એ તો આવું કામ કરનાર જ સમજી શકે.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ જૈન સાહિત્યની વિપુલતા અને વિવિધતાનું રોમાંચક દર્શન આપણને કરાવે છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈનોનું અર્પણ કેટલું મોટું અને મૂલ્યવાન છે તે સ્થાપી આપે છે. આ ઉપરાંત, એ ગ્રંથશ્રેણીએ મધ્યકાળના સાતસો વરસના સાહિત્યિક-સામાજિક ઇતિહાસની ગંજવર સામગ્રી પોતામાં સંધરેલી છે - એવી ગંજવર કે ખીજ સંશોધિત આવૃત્તિમાં આ સામગ્રીની વર્ણાનુક્રમણીએ ને સાલવારી અનુક્રમણિકાને ૮૫૦ પાનાં સુધી વિસ્તરતો ગ્રંથ થયો !

મોહનભાઈ માત્ર જૈન સાહિત્યસૂચિ આપીને અટક્યા નથી; એમણે જૈન ભંડારોમાં પ્રાપ્ત થયેલી જૈનેતર કૃતિઓની નોંધ પણ આપી છે. ઉપરાંત, એમણે કેટલાંક પૂરક સામગ્રી પણ જોડી છે - જૂની ગુજરાતી લાખાનો ઇતિહાસ (વસ્તુતઃ અપભ્રંશનો ઇતિહાસ), જૈન કથાનામકોશ, જૈન ગરુડોની ગુરુપદાવલીઓ, રાજવલી, દેશીઓની સૂચિ વગેરે. શતકવાર કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી આપવાની ઇચ્છા હતી (એ તૈયાર પણ થઈ હતી એમ જણાય છે) એ તો વણપૂરી જ રહી. ખીજ પણ ઇચ્છાઓ એમના મનમાં ઊગી હશે જ. પણ ત્રોળે લાગ તો એમની લથડતી તમિયતે પૂરા થયો જણાય છે. એટલે ધણું મનનું મનમાં રહ્યું હશે.

પંડિત સુખલાલજીનું ધારવું સાચું જણાય છે કે “તેમની તમિયત ઉપર જીવંતેશુ ફટકો મારનાર કૃતિ એ તો ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ છે.” નાગકુમાર મકાતી પણ નોંધે છે કે “શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ એ પોતાની તમિયતની પણ પરવા કર્યા વિના એકલે હાથે આ ગ્રંથો માટે જે અમૂલ્ય સામગ્રી એકત્ર કરી હતી અને તેની પાછળ લોહીનું પાણી ક્યું હતું તેનો સામાન્ય માણસને એકદમ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ વર્ષોની જહેમત, ઉગમરા અને સતત અધ્યયનના પરિપાક રૂપે આ ગ્રંથો તૈયાર થયેલા છે. તૈયાર

ભોજનની પતરાળી ઉપર એસનારને રાંધનારની તકલીફનો ખ્યાલ લાગ્યે જ આવે છે.” (શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૫)

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ મોહનભાઈની કેવી ઉત્કટ લગનનું પરિણામ હતું તે મુનિ જિનવિજયજીના આ ઉદ્દગારો આખાદ રીતે બતાવે છે : “આ ગૌરવભરેલા અંથના સંપ્રયોજક શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેશાઈ આ વિષયમાં અમારા સમવ્યસની અને સમસ્વભાવી ચિરમિત્ર છે. જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસના પરિશીલનનો એમને જૂનો રોગ છે. જે વખતે એમને કલમયે ઝાલતાં નહોતી આવડતી તે વખતના એ જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્યના વિચારધેલા અને અનન્ય આશક બનેલા છે. કોઈ ૨૦-૨૨ વર્ષથી જે એક પોતાના પ્રિય વિચારરૂપ સુપુત્રની એ પ્રતિપાલના કરતા આવ્યા છે તેના લગ્નેત્સવ સમાન સૌભાગ્યભરેલા સુપ્રસંગ જેવો, આ અંથને પ્રકાશમાં મુકવાનો તેમને માટે સુઅવસર આવેલો ગણાય. અને એ સુઅવસરને જેવા મોહનભાઈ સફળ થયા તે માટે અમે એમને વધામણી આપીએ છીએ.

આ યુગના જૈન વ્યવસાયી ગૃહસ્થોમાં મોહનભાઈ જૂના જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે સર્વાંત્ર છે...મોહનભાઈ જે ન બન્ધ્યા હોત તો કદાચ જૈન ગૂર્જર કવિઓની ઝાંખી કરવા જગતને એકવીસમી સદીની વાટ જરૂર જોવી પડત.” (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ફાલ્ગુન સં. ૧૬૮૩)

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નું ગુજરાતના વિદ્વતસમાજે અને પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોએ ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રે મોહનભાઈને “અંધારી ગુફામાં મશાલ લઈ જનાર” કહ્યા તથા એમના આ સાહસને “અપૂર્વ” કહ્યું. (તા. ૫-૨-૨૭) અંબાલાલ જાનીએ આ અંથને “સંયોજન તેમજ સંવિધાનપુરઃસર” રચી પ્રકટ કરેલો.

મહામૂલો મહાભારત સૂચિગ્રંથ”, મધુસૂદન મોદીએ “સર્વોત્તમ કીર્તિ-સ્તંભ સમો સૂચિગ્રંથ”, તો નાનાલાલ મહેતાએ “ગ્રંથકારો મારેનો ગ્રંથ” કહ્યો. નરસિંહરાવે જણાવ્યું કે “આવા આકરગ્રંથનું અવલોકન લખવું એ મારા સામર્થ્યની બહાર છે”, તો કેશવલાલ હ. ધ્રુવે મોહનભાઈના શ્રમનો અનન્યતા એમ કહીને બતાવી કે “તમે જૈન સાહિત્યની જેવી સેવા બખવી છે તેવી જૈનેતર ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બખવનાર કોઈ નથી.” અને કહાનજી ધર્મસિંહ કવિએ તો લાવભરી કાવ્યાંજલિ અર્પિત કરી :

જૈન કાવ્યસાહિત્યના મહાભારત એ લાગ,
અવલોકનથી ઊપજ્યો અંતરમાં અનુરાગ. ૧.

જતિ સતી ગુરુ જ્ઞાનિનો અનુપમ જ્ઞાનવિલાસ,
અચળ કર્યો ઇતિહાસથી, એ નહિ અદ્ય પ્રયાસ. ૨.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન કવિ વર વીર,
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગંભીર. ૩.

શ્વેતાંબર મંડળી મલ્લો તેનો કર્યો પ્રકાશ,
કહાન અભિવંદન કરે, ઈશ્વર પૂરે આશ. ૪.

‘સંક્ષિપ્ત’ તરીકે ઓળખાયેલો પણ હજાર ઉપરાંત પાનામાં વિસ્તરતો જૈન સાહિત્યનો ‘સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૬૦ સુધીના શ્વેતાંબર જૈન સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન કરાવે છે. સમકાલીન વ્યક્તિઓ પરત્વે તટસ્થ રહી શકાતું નથી એ સમજથી પોતે સગીર મટલા ત્યાં સુધીમાં અવસાન પામેલા લેખકો આગળ અટકી જવાનો મોહનભાઈએ ઉપક્રમ રાખ્યો છે. દિગ્દર્શન સાહિત્યનો પોતાનાં સાધનશ્રમની મર્યાદાને કારણે એ સમાવેશ કરી શક્યા નથી, પણ શ્વેતાંબરમાં મૂર્તિપૂજક પરંપરા સાથે સ્થાનક-વાસી પરંપરાના સાહિત્યની પણ તેમણે યત્કિંચિત્ નોંધ લીધી છે.

આ ગ્રંથ પાછળ મોહનભાઈ નો સાતેક વર્ષનો અથાગ પરિશ્રમ પડેલો છે. મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યના વૃહદ્ ઇતિહાસની યોજના કરી તેમાં મધ્યકાળના જૈનસાહિત્ય વિશે એક પ્રકરણ લખવાનું મોહનભાઈને સોંપવામાં આવ્યું અને કેટલીક ચર્ચાવિચારણા પછી એમણે ૧૯૨૬ના આરંભમાં આ પ્રકરણ લખવું આરંભ્યું. 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ નામના આ લેખમાં મોહનભાઈને પૃષ્ઠમર્યાદાને કારણે ઘણી સંકેદાશ અતુલવવી પડી - મધ્યકાલીન સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાં જ ૫૬ પાનાં થઈ ગયાં અને જેને માટે લખવાનું હતું તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને ગૌણ કરી નાખવું પડ્યું. માત્ર નામનિદેશથી ચલાવવું પડ્યું ને શતકવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમૂનાઓ તૈયાર કરેલા તે બાદ કરવા પડ્યા. આમ છતાં મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ' એ ગ્રંથમાં મુકાયેલા આ લેખે ઘણા વિદ્વાનોનું સારું ધ્યાન ખેંચેલું.

આ પછી મોહનભાઈએ આ લેખ એના યોગ્ય સ્વરૂપમાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના ખીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકવાનું વિચાર્યું. દરમિયાન એમાં આગમસાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનું સૂચન આવ્યું. ૧૯૨૮માં ભારે પરિશ્રમપૂર્વક એ ભાગ તૈયાર કરી પ્રેસમાં પણ સામગ્રી મોકલવા માંડી. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો ભાગ ખીજો છપાઈ રહ્યો હતો તેનું પ્રકાશન અટકાવ્યું. પરંતુ ૧૯૩૦ સુધીમાં આ લેખમાં હીરવિજયસુરિ સુધી પહોંચતાં જ ૫૬૦ પાનાં થઈ જવાથી એનો જુદો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કર્યું, જે ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત થયો. વચ્ચે બાળપુત્રે લગાડેલી નાનકડી આગમાં ઘણી નોંધો બળી ગઈ હતી તે ફરીને તૈયાર કરવી પડી હતી.

મોહનભાઈએ પોતે સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ ગ્રંથને એક સંગ્રહગ્રંથ એટલે કે સમયાનુક્રમમાં કૃતિઓ, કર્તાઓ વગેરેના કોશ તરીકે પ્રકટ કરવાની મર્યાદા સ્વીકારવી પડી છે. એ સ્વરૂપને લક્ષમાં

રાખી બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ટૂંક ચર્ચા દાખલ કરી છે, પણ સાહિત્યની સિલાસિલાબંધ તપાસ ને સર્વ મુદ્રિત ગ્રંથોની વિષયમાહિતી ને સમીક્ષા આપી શકાઈ નથી. એટલે જ તો એ 'સંક્ષિપ્ત' તરીકે ઓળખાવાયેલો છે. આમ છતાં મોહનભાઈએ એટલાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે કે આ ગ્રંથ કેવળ 'કોશ' રહી શક્યો નથી, એમાં ધણી ઐતિહાસિક અને ચરિત્રાત્મક માહિતી આમેજ થઈ છે - મહત્વની વ્યક્તિઓ પરત્વે તો ધણી વિસ્તૃત, તથા ધણી વાતો પહેલી વાર પ્રકાશમાં આવી છે. છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરે વિશે કેટલીક પ્રાથમિક માહિતી અને પોતાના વિચારો જોડવા વગર મોહનભાઈ રહી શક્યા નથી. ઉપરાંત, ગ્રંથમાં જિનમૂર્તિઓ, જિનમંદિરો, અન્ય સ્થાપત્યો, ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ, પ્રાચીન પ્રતોમાંનાં રંગીન ચિત્રો, પ્રતોમાંના હસ્તાક્ષરો, લેખો વગેરેની મળીને પદ છપ્પીઓ મૂકી છે અને તેનો સવિસ્તર પરિચય ૬૨ પાનાંમાં આપ્યો છે, પોતાના નિવેદનમાં પણ ભંડારો, પ્રદર્શનો, વિહારો-આશ્રમો, કેળવણી, ભાષા, જાતિભેદ આદિ અનેક વિષયો પર ચર્ચા કરવાનો તક એમણે લીધી છે. આમ, અનેક રીતે મોહનભાઈએ પોતાના ગ્રંથને સમૃદ્ધ કર્યો છે.

મોહનભાઈના સાહિત્યરસ, ઇતિહાસરસ, ધર્મરસ અને ગુણાનુ-રાગ આ સંગ્રહગ્રંથમાં વ્યક્ત થયા વિના રહ્યા નથી. દરેક પ્રકરણને આરંભે મુકાયેલાં એક કે વધુ ઉદ્ધરણો જુઓ એટલે એ ઉદ્ધરણો આપનારના વ્યક્તિત્વનો ઉખાલયો સ્પર્શ થયા વિના રહેશે નહીં. ગ્રંથસામગ્રીમાં પણ મોહનભાઈએ કલમને મોકળી વહેવા દઈ ચરિત્ર-નાયક કે ઐતિહાસિક પ્રસંગનો યોગ્ય મહિમા સ્થાપિત કર્યો છે. કર્તા-કૃતિની ઠોરી નોંધોના ખડકલા વચ્ચે આ બધું પહેલું છે તેથી પહેલી નજરે આ ગ્રંથના વાચકનું ધ્યાન એ ન ખેંચે એવો સંભવ છે. પણ ધૈર્યથી આ ગ્રંથમાંથી પસાર થનારને એક સંગ્રહસ્થાનમાંથી મળે તેના કરતાં ધણું વધારે મળશે એમાં શંકા નથી.

મોહનભાઈના આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની નોંધ છે. હિંદી કૃતિઓ જૂજ હોવાથી એની નોંધ પણ આવવા દીધી છે. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય પરત્વે મોહનભાઈને 'જૈન ગૂજ્જર કવિઓ'ના હવાલો આપી કેવલ કવિના મયાદીથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે.

મોહનભાઈની એક મહત્ત્વની સાહિત્યસેવા તે પ્રાચીન સાહિત્ય-કૃતિઓના સંપાદનની છે. પોતાની પુસ્તિકા 'જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમતોનું કર્તવ્ય' એ પુસ્તિકામાં પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશનની અગત્ય મોહનભાઈએ ભારપૂર્વક બતાવી હતી. પછી તે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યની શોધ, નોંધ, અભ્યાસ અને પ્રકાશન એમનું જીવન-કાર્ય બની ગયું. 'સુજસવેલી ભાસ' એ કૃતિ અખંડ રૂપે મળી આવતાં મોહનભાઈને થયેલા અતિ ઉદ્ધાસની વાત સુખલાલજીએ નોંધી છે તે આ કામનો એમનો રસ કેટલો ઉત્કટ હતો તે એમાં એ કેટલા ખૂંપી ગયેલા તે બતાવે છે. અનેક કૃતિઓ એમણે ઉતારી લીધેલી તેમાંથી કેટલીક ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ થઈ છે, કેટલીક સામયિકોમાં દટાયેલી પડી છે તે ઘણી તે અજ્ઞાતવાસમાં ચાલી ગઈ જણાય છે.

મોહનભાઈને સૌથી વધુ ગૌરવ આપે એવું સંપાદન તે સિદ્ધિચન્દ્ર ઉપાધ્યાય-વિરચિત 'ભાનુચન્દ્રગણિચરિત' (સંસ્કૃત)નું ગણાય. કેમકે એનું પ્રકાશન અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત સિંધી જૈન ગ્રન્થ-માલામાં થયું છે. પંડિત સુખલાલજી મોહનભાઈના આ એક જ સંપાદનને યાદ કરે છે, એને વિશિષ્ટ સંપાદન ગણાવે છે અને એ "કોઈ પણ સ્કોલરનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહે તેમ નથી" એમ જણાવે છે.

આ કૃતિની હસ્તપ્રત મોહનભાઈને અગરચંદ નાહટા પાસેથી પૂર્વે મળેલી અને પોતાના રસથી જ એમણે એને ઉતારી લીધેલી. મુનિ જિનવિજયજીએ એ કૃતિનું મહત્ત્વ સમજી સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા

માટે એનું સંપાદન કરી આપવાની મોહનભાઈ પાસે માગણી કરી અને કૃતિમાં નિરૂપાયેલ વિષયનો મોહનભાઈનો જાહેર અભ્યાસ હોઈ એને લગતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં તેઓ જોડે એવું પણ સૂચન કર્યું. મોહનભાઈને ઉત્સાહથી અને નિઃસ્વાર્થભાવે આ કામ કરી આપ્યું.

ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર મોગલ શહેનશાહ જહાંગીરના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા અને એના દરબારમાં સ્થાન પામ્યા હતા એટલે આ કૃતિનું, સાધુચરિત તરીકે મહત્ત્વ છે. તે ઉપરાંત, ઈતિહાસદ્રષ્ટિએ પણ મહત્ત્વ ગણાય. આ કૃતિની શ્રદ્ધેય વાચના આપવા સાથે મોહનભાઈએ એમાંના વિષયનો અને એને સંબંધિત અનેક વ્યાખ્યાનો કેવો સઘન અભ્યાસ અહીં રજૂ કર્યો છે એ એમની ૭૫ પાનાંની પ્રસ્તાવનાના મુદ્દાઓની અને જોડેલાં પરિશિષ્ટોની નોંધમાત્ર લેવાથી આવી જશે: ૧. અકબરના દરબારમાં જૈન મુનિઓ; ૨. જહાંગીરના દરબારમાં જૈન મુનિઓ; ૩. કૃતિનો સાર; ૪. એના વિષયને લગતી અન્યત્રથી મળતી માહિતી; ૫. ભાનુચંદ્રની શિષ્ય-પરંપરાનો પરિચય; ૬. ભાનુચંદ્રની કૃતિઓનો દ્રૂંક પરિચય; ૭. સિદ્ધિચંદ્રની કૃતિઓનો દ્રૂંક પરિચય; ૮. સિદ્ધિચંદ્રની કૃતિઓનો દ્રૂંક પરિચય; ૯. ભાનુચંદ્રકૃત કૃતિઓની પ્રશસ્તિ વગેરે (સૂર્યસહસ્ત્ર નામ સ્તોત્ર આપું આપ્યું છે); ૧૦. સિદ્ધિચંદ્રકૃત કૃતિઓની પ્રશસ્તિ વગેરે (સિદ્ધિચંદ્રનાં કેટલાંક સુભાષિતો 'સૂક્તિરતનાકર'માં મળે છે તેો એ આખા ગ્રંથનાં સુભાષિતોની ત્રિપયવાર યાદી, કર્તાનામ સાથે, આપી છે); ૧૦. અકબર અને જહાંગીરનાં શાહી ફરમાનોનો અંગ્રેજી અનુવાદ. મોહનભાઈની શાસ્ત્રબુદ્ધિ ક્યાં સુધી પહોંચે છે એનો ખ્યાલ એમણે પ્રસ્તાવનામાં સમાયેલાં નામાદિની અને કૃતિ તથા પરિશિષ્ટમાં સમાયેલાં નામાદિની અલગ સૂચિઓ આપી છે તે પરથી આવશે.

મોહનભાઈનું ખીજું મહત્ત્વનું સંપાદન 'જૈન ઐતિહાસિક

રાસમાળા ભા. ૧' છે. એમાં 'શાંતિદાસ અને વખતચંદ શેઠનો રાસ' ઉપરાંતની ૧૧ રાસકૃતિઓ તે જૈન મુનિઓ વિશેની છે. આગળ બધા રાસનાયક અને રાસકાર વિશે ઐતિહાસિક પીઠિકા સાથે સંશોધનપૂર્વક માહિતી આપવામાં આવી છે. શાંતિદાસ શેઠની વંશપરંપરાનો ઇતિહાસ કેટલાક ગ્રંથો ને સરકારી દસ્તાવેજોને આધારે અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળના નામથી આપવામાં આવ્યો છે તેમાં અન્યો સાથે મોહનલાલ દલ્હીયાંદ દેશાઈની મદદનો ઉલ્લેખ છે, પણ મોહનભાઈનું ઇતિહાસજ્ઞાન જોતાં એમની મદદ સવિશેષ હોય એવો સંભવ જણાય છે. કદાચ લખાણ પણ એમણે જ કયું હોય.

મોહનભાઈએ બધા રાસમાં વિષયવાર મથાળાં કરી એના વાચનને સુગમ બનાવ્યું છે અને અધરા શબ્દોનો કોશ પણ આપ્યો છે. આ કૃતિઓનું મોહનભાઈ પોતે જ કેવું તટસ્થ, સ્વસ્થ અને સાચું મૂલ્યાંકન કરે છે એ જોવા જેવું છે. સંગૃહીત બધા રાસો, એ કહે છે કે, "કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રવેશ તેમ નથી, પરંતુ તેમાંના કેટલાકમાં જે વર્ણન દેશના આદિ ભાગો છે તે કાવ્ય તરીકે ખપી શકે તેમ છે." વિહાર આદિની વીગતોમાં નીરસતા, રુક્ષતા અને નિર્વિવિધતા છે પણ ઇતિહાસ માટે એ વીગતો કામની છે એમ એ દર્શાવે છે.

યશોવિજયજીવિરચિત 'ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભા. ૧' પ્રથમ પંક્તિના પંડિત કવિની કૃતિઓનો સંચય હોઈ અત્યંત મહત્વનું પ્રકાશન ગણાય. આ પુસ્તક પર સંપાદક તરીકે મોહનભાઈનું નામ નથી, પણ મોહનભાઈએ એને પોતાના સંપાદન તરીકે નોંધેલ છે. પુસ્તકમાં એવી નોંધ તો છે જ કે મોહનલાલ દલ્હીયાંદ દેશાઈએ અપ્રકટ કૃતિઓ આપી છે. પ્રેસકોપી શોધી આપી છે. પાઠાંતરો ઉમેર્યાં છે, પ્રૂકૈનું સંશોધન કયું છે, 'જશવિલામ'ની અને અન્ય કૃતિઓને મથાળાં આપ્યાં છે, નોંધો મૂકી છે, શુદ્ધિ-વૃદ્ધિપત્રક તૈયાર કયું છે અને પ્રતોનો પરિચય આપ્યો છે. એટલે વાસ્તવમાં મોહનભાઈ જ સંપાદક છે એમાં શંકા રહેતી નથી.

‘ગુર્જર રાસાવલી’ના મોહનલાઈનું નામ બલવંતરાય ઠાકોર અને મધુસૂદન મોદી જેવા સંમાન્ય વિદ્વાનો સાથે જોડાયું છે અને ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (વડોદરા) જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા દ્વારા એનું પ્રકાશન થયું છે એ મોહનલાઈને ગૌરવ અપાવે એવી ઘટના છે. આમાં મોહનલાઈએ જહેમતપૂર્વક કેટલીક ઉત્તમ પ્રાચીન પ્રતિએ મેળવી આપવાની, મધુસૂદન મોદીની સાથે રહી કાવ્યોની પસંદગી કરવાની અને કેટલાંક કાવ્યોની નકલો પૂરી પાડવાની કામગીરી કરી હતી. મોહનલાઈએ જેની નકલો પૂરી પાડી હતી એ કાવ્યો ઉતાવળે ઉતારાયેલ અને તેથી ક્ષતિવાળાં હતાં એમ મધુસૂદન મોદી નોંધે છે. મોહનલાઈએ જે રીતે કામ એવું છે એ જોતાં એ સાચું હશે એમ મનાય. પણ સાથેસાથે એમને મળેલી હસ્તપ્રતો બ્રષ્ટ હોય એમ પણ અને. જોકે જેની હસ્તપ્રત મોદીને જેવા ન મળી હોય એવી મોહનલાઈએ ઉતારેલી એક જ કૃતિ ‘અર્ચુદાયલ વિનતી’ સંગ્રહમાં છે એમાં કોઈક જ પાઠદોષ દેખાય છે. સંપાદન, શબ્દકોશ, ટિપ્પણ વગેરે બાકીની સર્વ કામગીરી મધુસૂદન મોદીએ કરેલી. ૧૯૨૭માં વિચારાયેલી આ સંપાદનયોજના ૧૯૩૭માં ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા સ્વીકારાઈ ને એનું છાપકામ એ અરસામાં શરૂ થયું, પણ શબ્દકોશ, ટિપ્પણ વગેરેનાં કામ તે પછી થયાં એટલે પુસ્તક તો ૧૯૫૮માં પ્રસિદ્ધ થયું. દરમિયાન ૧૯૪૫માં મોહનલાઈનું અને ૧૯૫૨માં બલવંતરાયનું અવસાન થઈ ગયું હતું.

કવિવર નયસુંદરકૃત ‘ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ અને તીર્થમાળા’ મુનિશ્રી બાલવિજયજીની પ્રેરણાથી તૈયાર થયેલ છે. સમાવિષ્ટ અને કૃતિઓની હસ્તપ્રત એમને બાલવિજયજી પાસેથી મળેલી, પણ નયસુંદરકૃત ‘ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ’નું સંપાદન બીજી પ્રતો મેળવીને થઈ શક્યું છે, જ્યારે ન્યાયવિજયકૃત ‘ગિરનાર તીર્થમાળા’ની બીજી કોઈ પ્રત મળી નથી. ‘ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ’ના સંપાદનને રાસસાર, શબ્દાર્થ અને ધાર્મિક, ઐતિહાસિક વગેરે પ્રકારની પૂરક માહિતીથી

સમૃદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ ખીજી કૃતિ સરળ હોઈ એમાં શબ્દાર્થ આપવાની જરૂર જોઈ નથી.

વાચના તૈયાર કરવામાં 'સંભારઈ'નું 'સંભારે' જેવા ફેરફાર કરેલા છે તે કૃતિઓના સાંપ્રદાયિક ઉપયોગને લક્ષમાં રાખીને થયું હશે એમ લાગે છે.

પુસ્તકનું પ્રકાશનવર્ષ, સં. ૧૯૭૬ છે પણ 'ગિરનાર તીર્થ' માળાને આરંભે મુકામેલી સંપાદકીય નોંધને અંતે સં. ૧૯૭૮નું વર્ષ છે તેથી એવો વહેમ જાય છે કે ખીજી કૃતિ પાછળથી જોડવામાં આવી છે, જોકે પૃષ્ઠાંક સળંગ જ ચાલે છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના જીવન માટેનો એક માત્ર પ્રાચીન આધાર કાન્તિવિજયકૃત 'સુમ્મસવેલી ભાસ' છે. મહત્વની માહિતી સમાવતી ચાર ઢાળની આ કૃતિનું સંપાદન ત્રણ પ્રત - જેમાંની એક તેા ત્રુટક હતી - ને આધારે મોહનભાઈએ કયું છે. સાથે કૃતિનો ગદ્યા-નુવાદ આપ્યો છે. કૃતિમાંની ઐતિહાસિક માહિતીની પૂર્તિ, સ્પષ્ટતા કે ચર્ચા કરતાં ટિપ્પણો જોડ્યાં છે ને પ્રસ્તાવનામાં યશોવિજયજીનો આલોચનાત્મક જીવનપરિચય આપ્યો છે. નાનકડું પણ ધણું મહત્ત્વ-પૂર્ણ આ સંપાદન છે.

ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બંને ભાષામાં અલગઅલગ પ્રસિદ્ધ થયેલ વિનયવિજયકૃત 'નયકર્ણિકા' (સંસ્કૃત)માં કૃતિની વાચના હસ્ત-પ્રતોને આધારે સંપાદિત કરીને આપી છે કે પ્રચલિત વાચનાને સ્વીકારી લીધી છે એની કોઈ માહિતી નથી. આ બંને પ્રકાશનોનો હેતુ જૈન ન્યાયના આ પ્રારંભિક પુસ્તકને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં ઉતારવા તથા સમજવવાનો જણાય છે. બંનેમાં કવિપરિચય, કૃતિનો અનુવાદ તથા એમાંના તત્ત્વવિચારને સમજવતી ભૂમિકા છે. ગુજરાતી પુસ્તક કૃતેહચંદ કપૂરચંદ લાલનના સહકારમાં તૈયાર થયેલું છે ને એમાં અનુવાદ લાલનનો છે, જે મોહનભાઈએ સુધાર્યો છે. એમાં

મોહનલાઈએ પારિભાષિક શબ્દો, વ્યક્તિનામો, ગ્રંથનામો, કૃતિનામો, સ્થળનામો, સંસ્થાનામો વગેરેની વિસ્તૃત વર્ણાનુક્રમણી જોડી છે. અંગ્રેજી પુસ્તક મોહનલાઈનું સ્વતંત્ર પ્રકાશન છે. મોહનલાઈ પોતે દર્શનશાસ્ત્રના માણસ નથી તેથી દાર્શનિક વિષય સાથેની એમની મથામણ તરીકે આ પુસ્તક ધ્યાનપાત્ર છે.

યશોવિજયજીકૃત 'સમ્યક્ત્વના ૬૭ ખોલની સઝાય'માં પણ હસ્તપ્રતનો આધાર લીધાની કોઈ માહિતી નથી. પરંતુ આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા તે સંપ્રદાયમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ કૃતિને વિષયાનુરૂપ ખંડ-વિભાજન, દરેક ખંડને શીર્ષક, સમજૂતી સાથેનો ગદ્યાનુવાદ, ટિપ્પણ વગેરેથી સુગમ-સમૃદ્ધ કરી છે તેમાં છે. આ કૃતિનું શાસ્ત્રીય સંપાદન પછીથી યશોવિજયજીકૃત 'ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભા. ૧'માં મળે છે.

'જૈન કાવ્યપ્રવેશ' એક શૈક્ષણિક સંપાદન છે. એમાં બહુધા સ્તવન-સઝાય-પદ પ્રકારની લઘુ કૃતિઓ છે, પણ તે ઉપરાંત થોડીક છત્રીસીઓ ને 'સમ્યક્ત્વના સહસ્રઠ ખોલની સઝાય' જેવી કોઈ લાંબી કૃતિનો પણ સમાવેશ થયો છે. સંપાદનનું પ્રયોજન ધાર્મિક શિક્ષણની અંગભૂત કૃતિઓનો સંચય કરવાનું છે એટલે ગદ્યાનુવાદ, સમજૂતી, માહિતી ને શિક્ષકને માર્ગદર્શન એમાં જોડાયાં છે. દર્શાવેલ કથાઓ આપવામાં આવી છે ને શબ્દ કયા રાગમાં ગવાશે એની નોંધ પણ છે. શિક્ષક કથાઓ કહી શકે તે માટે કથાસ્ત્રોતોની યાદી પણ આપી છે.

પુસ્તકમાં આગળ કોન્કરન્સે તૈયાર કરાવેલો ધાર્મિક શિક્ષણનો ક્રમ આખોયે આપવામાં આવ્યો છે તે એમાંની વિશાળ દષ્ટિને કારણે લક્ષ્ય ખેંચે એવો છે. કથાઓ માટે મોહનલાઈ પોતાના ટિપ્પણમાં 'ઈસપની વાતો' 'પંચતંત્ર' 'બાળવાર્તા' 'સુબોધક નીતિકથા' 'ઈન્ડિયન ફેઈરી ટેઈલ્સ' વગેરેની તથા અનેક મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને જૈન કથાગ્રંથોની ભલામણ કરે છે તેમાં એમણે આ વિષયનો કેવી વિશાળ દષ્ટિથી ને ઊંડો વિચાર કરેલો છે એ દેખાઈ આવે છે. પંચતંત્ર

કે ઈસપની બધી વાતો બાળકોને કહેવા જેવી નથી એમ જણાવી એ કહેવા જેવી વાતોની યાદી પણ આપે છે ! શિક્ષકો માટેના ખાસ ગ્રંથોની એ ભલામણ કરે છે. આમ, બાલશિક્ષણ વિશે મોહનભાઈનું વાચન નોંધપાત્ર હોવાનું દેખાઈ આવે છે. આરંભના 'નિવેદન'માં પણ જુદીજુદી કક્ષાનાં બાળકોની સમજશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ વિશે મોહનભાઈએ વિચાર કર્યો છે તે પણ આપણને એવું દેખાડે છે.

આ શૈક્ષણિક પુસ્તકમાં 'દર્શન' નામથી મુકાયેલો એક અગ્રણ્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. એમાં સ્તવન-સ્વાધ્યાય પ્રકારના સાહિત્ય વિશે કેટલાક સુંદર વિચારો રજૂ થયા છે. મોહનભાઈ સ્તવનોની લોકપ્રિયતાનાં કારણો નોંધે છે - જીવનવેધકતા (તત્ત્વજ્ઞાન), વ્યક્તિગત આનંદ-શોકના ઉદ્ગાર, સંગીતધ્વનિ, આંતરિક કિંમત. સ્તવનના ચાર ભેદ ખતાવે છે - યાંત્રાપૂર્વક, ગુણોત્કીર્તનપૂર્વક, સ્વનિંદાપૂર્વક, આત્મસ્વરૂપાનુભવ. હાલનાં સ્તવનો વિશે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે - "સાહિત્યદષ્ટિએ વિચારતાં કેટલાંક સ્તવનો કનિષ્ઠ માસિકમાં પણ આવવા યોગ્ય નહીં." સ્તવનમાં કયા દોષો ન જોઈએ તે દર્શાવે છે. સ્વાધ્યાયના પ્રકાર તથા એની ઉત્પત્તિનો ટૂંક ઇતિહાસ આપે છે અને મધ્યકાળના અન્ય સાહિત્યપ્રકારો - રાસો, પૂજા, પદ, ગદ્ય વગેરે - વિશે માહિતી આપે છે.

'જૈન કાવ્યપ્રવેશ' એ શૈક્ષણિક પુસ્તક, આમ, મોહનભાઈના કેટલાક મહત્વના સાહિત્યવિચારને શિક્ષણવિચારને સંઘરીને ખેડું છે.

'જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદજી જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ' એ જુદા જ પ્રકારનું સંપાદન છે. એમાં આત્માનંદજી વિશેના અને અન્ય ઉપયોગી વિષયો વિશેના લેખો સંગૃહીત થયા છે. લેખો અંગ્રેજી, હિંદી અને ગુજરાતી એમ ત્રણ વિભાગોમાં રજૂ થયા છે. મોહનભાઈની સંપાદકીય કામગીરી આ પ્રકારની છે - એમણે વિષયોની યાદી સાથે જૈન-જૈનેતર લેખકોને નિમંત્રણ પાઠવ્યાં છે, એ માટે

સ્મૃતિપત્ર લખ્યાં છે ને એવા શ્રમપૂર્વક આ લેખો મેળવ્યા છે; દરેક લેખને આરંભે લેખક તથા લેખના વિષયનો પરિચય મૂક્યો છે; ૧૪૭ જેટલાં ફાટાઓ અને રેખાંકનો પ્રાપ્ત કર્યાં છે ને એને છાપ્યાં છે. મોહનભાઈને આમાં 'સુશીલ'નો તથા સુદલાલ જૈનનો સહકાર મળેલો. ઉપલ કાઉન સાઈઝના લગભગ ૭૦૦ પાનાંનો વરસ ઉપરાંતનો સમય લીધેલો એવો આ ગ્રંથ મોહનભાઈના સંપાદકીય શ્રમનું એક ઊજળું દર્શાવે છે.

મોહનભાઈના વિચારાત્મક ગ્રંથોમાં સૌથી મહત્ત્વનો ગ્રંથ તો અપ્રસિદ્ધ છે. એ છે 'બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ, સિદ્ધાન્તો અને વૈદિક ધર્મ સાથે તુલના.' આ વિષયના નિબંધ માટે ફાઈવ ગુજરાતી સભાએ તા. ૩-૩-૧૯૧૩ની સભામાં નિર્ણય લઈ ૩. ૫૦૦નું પારિતોષિક જાહેર કર્યું હતું. આ વિષયને કોઈ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ અને મર્મગ્રાહી વિદ્વાન જ ન્યાય આપી શકે. પોતાનો અધિકાર નથી એવી સમજથી મોહનભાઈએ નિબંધ લખવાનો કોઈ વિચાર કર્યો ન હતો, પરંતુ નિબંધ આપવાની સમયમર્યાદા (૩૦-૬-૧૯૧૪) હતી તે પૂરી થતાં પહેલાં ચાર માસે ફાઈવ ગુજરાતી સભાના મંત્રીમહાશયે મોહનભાઈના એક મિત્ર દ્વારા સૂચના કરી અને એમના આગ્રહથી મોહનભાઈએ નિબંધ લખવાનું સ્વીકાર્યું. એમણે વિષયનો ગંભીર અભ્યાસ શરૂ કર્યો, પરંતુ નિબંધની સમયાવધિ આવી ત્યાં સુધીમાં એ પૂરો થઈ શક્યો નહીં. સમયની સગવડ થશે તો પૂરું કરી આપીશ એમ જણાવો એમણે જે કંઈ લખાયું હતું તે, તથા કરેલી સર્વ નોંધો સભાના મંત્રીશ્રીને સમર્પિત કર્યાં.

સભાએ તા. ૧૬-૧૦-૧૯૧૪ની બેઠકમાં મોહનભાઈને વધારે સમય આપવાનો ઠરાવ કર્યો અને નિબંધોના નિર્ણાયકો તરીકે કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા તનસુખરામ ત્રિપાઠીનાં નામ નક્કી

ક્યાં આ પછી મોહનભાઈએ નિબંધ પૂરો કર્યો, જેનાં ૧૫૦ને બદલે ૩૪૦ જેટલાં પાનાં (ફ્લેટરકેપ) થયાં. સભાની તા. ૪-૧૦-૧૯૧૫ની બેઠકમાં નિર્ણાયકોએ આવેલાં એ નિબંધોમાંથી મોહનભાઈનો નિબંધ પસંદ કર્યાની નોંધ કરી અને એને પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવ્યું. ફર્થસ ગુજરાતી સભાનાં ૧૯૧૮નાં તૈયાર થતાં પ્રકાશનોમાં આ ગ્રંથની જાહેરાત થઈ છે, પરંતુ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી. છેક નવેમ્બર ૧૯૩૨માં 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'ના નિવેદનમાં મોહનભાઈ આ નિબંધને અદ્યતન કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, પોતે એ હજુ સુધી નથી કરી શક્યા માટે દિલગીર વ્યક્ત કરે છે અને હવે એ કામ માટે અવકાશ મેળવશે એમ જણાવે છે. પણ આ પછીયે 'જૈન ગૃન્'ર કવિઓ'ની ભગીરથ કામગીરી ચાલુ જ રહી તેથી મોહનભાઈની ઇચ્છા પૂરી થઈ જણાતી નથી.

સહભાગ્યે આ નિબંધની હસ્તપ્રત મોહનભાઈના સુપુત્ર જય-સુખભાઈને મળી આવી છે. એમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિશેનો ભાગ ૧૦૨ પાનાંમાં છે ને જૈન ધર્મ વિશેનો ભાગ ૨૩૮ પાનાંમાં છે. કેટલાંક ચિત્રો પણ આમેજ થયાં છે. બન્ને ધર્મના સર્વ સિદ્ધાંતોને આવરી લેવાનો એમાં પ્રયત્ન છે. કેટલીક આવશ્યક ઐતિહાસિક ભૂમિકા છે અને આજની દૃષ્ટિએ પણ બન્ને ધર્મોની કેટલીક ચર્ચા છે. બન્ને વિભાગો માટે ઉપયોગમાં લાધેલા ગ્રંથોની યાદી મોહનભાઈએ ઉઠાવેલા અપાર શ્રમની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે.

જૈનધર્મ વિભાગનાં થોડાંક પ્રકરણો 'હેરલ્ડ'માં છપાયેલાં મળે છે. અનુક્રમણિકામાં દર્શાવેલું 'જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય' એ પ્રકરણ મળેલી સામગ્રીમાં ગેરહાજર છે, પણ એનો ઉપયોગ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં થઈ ગયો હોવાની સંભાવના જણાય છે.

'સામાયિક સૂત્ર' અને 'ઝિનદેવદર્શન' એ મોહનભાઈના સાંપ્ર.

દાયિક વિધિવિચારના લોકભોગ્ય અને લોકોપયોગી ગ્રંથો છે. બન્ને ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિશ્રી ચારિત્રવિજયજી તરફથી મોહનલાઈને સામગ્રી અને સહાય મળ્યાં હતાં.

‘જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય’ સાહિત્યસંરક્ષણ અને પ્રકાશનની અગત્ય બતાવતો, એની કાર્યદિશાઓ સ્પષ્ટતો નાનકડો પ્રાથમિક લેખ છે.

પ્રકીર્ણ ગ્રંથો :

અંગ્રેજીમાં લખાયેલ ‘શ્રીમદ્ યશોવિજયજી’ એક નાનકડો ચરિત્રગ્રંથ છે. મૂળ આ જૈન સ્કુલન્દસ બ્રધરહૉડ સમક્ષ ૧૯૧૦માં વાંચેલો નિબંધ છે ને તે ૧૯૧૨માં ‘હેરલ્ડ’માં છપાયેલ છે. એમાં યશોવિજયનું જીવનચરિત્ર, એમની સાહિત્યકૃતિઓનો પરિચય, એમની પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન તથા એમના જૈન-જૈનેતર સમકાલીનો વિશેની માહિતીનો સમાવેશ થયો છે. આ પુસ્તકની કેટલીક માહિતી આજે કાલપ્રસ્ત થર્ષ ગણાય. મોહનલાઈએ પોતે પછીથી ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં યશોવિજયજીનું અંધિકૃત ચારિત્ર આપ્યું છે ને એમના સાહિત્યકાર્યનો વધારે વીગતથી પરિચય આપ્યો છે.

‘સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો’ એ અનુવાદગ્રંથ છે. પણ મોહનલાઈએ એમાં સંપાદનકર્મ પણ કર્યું છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ ‘એપિસ્ટલ્સ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદ’ (એ ભાગ)માં પત્રો જેમ પ્રાપ્ત થતા ગયા તેમ છાપ્યા છે. મોહનલાઈએ એને મિતિ પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે, જેથી વિવેકાનંદના જીવનને-માનસિક જીવનને સમજવામાં મદદ મળે. વિવેકાનંદે માંસાહાર પ્રત્યે-હિંસા પ્રત્યે અનુકૂળ વલણ દર્શાવ્યું છે તે મોહનલાઈને યોગ્ય લાગ્યું નથી, તેથી એ ભાગ એમણે ભાષાંતરમાં લીધો નથી! મોહનલાઈનો આ નિર્ણય વિવાદાસ્પદ જ ગણાય.

આ પત્રોનો અનુવાદ એ કેટલું કપરું કાર્ય હતું એ મોહનભાઈએ મૂકેલી નોંધ પરથી સમજાય છે. ગુજરાતીમાં ભગુભાઈ કૃતેહયંદ કારભારી તરફથી અનુવાદ તૈયાર થતો હતો તે મોહનભાઈએ જોયો હતો અને એમને લાગ્યું હતું કે, ‘તે ભાષાશૈલી, વિચારવેગ અને મૂલભાવ સુંદર રીતે ઓછાં ખતાવી શકશે.’ મરાઠીમાં અનુવાદ હતો તે અક્ષરશઃ નહોતો—કઠિન લાગ્યું તે પડતું મૂક્યું હતું. મોહનભાઈનું ભાષાંતર સુવાચ્ય છે. ભાષા સરળ પણ શિષ્ટ અને ગૌરવભરી છે. વાક્યો અકલ્પ છે.

મોહનભાઈ વિવેકાનંદથી કેટલાખધા પ્રભાવિત હતા તે એમણે આ ગ્રંથમાં વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો વિસ્તારથી તારવીને, ૮૦ પાનાંની જીવનરેખા જોડી છે ને આ પત્રો વિશે નીચેના ઉદ્દગારો કર્યા છે તે પરથી દેખાઈ આવે છે :

“તે વાંચતાં તનમાં તનમનાટ અને મનમાં અપૂર્વ જુસ્સો પ્રગટ થાય છે. ભાષા એવી પ્રોત્સાહક (vigorous) છે, કલ્પના એવી મનોરમ્ય અને ચિત્તાકર્ષક છે અને આત્માનો વેગ એવો પ્રબલ અને શૌર્યાન્વિત છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ મંત્રમુગ્ધ થયા વગર રહે તેમ નથી.” મોહનભાઈનો તનમનાટ એમના શબ્દોમાં વ્યક્ત થતો આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

હર્ષદ વોરનનો ‘જૈનિઝમ’ એ લેખ એના ભાષાંતર ‘જૈનધર્મ’ સાથે મેક્સ મેક્જી હીરજીની કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેમાં પૂઠા પર ભાષાંતરકાર તરીકે મોહનલાલ દ્વાયંદનું નામ છે, પરંતુ પ્રકાશકના આમુખમાં “ભાષાંતર કરી આપનાર બંધુ મોહનલાલ દ્વાયંદ બી.એ. તથા બંધુ ઉમેદયંદ દોલતયંદ બી. એ.નો હમારા પર મોટો ઉપકાર થયો છે” એવો ઉલ્લેખ છે તે પરથી ઉમેદયંદ દોલતયંદ સહ-ભાષાંતર કર્તા હોય એવું સમજાય છે.

‘જૈન રાસમાળા (પુરવણી)’ એ મનસુખરામ કીરતયંદ મહેતાની

‘જૈન રાસમાળા’ની પુસ્તકો છે. એમાં કક્કાવારીમાં કૃતિયાદી છે ને સાથે પ્રત જ્યાં પ્રાપ્ત છે એ લાંકારનો પણ નિર્દેશ છે.

મોહનભાઈનું ધણું સાહિત્ય હજુ સામયિકો અને અન્ય સંગ્રહાત્મક ગ્રંથોમાં દટાયેલું પડ્યું છે. એ-ત્રણ હજાર પાનાંથી ઓછું નહીં હોય એવો અંદાજ છે. મોહનભાઈના અગ્રંથસ્થ સાહિત્યની સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે (જે આ ગ્રંથમાં હવે પછી આપો છે), પણ હજુ એમનાં કેટલાંક લખાણો નજર બહાર રહ્યાં હોય એવો પાકો વહેમ છે, કેમકે મોહનભાઈનાં લખાણો સામયિકો અને અન્ય સંગ્રહાત્મક ગ્રંથોમાં સતત જડતાં રહ્યાં છે, તેમજ મોહનભાઈનાં લખાણો અન્યત્ર છપાયાં હોવાનો સંભવ જણાય એવા ઉદ્દેશો સતત સાપડતાં રહ્યાં.

મોહનભાઈનાં અગ્રંથસ્થ લખાણોની યાદી પર નજર ફેરવીએ તોપણ એમની વ્યાપક ફલકની અવિરત સાહિત્યસેવાની ગાઢ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. તત્ત્વવિચાર, ઇતિહાસ, સાહિત્ય-એ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં મોહનભાઈની લેખિની નિર્વિઘ્ને ધૂમતી દેખાય છે અને એમની શોધદષ્ટિ નવનવીન અણુજાળ પ્રદેશો આપણી સમક્ષ ખુલ્લાં કરે છે. વિચારાત્મક લેખોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન તત્ત્વવિચારના લેખોનો સમાવેશ છે, પણ ‘દીક્ષામીમાંસા’ જેવો સુદીર્ઘ લેખ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ભાવના અને વ્યવહાર એ સર્વ ભૂમિકાઓને સ્પર્શતી વ્યાપક પ્રકારની તત્ત્વવિચારણા રજૂ કરે છે, તો ‘જૈન દષ્ટિએ મહાત્મા ગાંધી’ જેવો લેખ જૈન તત્ત્વને ગાંધીજીની વ્યાપક ધર્મભાવના સાથે જોડવાના વિશિષ્ટ પ્રયાસરૂપ છે. ‘સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના પ્રેરણાપ્રદ વિચારો’ અને ‘મહાત્મા ગાંધીજી - કેટલાક ધાર્મિક વિચારો’ આપણને સીધી રીતે જૈનેતર વિચારસૃષ્ટિમાં લઈ જાય છે તો ‘આત્મધાત - એક અહેન પ્રત્યે પત્ર’ એ લેખ બિનસાંપ્રદાયિક જીવનવિચારનો એક નમૂનો બની રહે છે.

ઐતિહાસિક લેખો મુખ્યત્વે જૈન સાધનો પર આધારિત છે પણ એમાંની ઇતિહાસસૃષ્ટિ તો વિશાળ છે. એટલે જ 'ઈડરનો ઇતિહાસ' જેવો લેખ આપણને સાંપડે છે ખેડા, ઝીંજુવાડા વગેરેના પોતાના જ્ઞાનપ્રવાસોને આલેખતા મોહનભાઈ ત્યાંના શિક્ષાલેખોનો અભ્યાસ રજૂ કરવા સાથે સ્થાનિક ઇતિહાસ-ભૂગોળની અન્ય માહિતી પણ મેળવોને મૂકે જ છે. 'કાયસ્થ જાતિનો ટૂંક ઇતિહાસ' જેવો લેખ પણ મોહનભાઈને નામે ચડેનો છે એ એમની વિશાળ ઇતિહાસ દષ્ટિ ખતાવે છે.

મોહનભાઈના ચરિત્રાત્મક લેખો પણ એમની ઇતિહાસદષ્ટિની નીપજ સમા છે. એ લેખો પ્રાચીન-અર્વાચીન સાધુવરો તથા જૈન શ્રેણીઓ વિશેના છે. એ લેખો કેટલીક વાર સંશોધનાત્મક હોય છે. તો કેટલીક વાર મહાવીરસ્વામી વિશેના લેખમાં બન્યું છે તેમ પોતાની સાથે વિશાળ ઇતિહાસને ખેંચી લાવે છે.

સમયસુંદર, ઋષભદાસ વગેરે વિશેના લેખો તે-તે સાધુકવિના વિશાળ સાહિત્યસર્જનનો પરિચય કરાવતા હોઈ માત્ર ચરિત્રાત્મક લેખ બની ન રહેતા સાહિત્યિક અભ્યાસલેખ બની રહે છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન કૃતિઓ વિશેના ધણા લેખો છે. એમાં સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ભાષાની કૃતિઓનો પણ સમાવેશ છે તથા 'શુકસપ્તતિ' જેવી જૈનેતર પરંપરામાં મળતી કથાકૃતિ તથા 'જવરપરાબ્ધ' જેવા વૈદકગ્રંથનો પણ સમાવેશ છે એ હકીકત નોંધપાત્ર છે. મોહનભાઈના સાહિત્યિક લેખો સમીક્ષાત્મક હોતા નથી - મોહનભાઈની એ પ્રતિભા નથી - વધારે તો એ માહિતીની કક્ષાએ રહે છે, પણ કૃતિઓના આસ્વાદ્ય અંશો કેટલીક વાર એ તારવી આપે છે કે ચીંધે છે એમાં એમની રસદષ્ટિનાં ઈંગિતો આપણને મળે છે, તો મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જીવનનો ઉદ્ધાસ નથી એ મુનશીના મતને પડકારતો 'પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં જીવનનો ઉદ્ધાસ' જેવો લેખ મોહનભાઈની સાહિત્યિક અવલોકનની સૂઝનો આપણને પરિચય કરાવે છે.

પોતે ચલાવેલાં સામયિકોમાં 'સ્વીકાર અને સમાલોચના'નાં વિભાગમાં અનેક પ્રકાશનોનાં દૂકાં-લાંખાં અવલોકનો મોહનલાઈએ લખેલાં છે તે સાહિત્યની દુનિયા સાથેનો એમનો ગાઠ નાતો દર્શાવે છે. એમાં જૈન ગ્રંથોનાં અવલોકનો સવિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ સાથેસાથે 'પ્રીતમદાસની વાણી', મંજુલાલ મજમુદારકૃત 'અભિમન્યુનું આખ્યાન અને અભિમન્યુનું લોકસાહિત્ય', કેથવ હર્ષદ દ્રુવ-અનુવાદિત 'સાચું સ્વપ્ન', કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી-અનુવાદિત 'કૃષ્ણચરિત્ર' વગેરેનો સમાવેશ થયો છે, અને એમાંનાં કેટલાંક અવલોકનો ખાસ્સાં લાંખાં છે તે ખતાવે છે કે મોહનલાઈનો સાહિત્યઅભ્યાસ જૈન સાહિત્ય પૂરતો મર્યાદિત નથી. એમની નજર જૈનેતર સાહિત્યપરંપરા તરફ પણ હંમેશાં મંડાયેલી રહી છે.

મોહનલાઈનાં લખાણોમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય વગેરેને લગતાં લખાણોનું પ્રાચુર્ય છે, કેમકે એમના અભ્યાસનું મુખ્ય ક્ષેત્ર એ છે, પરંતુ અર્વાચીન જીવનથી એ અલિપ્ત રહ્યા નથી. પોતે ચલાવેલાં સામયિકોમાં મોહનલાઈએ આજના જૈન સમાજને લગતા ધણા પ્રશ્નો વારંવાર ચર્ચ્યાં છે. તે ઉપરાંત સમકાલીન રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ ઉપર નોંધો લખી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારો વિશેના લેખો એ અર્વાચીન સમય સાથેની નિસખત જ વ્યક્ત કરે છે ને ? 'સ્વીકાર અને સમાલોચના'માં 'પ્રસ્થાન'ના નાટક અંકનો સમાવેશ થયો છે એ પણ મોહનલાઈનો રસ પ્રાચીન સાહિત્ય પૂરતો મર્યાદિત નહોતો તે ખતાવે છે. એમના લખાણોમાં ઉમાશંકરના 'વિશ્વશાંતિ', લલિતનાં કાવ્યો વગેરેમાંથી ઉતારા મળે છે અને સમ-કાલીન સાહિત્યના ધણા સંદર્ભો જડે છે એ જુદી જ વાત છે.

મોહનલાઈએ સંપાદિત કરેલી અનેક પ્રાચીન કૃતિઓ સામયિકોમાં પડેલી છે. એમાં ઐતિહાસિક કાવ્યો, રાસાઓ, ફાગ, પારમાસા, સ્તવનો, સુભાષિતો, હરિયાળીઓ, ઉખાણાં, બાલાવખોધ ઉપરાંત યત્રો, રાજવંશાવલિ, ધરેણ્યાખતનો દસ્તાવેજ, સ્વરોહ્ય-વિજ્ઞાન જેવા

વિષયો-પ્રકારોનો સમાવેશ થયો છે ને 'વિક્રમના પંદરમા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી', 'પ્રાચીન જૈન કવિઓમાં વસંત-વર્ણન' જેવાં ચોક્કસ વિષયલક્ષી સંકલનો પણ છે. મોહનભાઈની વિશાળ સાહિત્યોપાસનાની ઝાંખી આમાંથી થાય છે.

મોહનભાઈ ભારે મોટા સંગ્રહક ને સતત ધણુંબધું નોંધ રૂપે લખતા રહેનાર સાહિત્યોપાસક હતા. એમનું જીવન અણુધારી રીતે સંકેલાયું તેથી એમની ધણી સામગ્રી અમુદ્રિત રૂપે પડી રહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સામગ્રી કયાં ગઈ એના સગઠ મળતા નથી, પરંતુ એવી સામગ્રી હતી જ એના સંકેતો તો મળે જ છે. શતકવાર જૈન કવિઓની પ્રસાદી એમણે સંકલિત કરેલી ને પહેલાં 'મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ'માંના એમના લેખમાં અને પછીથી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં એ મૂકવા એમણે વિચારેલું એવા એમના પોતાના ઉલ્લેખો મળે છે, પણ એ બંની શક્યું નથી. આગળ નિદેશીલ 'વિક્રમના પંદરમા શતકના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી' એ એમના એ બૃહત્ સંકલનનો એક ભાગ હોય એવો સંભવ છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં કેટલાક સ્થાને પોતે કૃતિ ઉતારી લીધી હોવાની નોંધ છે. પણ એ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થયાની માહિતી મળતી નથી. સિદ્ધિચંદ્ર-વિરચિત 'ભાનુચંદ્રગણિચરિત' પોતે નાહટા પાસેથી મળેલી પ્રતમાંથી એમ જ ઉતરી લીધેલ ને પાછળથી મુનિ જિનવિજયના ગોઠવણથી પ્રસિદ્ધ થયેલ એ આપણે આગળ નોંધી ગયા છીએ.

જિનવિજયજીના સહકારથી લીધેલો આરાસણ તીર્થના પ્રતિમા-લેખોનો સંગ્રહ જિનવિજયજી પાસે પ્રકાશન માટે પડી રહેલ છે એવો ઉલ્લેખ મોહનભાઈએ કરેલ છે (જૈન, ૨૬ માર્ચ ૧૯૪૯). પરંતુ આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયાનું જાણવા મળતું નથી. જિનવિજયજી સંપાદિત 'પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨'માં આરાસણ તીર્થના લેખો છે. પણ એ દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મોકલેલા છે અને આ પ્રકાશન મોહનભાઈના ઉલ્લેખથી ઘણું વહેલું, છેક ૧૯૨૧નું છે.

અમરિયાના લેખો ઉતાર્યાનું મોહનભાઈએ લખેલ છે પણ એ લેખો પ્રસિદ્ધ થયાનું જણાવું નથી. યશોવિજયજીકૃત 'ન્યાયાવતાર' અંગ્રેજી પરથી ગુજરાતીમાં મોહનભાઈએ તૈયાર કરેલ તે એ તથા 'ન્યાયપ્રદીપ' અને 'નયકશ્ચિંકા' વિશે મનસુખભાઈ કીરતચંદ મહેતા પાસેથી ટીકાટિપ્પણ્ય માગેલાં, 'ન્યાયાવતાર' તો મનસુખભાઈ વિશેષ સ્કુટ કરે તો સહકર્તા તરીકે જાણવાની તૈયારી મોહનભાઈએ બતાવેલી. પરંતુ આમાંથી 'નયકશ્ચિંકા' જ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. 'ન્યાયાવતાર' મૂળ તે અનુવાદ પુસ્તક રૂપે નહીં પણ 'હેરલ્ડ'માં પછીથી પ્રગટ થયેલ.

'ગુજરાતના જૈન સંપ્રદાયોનો ઇતિહાસ' લખવાની ભાવના મોહનભાઈએ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'ના નિવેદનમાં વ્યક્ત કરેલી છે, પણ એ ભાવના પરિપૂર્ણ થયેલી નથી.

કાવ્યો :

સામયિકોમાં મોહનભાઈનાં કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં છે. કેટલાંક કાવ્યો 'વીરભક્તિ' એ એમના ઉપનામથી પ્રગટ થયેલાં છે^૧ તે કેટલાંક અનામી કાવ્યો પણ એમનાં હોવાની શક્યતા છે. કોઈ કાવ્ય સંયુક્ત રીતે લખાયેલું પણ મળે છે તથા અનુવાદરૂપ કાવ્ય પણ છે.

આ કાવ્યો પ્રાસંગિક છે, ભક્તિનાં છે, ઓષાત્મક છે, સામાજિક વિષયોનાં ('વિધવા બહેનને આશ્વાસન')ને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં પણ છે. ક્યાંક અંગત લાગણી વ્યક્ત થઈ છે ('હૃદયની વાતો કાણુ જાણુ', 'સ્નેહીનાં સંભારણું'). ખાસ સ્ત્રીઓ મારેનાં કાવ્યો પણ મોહનભાઈએ રચેલાં છે. આ કાવ્યો એ સમયે લોકપ્રિય

૧. ત્રિભુવન વીરજી હેમાણી 'ગુજરાતી તખલ્લુસો'માં મોહનભાઈનું એક અન્ય ઉપનામ 'એક ઐન્યુએટ' હોવાનું નોંધે છે, પરંતુ આ ઉપનામથી જે એક-બે લેખો જોવા મળ્યા તે મોહનભાઈ ઐન્યુએટ થયા પહેલાંના છે. તો 'કાઉન્ટ આફ મોન્ટેક્રિસ્ટો'ના અનુવાદક એક ઐન્યુએટ અમદાવાદના છે. આ ઉપનામથી મોહનભાઈનું કોઈ લખાણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

યયાં હશે એમ જણાય છે. મોહનભાઈનું ટીકાકાર 'જૈન રિવ્યુ' પણ એવું નોંધે છે કે "તેઓનું ભેજું સુંદર કવિતા રચી શકે છે. ખાસ કરીને ગરબીઓ સ્ત્રીવર્ગમાં એકસરખી રીતે માન પામી છે." (મે-જૂન ૧૯૧૮) રણજિતરામ વાવાભાઈને પણ મોહનભાઈનાં કાવ્યો સમૃદ્ધ લાગેલાં અને એનો સંગ્રહ કરવાનું એમણે સૂચન કરેલું (હેરલ્ડ, સપ્ટે.-નવે. ૧૯૧૭). પરંતુ કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ આ રચનાઓ આજે લાગ્યે જ લક્ષ્ય ખેંચી શકે. એમાં કવચિત 'અગડેલું ઘડિયાળ' જેવી અન્યોક્તિ રચના મળે છે. મોહનભાઈના ભાવનસ્થીત હૃદયનો સ્પર્શ અનુભવાય છે ને રાગ-ઠાળના નિર્દેશપૂર્વક ગેયતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે એ એનો ગુણ પક્ષ છે.

એકવીસમી સદી અને જૈનધર્મ

કુમારપાળ દેસાઈ

એકાએક દારુણયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને આકાશમાં ચોમેર ઝોંપ ઝીંકનારાં વિમાનો ચકરાવા લેવા લાગ્યાં. ભૂમિ પર માણસો, પશુઓ અને પક્ષીઓ ઝોંપના સર્વનાશથી બચવા માટે જીવ હથેળીમાં લઈને નાસતાં હતાં, ત્યારે એક દીવાલ પર બે બેફિકરા ગીધ કશાય ઉચાટ કે ચિંતા વગર બેઠા હતાં.

નિરાંતે વાતો કરતાં આ ગીધ પર એક પક્ષીની નજર પડી અને એણે ઉતાવળે ગીધ પાસે જઈને ધમણિયા શ્વાસે કહ્યું :

‘અરે ચાલો લાગી છૂટો. યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું છે. માનવ દાનવ બનીને એકબીજાના લોહી માટે તરસ્યો બન્યો છે. માનવીઓની લડાઈમાં વિના કારણે આપણે ખુવાર થઈ જઈશું. ચાલો નાસો. હજીયે ભીંગરી જવાની તક છે.’

પક્ષીની આ વાત સાંભળીને પેલા વૃદ્ધ અને અનુભવી ગીધ ખડખડાટ હસી પડયા અને ઠાવકા અવાજે બોલ્યા, ‘અરે દયાવાન માનવીની લડાઈ એ અમારે માટે તો સ્વાદિષ્ટ મીઠાઈ છે. આતું યુદ્ધ થાય એ તો અમારે માટે સોનેરી અવસર. માનવીનું યુદ્ધ અને તેનું મોત એટલે અમારે માટે મહેફિલ, મિજબાની અને જયાકૃતના દિવસો.’

ખીજા વૃદ્ધ ગીધે ચીપીચીપીને કહ્યું, તેં અમારાં શાસ્ત્રો ક્યાંથી વાંચ્યાં હોય ? અમારાં શાસ્ત્રોમાં તો લખ્યું છે કે ગીધ પર કૃપા વરસાવવા માટે જ ઇશ્વર માનવીને યુદ્ધમાં ધકેલે છે. યુદ્ધ અને માનવીનો મેળ ઇશ્વર બીધને માટે જ સર્જે છે.’

વર્ષોના અનુભવી ગીધને ભાગી નીકળવાની સલાહ આપનાર વીલા મોઢે પાછો ફર્યો. જાને ગીધ યુદ્ધની મોજ માણુવા પાંખો ફેલાવીને આકાશમાં અહીંતહીં આનંદભેર ધૂમવા લાગ્યા. જમીન પર એસીને મીઠા ભોજનનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યાં. પરંતુ એવામાં જ એમાં પડ્યો અને એના અવશેષ પથ્ય શેષ ન રહ્યા.

પરિવર્તનને પારખી નહીં શકનાર અને ભવિષ્યને ઓળખી નહીં શકનારની સ્થિતિ પેલા ગીધ જેવી થાય છે. જે માત્ર ભૂતકાળના દોર પર ચાલે છે. તે વર્તમાનમાં વિશ્વાસ જ સજો છે. થયેલા પરિવર્તનને ઓળખવા માટે સતત ગતિશીલ દષ્ટિ જોઈએ. ભવિષ્યનો વિચાર નહીં કરનારી દષ્ટિ વર્તમાનમાં સ્થિતિસ્થાપક રહે છે. પ્રસિદ્ધ ચિંતક એલવિન ટોફ્લર કહે છે- 'If we do not learn from History, we shall be compelled to believe it true. But if we do not change the future, we shall be compelled to endure it. And, that could be worse.'

આ દષ્ટિએ આવતી સદીમાં ધર્મની ગતિવિધિ કેવી હશે એનો વિચાર કરીએ.

એકવીસમી સદીમાં કોઈ મુલાકાતી તમારા મકાનનો મુખ્ય દરવાજો ખોલશે ત્યારે તમે દીવાનખંડની આરામખુરશીમાં એકાં એકાં સ્ક્રીન પર આગંતુકનો ચહેરો જોઈ શકશો અને આંખમાં પડેલા 'રિમેટ કન્ટ્રોલ'ની એક ચાંપ દબાવશો એટલે ખારણું ખૂલી જશે. યંત્રમાનવ એને માટે શિમાજો હોવાથી ગરમ મસાલાવાળી ચા લાવશે. એ વ્યક્તિ તમને તમારા દાદાના પિતાનું નામ પૂછશે અને તમે તરત જ કોમ્પ્યુટરમાંથી એની માહિતી આપશો. મગજમાં કોઈ વિગતો કે માહિતી રાખવાની જરૂર નહીં હોય, કારણ કે કોમ્પ્યુટર જ માહિતીનો સંગ્રહ અને માહિતીની પુનઃપ્રાપ્તિનું યધું જ કામ કરતું હશે.

એ કોમ્પ્યુટર જ કવિતાનું સર્જન કરતું હશે. ભલભલા કામેલ ખેલાડીને એસમાં હરાવતું હશે. વપરાશનાં ગુદાં ગુદાં સાધનોનું સંયોજન સાધતું હશે. કોમ્પ્યુટર ટર્મિનલ શિક્ષણકાર્ય કરતું હશે. આજના યુગને કોમ્પ્યુટર ક્રાંતિના યુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને એ કોમ્પ્યુટર એકવીસમી સદીમાં માનવજીવનના મોટા ભાગનું કાર્ય બજાવતું હશે. સંદેશો મોકલવાનું, અન્ય ભાષામાં તરજુમો કરવાનું, નોકરી કે જીવનસાથીની પસંદગી કરવાનું કામ કોમ્પ્યુટર વ્યવસ્થિત રીતે બજાવતું હશે. સુપર કોમ્પ્યુટર આંખના પલકારામાં અનેક પ્રશ્નોના જવાબ હાજર કરી દેશે. આજથી એકાદ હાયકામાં જ કોમ્પ્યુટરની કામગીરી કેવી હશે એ વિશે ન્યુ યોર્કની પોલિટેકનિક ઇન્સ્ટિટ્યુટના પ્રો. જ્યોર્જ જીગલીઆરેલોએ 'સ્પેક્ટ્રમ' સામાયિકમાં કાલ્પનિક ચિત્ર આલેખતાં લખ્યું : 'મેરી નામની સ્ત્રી સવારે થોડી મોઢી ઊઠે છે, તમિયત અસ્વસ્થ લાગતાં એ પસંદકોમ્પ્યુટર પાસે જાય છે. કોમ્પ્યુટર દ્વારા તે તેના ડોક્ટરને કન્સલ્ટ કરે છે તુરત ડોક્ટર તેને કોમ્પ્યુટરના સ્ક્રીન ઉપર જ જવાબ આપે છે, એટલે મેરી તેના ઘરે રાખેલા ટેલિમેટ્રિક સેન્સેના તારની સાથે પોતાના શરીરને જોડે છે. તેના દ્વારા ડોક્ટરને તેની ઓફિસમાં ખેઠાં-ખેઠાં મેરીનું પ્લકપ્રેસર, નાડીના ધબકારા, ટેમ્પરેચર અને બીજી આખતોની માહિતી મળી જાય છે. કોમ્પ્યુટર આ માહિતીને 'મોડેમ' નામના એક ઇલેક્ટ્રોનિક સાધન દ્વારા ડોક્ટરને પહોંચાડે છે. માઇમો દૂર ખેઠેલો ડોક્ટર આ બધો 'ડેટા' વાંચે છે. એ પછી ડોક્ટર પોતાના કોમ્પ્યુટરમાં મેરીનો હેલ્થ રેકોર્ડ જોઈ લે છે. એ પછી એક એક્સપર્ટ સિસ્ટમનાં પ્રોગ્રામિંગ પ્રમાણે કોમ્પ્યુટરમાં તે મેરીની તકલીફમાં સંલવિત નિદાનો કરે છે. એમાંથી એક નિદાન કરીને મેરીને માટે દવા લખી આપે છે અને કોમ્પ્યુટર દ્વારા મેરીને કહે છે. એ પછી મેરી તેના મેડિકલ સ્ટોરનું બટન દબાવીને ઘેર ખેઠાં જ તેને જોઈતી દવાનો ઓર્ડર આપી દે છે. સ્ટોરવાળો મેરીના એકના ખાતાને કોમ્પ્યુટર દ્વારા

અકાસીને મેરીને દ્વા મોકલી આપે છે. મેરી તેના કોમ્પ્યુટર સાથે ડિસ્પેન્સરીનો પ્લગ જોડી દે છે એટલે ડોક્ટરના કોમ્પ્યુટરે લખ્યા પ્રમાણે દવાનો ડોઝ આવી જાય છે.'

આમ મેરીએ સવારે સાત વાગ્યે ડોક્ટરનો સંપર્ક સાધ્યો અને ત્રણેક કલાકમાં તે દવાનો પ્રથમ ડોઝ લેવાઈ ગયો. આપણા દેશમાં આટલી પ્રક્રિયા માટે કેટલાય દિવસ જાય. ખુદ અમેરિકામાં આખો દિવસ લાગે અને આવવા-જવાનો તેમજ ચિકિત્સાનો ધણો સમય વેડફાય, એ કામ કોમ્પ્યુટર ભારે ઝડપથી કરી આપશે. ડાયાબિટિસ, બ્લડપ્રેસર, થાઇરોઇડ જેવા રોગોમાં દર્દીને આજે રોજ દવાની અમુક ગોળીઓ લેવી પડે છે. પણ આવંતી સદીમાં એવી એક કેપ્સ્યુલ શોધવામાં આવશે કે જે શરીરમાં નિયમિતપણે જરૂરી ડોઝ આપતી રહેશે.

બહારની દુનિયાની સધળી માહિતી ટેલિ-ટેક્સથી મળી રહેશે. બસ, ટ્રેન કે વિમાનનો સમય, સિનેમાના શોની વિગત કે હવામાનની માહિતી આસાનીથી સાંપડતી રહેશે. આમ સમૂહમાધ્યમો માનવજીવનું અવિલાજ્ય અંગ બની ગયાં હશે. ટેલિવિઝન અખબાર અને ટેલિ-ફોનની સેવા આપશે. ઇલેક્ટ્રોનિક્સનો એટલો બધો વિકાસ થયો હશે કે મોટા ભાગની ટપાલો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ દ્વારા મળતી હશે. આજે 'ફોરેન રિટર્ન'નો મહિમા છે. એ સમયે 'મુન રિટર્ન' રસ્તે હાલતાં ચાલતાં મળશે આર્થર ક્લાકે 'ટૂ થાઉઝન્ડ ટૂ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં એણે લખ્યું છે કે ઈ. સ. ૨૦૦૨માં એવાં યંત્રો શોધાયાં હશે કે ચંદ્રયાત્રા માટે બગતણુનો કુલ ખર્ચ માત્ર ૮ ડોલર થશે.

આજે મેડિકલ સાયન્સ ખૂબ ઝડપથી પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે. માનવીનાં અંગો બદલવાની આમતમાં એણે ઘણી મોટી સિદ્ધિ મેળવી છે. પોતાના જીર્ણ અંગોને બદલે નવાં અંગો નાખીને માનવી વધુ લાંબું જીવી શકશે. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે થોડા સમયમાં અંગોનાં 'કાળાખખર' થશે! માનવીની પંગુતા આવતી

સદીમાં નિવારી શકાશે. કૃત્રિમ હાથ અને પગની મદદથી એ સશક્ત માનવી જેટલું જ કામ કરી શકશે. ખીજા બાબુ 'કૃત્રિમ બુદ્ધિ'નો એટલો વધો વિકાસ થયો હશે કે માણસને બહુ મહેનત કરવાની જરૂર નહીં રહે. આખી કચેરી એના ધરના નાનકડા ઝોરડામાં સમાઈ જશે. માનવી એની પંચેન્દ્રિયનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરે છે, પણ એનામાં એક છટ્ટી શક્તિ છે જેને E. S. P. કહે છે. આ શક્તિને બળે મુરીગેલર માત્ર પોતાની આંખોની દષ્ટિ નોંધીને સળિયો વાળી શકે છે. અવકાશયાત્રી એડગરમિશને અવકાશમાં રહીને ટેલિપથીના પ્રયોગ કર્યો. બીજાના રોગોને માત્ર સ્પર્શથી મટાડવાની હીલિંગની પ્રક્રિયા આજે જાણીતી છે. અત્યારે માનવીની આ છૂપી 'છટ્ટી ઇન્દ્રિય'ની શક્તિ વિશે સંશોધનો ચાલી રહ્યાં છે. આવતી કાલે માણસ નહીં પણ યંત્રોચ આ છટ્ટી ઇન્દ્રિય શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં હશે.

માનવીના જીવનમાં જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ એ ત્રણ સૌથી મહત્વની ઘટના મનાય છે. પરંતુ એ ત્રણેમાં આવતી સદીમાં બિયલ-પાથલ કરનારું પરિણામ આવશે. કૃત્રિમ વીર્યદાનને કારણે નરમાદાના સંયોગની અનિવાર્યતાનો છેદ ઊડી જશે. ઇચ્છિત પ્રકારની સંતતિની પ્રાપ્તિ માટે વીર્યએકમાં તેજસ્વી કે પ્રતિભાવંત પુરુષોના વીર્યની મોટી માંગ રહેશે. માતાના ઉદરમાં નહીં, પણ પ્રયોગશાળાની કસનળીમાં ટેસ્ટ ટ્યૂબ બાળક ઉછરતું હશે અથવા તો કોઈ અન્ય સ્ત્રીના ઉદરમાં એનો વિકાસ થતો હશે. ટેસ્ટ ટ્યૂબ બાળક આવતાં જ માતૃત્વ અને વંધ્યત્વના ખ્યાલોમાં આજે જ કેટલું બહુ પરિવર્તન આવી ગયું છે! એવી જ રીતે કોમ્પ્યુટર લગ્નનો ગોર બનશે. ત્યારે કૃત્રિમ અંગોને કારણે કોઈ માનવી પાંગળો કે અશક્ત નહિ થાય. એ પોતાનાં અંગોને આસાનીથી બદલી શકશે. આ રીતે માનવજીવનમાં સમૂળગુ પરિવર્તન આવ્યું હશે.

વ્યક્તિની જ્ઞાનોપાર્જનની પદ્ધતિમાં સમૂળી ક્રાંતિ થઈ ગઈ હતી. નાની કેટલોગ ટ્રેમાં હજારો ગ્રંથોની વિગતો સમાયેલી હતી. પ્રકાશક પુસ્તક પ્રગટ કરવાને બદલે કોમ્પ્યુટરને સોંપીને માઈક્રોપ્રકાશનના આધ્યયની તરત જ ઘેર બેઠાં પુસ્તકો પહોંચાડશે. વિજ્ઞાન પુસ્તકાલયો કે પ્લેડબેન્ક નકામા ખતી જશે કારણ કે એક નાનકડા ખંડમાં આખું પુસ્તકાલય આવી જશે અને સિન્થેટિક પ્લેડની શોધ થતાં લોહીને સંધરી રાખવાની જરૂર નહીં રહે. વ્યક્તિનું આયુષ્ય એટલું બધું વધી ગયું હતું કે સાઠ વર્ષની વ્યક્તિને વૃદ્ધ કે ડોસો કહેશે તો તમારું આવી બનશે! પરંતુ આ ટેકનોલોજીના વિકાસની ખીજ બાજુ પણ છે.

વિખ્યાત ચિંતક સુમાકાર કહે છે કે, 'ટેકનોલોજીના મદમાં માણસ પૂરપાટ આગળ જતો રહ્યો છે અને ટેકનોલોજીનાં પરિણામ શું આવે એની એ પરવા કરતો નથી.' પેટ્રોલિયમ થોડા વખતમાં ખલાસ થઈ જશે, પછી શું? ખાણોમાંથી કોલસો ખૂટી જશે પછી શું? પેટ્રોલ, પ્રદુષણ અને ખતીજોની અછત એ માનવજાતની મહાસમસ્યા છે.

એકવીસમી સદીમાં ધણા વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા પ્રમાણે લીકવીડ હાઇડ્રોજન (LH₂)નો વપરાશ મુખ્ય બળતણ તરીકે થતો હતો. વિમાનો સહિત મોટા ભાગનાં વાહનો આ લીકવીડ હાઇડ્રોજનથી ચાલતાં હશે. એ સાચું છે કે લીકવીડ હાઇડ્રોજનને ખૂબ સંભાળપૂર્વક સંધરવો પડે છે અને એને ભરવા માટે ધણી મોટી ટેન્ક જોઈએ છે. પરંતુ આ લીકવીડ હાઇડ્રોજન શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળે છે અને એથીય વધુ તો એ પ્રદુષણમુક્ત હોય છે.

માનવીએ વૃક્ષોનો એટલો બધો નાશ કર્યો કે વિશ્વનો પ્રત્યેક માનવી શોબ એક વૃક્ષ વાવે તો જ તે સરભર થઈ શકે. આજે જે રીતે રહાં-સહાં વૃક્ષોનો નાશ થયો છે તે જોતાં એકવીસમી સદીમાં

વરસાદ વરસશે પણ એમાં પાણીના બદલે કારખાનાઓમાંથી નીકળતા કેમિકલ્સને પરિણામે એસિડ-વર્ષા થશે. દુનિયાની સંપત્તિના એંશી ટકા દુનિયાના છ ટકા લોકો વાપરે છે. બાકીના ચોરાણું ટકા માણુસોને ભાગે દુનિયાની વીસ ટકા સંપત્તિ જ આવે છે. આ આર્થિક અસમાનતા જગતના અનેક દેશોમાં ગરીબી અને ભૂખમરના રૂપે જોવા મળે છે.

અમેરિકાના પ્રમુખ આઇઝન હોવરે 'કલીનબોંબ'ની દ્વિધાયત કરી. આ કલીનબોંબ માણુસને અપંગ કે રોગગ્રસ્ત બનાવે નહીં; પણ એને સોએ સો ટકા મારી નાખે, એનું આખું અસ્તિત્વ જ કલીન-સાફ ને સફાયટ કરી નાખે. આ પછી બેસર કિરણોના ઉપયોગથી 'સ્માર્ટબોંબ' શોધાયો. હવે નેપાલ બોંબ શોધ્યો છે. જેમાં ભીંત, ખુરશો, દોવાલો બધું જ રહે, માત્ર એની વચ્ચે કોઈ જીવંત ચેતના ન રહે. અણુબાદીના અકસ્માતોએ આવ જુદો જ અસ્માસર ખડો કર્યો છે.

આજે ૫૦,૦૦૦ જેટલાં આધિક શસ્ત્રો માનવસંહાર માટે હાજરાહજૂર છે. એક અમેરિકન વિચારકે કહ્યું કે જો હવે અણુયુદ્ધ ફાટી નીકળે તો દુનિયાની મોટા ભાગની વસતીને નાશ એક પ્રગાઠ ચુંબન જેટલો સમય લે તેટલા સમયમાં થઈ જાય. આ દુનિયાને દોહસો વખત સંહાર કરી શકે એટલા સંહાર સાધનો માણુસે તૈયાર કર્યાં છે. તેથી જ હવે જગતમાં યુદ્ધ અને શાંતિ એવા બે સમયગાળા આવતા નથી પણ યુદ્ધનો કાળ અને યુદ્ધની તૈયારીનો કાળ એવા બે સમયગાળા હોય છે.

હેલ્લાં ૩,૦૦૦ વર્ષમાં ૧૫,૦૦૦ જેટલાં યુદ્ધો ખેલાયાં છે. બધાં જ પ્રાણીઓમાં પોતાના જાતભાઈઓનો સૌથી વધુ નાશ કરવાનું 'ગૌરવ' મનુષ્યજાતિ ધરાવે છે. હવે જો યુદ્ધ થાય તો અણુશસ્ત્રોને પરિણામે આ પૃથ્વી પર 'ન્યુક્લીયર વિન્ટર' સળંગ શી અને એવો

શીતયુગ વ્યાપી જ્ય કે આજનો આપણો એક નહીં, પણ આવા એકસો સૂર્ય પણ એની ઠંડીને ફેડી શકશે નહીં.

આ પરિસ્થિતિમાં મેક્સિમ ગોર્કીના જીવનની એક ઘટના યાદ આવે છે. રશિયાના ગામડાઓમાં જઈને ગોર્કી વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ વિશે વાત કરતો હતો. એ કહેતો કે વિજ્ઞાનને પરિણામે માનવી ઊડી શકે છે, દરિયાના તળિયે ખાંખાખોળા કરી શકે છે, મોટું ખેતર એ પગવારમાં ખેડી શકે છે. એક નાનકડા ગામમાં મેક્સિમ ગોર્કી વિજ્ઞાનની અદ્ભુત સિદ્ધિ વિશે પ્રવચન આપતો હતો ત્યારે એક વૃદ્ધ પુરુષે પૂછ્યું :

તમે માનવીને આકાશમાં ઊડતા અને દરિયાના તળિયે પહોંચતાં કેમ આવડ્યું તે બતાવ્યું. પણ આપણને આ દુનિયામાં ધરતી પર માનવીને કેમ રહેવું એ આવડતું નથી તેનું શું ?

વૃદ્ધનો પ્રશ્ન સાચો અને મામિક હતો. ધરતી પર માનવીને કેમ રહેવું તે શીખવવું એ જ પ્રત્યેક ધર્મનું હાલ છે. આથી જ ઘાર્યતે इति धर्म : અર્થાત્ જેનાથી આપણે સારી રીતે જીવન જીવી શકીએ તે ધર્મ.

આજે તો માનવીએ વિનાશક અણુશસ્ત્રો સર્જીને ભરમાસરને જગાડ્યો છે, જે ભરમાસર ખુદ માનવજાતિને જ સ્વાહા કરી જાય તેવો છે. સ્ટારવોર્સ જગતને ઘેરીને બેઠી છે. આવતી કાલે ટેંક, રોકેટ કે બોમ્બ નકામાં બની જશે. ઝેરી વાયુ કે માનસ-પ્રભાવ કરતાં યુદ્ધો ખેલાશે. શસ્ત્રોનાં રૂપ બદલાય છે, પણ માનવીની હિંસકવૃત્તિમાં તો વધુ ને વધુ ધી હોમાય છે. આથી જ માનવજાત આજે બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ કે ગાંધી તરફ આશાભરી મીટ માંડીને બેઠી છે.

આવે સમયે ફ્રેંચ નવલકથાકાર વિક્ટરહ્યુગોના શબ્દો યાદ આવે છે. 'વિશ્વનાં તમામ લશ્કરો કરતાં એક વસ્તુ બળવાન છે અને તે છે સવેળાનો વિચાર.'

અહીં એ વિચાર કરીએ કે જૈનદર્શનનાં ક્યાં તરવે આ ભૂલી-ભટકી, મૂંઝાયેલી અકળાયેલી અને હિન્જાયેલી યાતનાગ્રસ્ત માનવ-જનને માટે આવતી સદીમાં દિશાસૂચક બની રહે તેમ છે. આને માટે સર્વ પ્રથમ વિચાર કરીએ જૈનધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત જેવા અપરિગ્રહનો. 'સૂત્રકૃતાંગ' નામના જૈન આગમના પ્રથમ અધ્યયનમાં અપરિગ્રહની વાત કરવામાં આવી છે. પરિગ્રહને કારણે જ પાપ થાય છે, હિંસા થાય છે, ભય અને અસત્યનો આશરો લેવાય છે. પરિગ્રહની લાલસાએ માનવીને દાનવ બનાવ્યો છે. એનામાં નિરંતર ભોગવૈભવની લાલસાનું તાંડવ રચ્યું છે. આથી વર્તમાન સમયના ચિંતકો આરે વિષાદ સાથે એટલું જ કહે છે-

'The less I have, the more I am.' વળી જૈન-દર્શન કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કે સંગ્રહ એને જ પરિગ્રહ કહેતું નથી. કોઈપણ વસ્તુ માટેની મૂર્છા અને આસક્તિ એને પરિગ્રહ ગણે છે. આને આપણે જોઈએ છીએ કે ધનની આસક્તિએ માનવીને કેવો બોદો અને મૂઠ્ઠાઈન બનાવી દીધો છે. સત્તાની આસક્તિ આંધળી-સંહારક દોડમાં પરિણમી છે. વર્તમાન જગતની અસીમ યાતનાઓનું મુખ્ય કારણ માનવીની વકરેલી, બહેકેલી અને વણસેલી પરિગ્રહવૃત્તિ છે; પરંતુ હકીકતમાં પરિગ્રહ જ એના દુઃખનું અને બંધનનું કારણ બને છે. એ માનવીને બાહ્ય વસ્તુઓનો ગુલામ બનાવે છે પ્રસિદ્ધ ચિંતક એમસને કહ્યું કે વસ્તુઓ માનવમતની પીઠ પર સવાર થઈને બેસી ગઈ છે.' આવે વખતે જૈનદર્શન કહે છે કે જેટલો પરિગ્રહ ઓછો, એટલું ઓછું પાપ થાય. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું-'જેમ ભરોડ પુષ્પમાંથી રસ ચૂસશે, પરંતુ પુષ્પનો નાશ કરતો નથી એ જ રીતે શ્રેયાથી મનુષ્ય પોતાની વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિમાં બીજને ઓછામાં ઓછો કલેશ કે પીડા આપશે.' આવતા યુગમાં દુઃખી માનવી કે સંતૃપ્ત

જગતને આ અપરિગ્રહનો દષ્ટિકોણ નવો અભિગમ આપશે. આ જ પરિગ્રહના વિચારનો ગાંધીજીએ નવા સંદર્ભમાં ઉપયોગ કર્યો. એમણે ટ્રસ્ટીશિપનાં સિદ્ધાંતની વાત કરીને કહ્યું કે તમારી પાસે જે કાંઈ 'વધારાનું' છે તે ખીજનું છે. તમારું કાર્ય તો માત્ર એને જતનભરે જાળવવાનું છે. તમારી જરૂરિયાતોનું તમે રક્ષણ કરો. એનાથી જે વધુ ચીવટ અને સંભાળ આ 'વિશેષ'નું જતન કરવામાં લેવાની છે. જે કુનેહથી તમે વધારાનું મેળવ્યું છે તેનાથી પણ વધુ કુનેહથી તમારે એ વહેંચવાનું છે.

જીવનના વ્યવહારમાં માર્ગાનુસારીના પ્રથમ નિયમ ન્યાય-સંપન્ન વિભવઃના પાયા પરથી અપરિગ્રહના આદર્શ તરફ મીટ માંડી શકાય. આવતીકાલના પરિગ્રહની મૂર્છામાં ડૂબેલા જગતને અને એમાં રચ્યા-પચ્યા રહેનારા માનવીને અપરિગ્રહનો નવો સંદર્ભ, નવી આશા અને નવી સમાનતા તરફ દોરી જાય ખરો.

જૈનધર્મનાં પાંચ મહાવ્રતમાં સહુથી પહેલું મહાવ્રત છે અહિંસા. આજે જગત હિંસાના શિખરે ઝેહું છે, ત્યારે આ અહિંસાના સિદ્ધાંતની અગાઉ કદી નહોતી તેટલી પ્રતિષ્ઠા કરવી જરૂરી છે. વ્યક્તિના અંગત જીવનથી માંડી વિશ્વના વ્યાપક ક્ષેત્ર પર એક યા ખીજા રૂપે હિંસા વધતી જાય છે. કારણ બ્રહ્મભરતી ધેરાયેલી માનવજાતના કરમાંથી દર છ રૂપિયે એક રૂપિયો ખર્ચાય છે. લશ્કર પાછળ અને તેના બદલામાં મંગે છે ભય, આતંક અને અસલામતી. પ્રગ્નના વેરામાંથી જંગી શસ્ત્રસામગ્રી જીભી કરનારી સત્તાઓને હવે એ શસ્ત્રસામગ્રીના નાશ માટે કરારો કરવા પડે છે. આજે રાષ્ટ્રો વાતો કરે છે શાંતિની જાંખનાંની અને તૈયારી કરે છે યુદ્ધની. અહિંસા એ કોઈ બાહ્યાચાર નથી. બદકે સમગ્ર માનવને ધાટ આપતી જીવનશૈલી છે. જૈનધર્મના સૌથી પ્રાચીનગ્રંથ 'આચારાંગસૂત્ર'માં કહેવાયું છે કે 'કોઈ પણ પ્રાણી

જીવ કે સર્વની હિંસા ન કરવી એ શુદ્ધ, નિત્ય અને શાશ્વત ધર્મ છે.' આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં હિંસાનાં કારણો અને સાધનોનો વિવેક બતાવ્યો છે. ભગવાન મહાવીરની અહિંસા વિચારણાનો અર્ક એમની આ વાણીમાં મળે છે.

‘જેને તું હણવા માગે છે તે તું જ છે. જેના પર તું શાસન કરવા માગે છે તે તું જ છે, જેને તું પરિતાપ ઉપગ્રહવા માગે છે, તે તું જ છે. જેને તું મારી નાખવા માગે છે તે પણ તું જ છે. આમ જાણી, સમજી માણસ કોઈને હણતો નથી, કોઈના પર શાસન ચલાવતો નથી કે કોઈને પરિતાપ આપતો નથી.’

અહિંસા એ જૈનધર્મનો પાયો છે. જૈનધર્મે એને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, તેમ જ એને અંગે સૂક્ષ્મ વિચારણા કરી છે. બધા જીવોની સમાનતાના સિદ્ધાંતમાંથી અહિંસાનો આવિષ્કાર થયો છે સહુ જીવ જીવવા ઇચ્છે છે; કોઈને મરવું ગમતું નથી. સહુ સુખ ઇચ્છે છે; કોઈ દુઃખ ઇચ્છતું નથી. હિંસા કરવાના વિચારથી જ કર્મબંધ થાય છે, આથી જૈનધર્મમાં હિંસા અને અહિંસા એ કર્તાના ભાવ પર આધારિત છે. ન્યાં પ્રમાદ છે ત્યાં નિત્ય હિંસા હોય છે. અસત્યવાણી અને વર્તાન એ હિંસા છે. બીજાને આઘાત આપવો કે બ્રહ્મચાર કરવો એ પણ હિંસા છે.

પહેલાં વિચારમાં હિંસા આવે છે અને પછી વાણી અને વર્તાનમાં હિંસા આવે છે. આથી જ કહેવાયું છે :

‘War is born in the hearts of men’ આચાર્ય ઉમાસ્વાતીએ કહ્યું છે : ‘પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્’ અર્થાત્ જીવોતું જીવન એકબીજાના સહકારથી ચાલી શકે. મહાવીરની અહિંસા એ માત્ર મનુષ્ય પૂરતી જ મર્યાદિત નથી, પરંતુ પ્રાણીમાત્રને આવરી લે છે. જીવનની એકતા-(unity of life)માં માને છે. સર્વ જીવને એ સમાન ગણે છે અને એના પ્રત્યે સમાન આદર રાખે છે. જે પ્રાણી

પ્રત્યે ધાતકી થાય, તે માનવ પ્રત્યે પણ ધાતકી થઈ શકે. કરતા એ માત્ર બાહ્ય આચરણ નથી, પરંતુ આંતરિક દુષ્ટિ છે. જેના હૃદયમાં ધાતકી હશે, તે પ્રાણી હોય કે મનુષ્ય-સહુ પ્રત્યે ધાતકી વર્તન કરશે. માનવી એટલી ધાતકી બન્યો છે કે પોતાની નવી બંદૂક બરાબર ચાલે છે કે નહીં તે જેવા થોડાક લોકોને ગોળાથી ફૂંકી દેતાં એનું રુવાકુંચ ફરકતું નથી. એ-પગા થવા છતાં ચોપગાની હિંસા માનવી-માંથી ગઈ નથી. જમાનો છે પશુબળનો. 'We kill for the sake of killing'. અમેરિકામાં એક ઘરમાં પિતાએ પુત્રને સહેજ ઠપકો આપ્યો ને પુત્રે જવાબ આપ્યો, 'I will shoot you.' આમ માનવીના જીવનમાં, એના આહાર તેમજ અખયાર, ચત્રચિત્ર કે ટેલિવિઝન જેવાં સમૃદ્ધ માધ્યમોથી, હિંસાવૃત્તિને ઉશ્કેરતાં પુસ્તકોથી એનું દિમાગ હિંસાથી ખદખદે-ખળખળે છે. ત્યારે આ અહિંસાની ભાવના પથદર્શક બનશે, જેના હૃદયમાં કરુણા હશે એ બધાં પ્રાણી પ્રત્યે કરુણાભર્યું વર્તન કરશે, અહિંસાનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં કહ્યું છે—

તુંગં ન મંદરાઓ, આગાસાઓ કિસાભયં નત્થિ ।

જહ તહ જયંમિ જાણસુ, ધમ્મમહિસાસમં નત્થિ ॥

(મેરુ પર્વતથી ઊંચું અને આકાશથી વિશાળ જગતમાં કશું નથી, તેવી જ રીતે અહિંસા સમાન જગતમાં બીજો કોઈ ધર્મ નથી.)

મહાવીરની અહિંસાની કૃત્તી અઢી હજાર વર્ષ પછી મહાત્મા ગાંધીને મળી અને એમણે એની તાકાત બતાવી આપી. ૧૯૪૬ના ઓગસ્ટ મહિનામાં શસ્ત્રધારી ઉશ્કેરાયેલાં ટોળાં સામે નિઃશસ્ત્ર ગાંધી ઊભા રહ્યા અને ટોળાંને આ અનુકંપાની અડગ શિક્ષા સામે નમવું પડ્યું. આ સમયે લોડ માઉન્ટબેટને કહ્યું :

'જે કામ આપણે આખી બ્રિગેડિયર મોકલીને ન કરી શક્યા હોત તે કામ આ માણસે એકલાએ કયું' છે, અને હિન્દુસ્તાનની પૂર્વ પાંખને ભડકે બળતી બચાવી છે.' અહીં સ્વ. એસ. આર.

ભદ્રના એક વાક્યનું સ્મરણ થાય છે. ‘અઢી હજાર વર્ષ’ પહેલાં વિચારવામાં આવેલો વિચાર જે આસમાનમાં ગૂંજતો હશે તે ગાંધીમાં ઊગ્યો : ‘અહિંસાનો વિચાર.’ ‘As if there was an Invisible traffic between Mahavira and Gandhi.’

અહિંસાના આ સૂત્રને વ્યક્તિગત જીવનમાં આવતી સદીના માનવીએ ઉતારવાનું રહેશે. જૈનદર્શન એ અખંડિતતાનો, સમગ્રતા (totality)નો આગ્રહ સેરે છે. અખંડિત નહિ પણ અખંડિત આચરણ અને ભાવનાનો ધર્મ છે અને તેથી ધરનો માનવી અને દુકાનનો માનવી બંને એક હોવા જોઈએ. આજે દેરાસરનો માનવી દુનિયાદારોમાં જતાં પલટાઈ જાય છે. એ એ વચ્ચે આજે ભેદ પડી ગયો છે ત્યારે અહિંસાની ભાવના વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનમાં પ્રગટવી જોઈએ તે આવશ્યક છે. એ કોડી-મંકોઠાને બચાવે પણ માણસનું શોષણ કરે તે ન ચાલે. એ કુટુંબમાં વહાલસોયું વર્તન કરતો હોય અને વ્યવહારમાં કઠોર હોય તે ન ચાલે. એક સ્ત્રી ઘરમાં સમર્પણશીલ માતા હોય અને બહાર વસ્તુઓની લાલસા રાખતી નારી હોય તે ન ચાલે. અહિંસાની ભાવના માત્ર રસોડામાં ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યના વિચાર આગળ જ અટકી જતી જોઈએ નહીં, બલકે એ પ્રેમ અને અનુકંપાની સક્રિયતા સાથે જીવનમાં પાંગરવી જોઈએ. અહિંસાની આવી સક્રિયતાને ભગવાન મહાવીર, ચંદ્રકોશિક જેવા વિના કારણે દંશ દેનારા કોઈ સર્પ સુધી લઈ ગયા હતા અને છતાંય એની સાથેના વર્તનમાં એમનું વિશ્વવાત્સલ્ય લગીરે ઓછું થયું નહોતું.

પરિમહનો સીધો સંબંધ છે અહિંસા સાથે, અને તેથી આવતી કાલના સમાજ માટે શોષણ અને બ્રષ્ટાચાર એ પણ હિંસાનું જ એક રૂપ બનશે. ગરીબ, નબળા દલિત, લાચાર કે શોષિતનો ખોટો લાભ લેવો તે માત્ર સામાજિક અન્યાય જ નથી. બલકે એ હિંસા અને ધાતકીપણું પણ છે. આ જ અહિંસા અન્ય મન, ધર્મ

કે દર્શન સાથેના સહઅસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. આથી જ મુનિ સંતબાણજીએ કહ્યું, 'માનવસમાજને અહિંસક સંસ્કૃતિની અને સહઅસ્તિત્વની ભેટ આપનાર જૈનધર્મ છે.' આજના યુગને અને આવતી કાલના વિશ્વને આવી ભાવનાઓની વિશેષ જરૂર છે. જ્ઞેનાથન સ્વિકૃત એક સ્થળે લખ્યું છે— 'We have just enough religion to make us hate, but not enough to make us love one another.' આ ભાવનાઓનાં અંજન અખમાં આજને જ આપણે ધર્મઝનૂન, ધર્માધતાને આંખીને 'Religious fellowship' સુધી પહોંચી શકીએ. આજે જગતમાં આતંકવાદ અનેકવિધ સ્વરૂપે ફેલાયેલો છે ત્યારે આ અહિંસા દ્વારા માનવજાતને ઉગારી શકાય. આ અહિંસામાંથી સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ ફેરે છે. એનો મૂળ પાયો મહાવીરે અપરિગ્રહમાં દર્શાવ્યો છે તે ભૂલવું ન જોઈએ.

અહિંસાના આચારની દૃષ્ટિમાંથી જૈનધર્મની આહાર સંબંધી ઊંડી વિચારણા પ્રગટે છે. આહારનો સંબંધ મન સાથે છે. જેવું અન્ન તેવું મન; એથી જ આહાર અંગેની જાગૃતિ રાખવાનું કહ્યું છે. એણે ઉપવાસ અને મિતાહારનો મહિમા કહ્યો છે. આજે ઉપવાસનું મહત્ત્વ સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં એટલું જ સ્વીકારાયું છે. નિસર્ગોપચાર એના પહેલા પગથિયા તરીકે ઉપવાસનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં પણ એની એટલી જ મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. જૈન સમાજમાં લાંબા સમયના ઉપવાસ પ્રચલિત છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ૯૦-૯૦ દિવસના ઉપવાસ કરાવીને દર્દીઓને રોગમુક્ત કરાવાના દાખલા નોંધાયા છે. ડૉ. કેરિંગ્ટન કહે છે, 'ઉપવાસથી હૃદયને ખૂબ જ શક્તિ મળે છે, હૃદયને મજબૂત અને સશક્ત બનાવવા માટે ઉપવાસ સૌથી સારો માર્ગ છે. કારણ કે એનાથી એક બાજુ હૃદયને વધુ આરામ મળે છે અને ઝેરી દવા વગર લોહી વધુ શુદ્ધ થાય છે.' આ તો થઈ ઉપવાસની શારીરિક અસર; પરંતુ

એની સાથે જેમ વર્ષોથી શરૂઆતમાં સંચિત કરેલી અશુદ્ધિઓ દૂર થાય છે. એ જ રીતે હૃદયમાં જાગતી દુર્વૃત્તિઓ પણ ઓછી થાય છે. અર્થાત્ જ રીતે જૈનધર્મમાં શાકાહારનો મહિમા ખૂબ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આજે વિદેશમાં કેટલાય વિદેશી ચિત્રકારો, અદાકારો, શાકાહાર અપનાવે છે અને એ જ શાકાહાર જૈનધર્મની આહાર વિચારણાનો પાયો છે. આજે હાર્ટએટેક અને બ્લડપ્રેશર જેવા રોગોનું પ્રમાણ વધ્યું છે ત્યારે આયર્બિલ ખૂબ ઉપયોગી બને. આ આહારશાસ્ત્રને આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આલેખવાની જરૂર છે. એ સમયની સમગ્ર વિચારણા અનુભવ પર આધારિત હતી. આજનું વિજ્ઞાન પ્રયોગ પર આધારિત છે. જે પ્રયોગ તમે કરો તે હું કરું. જ્યારે અનુભવમાં તે જે અનુભવ તમે પ્રાપ્ત કરો તે ખીજને ન પણ થાય. આજના સમયમાં અમેરિકામાં ડોક્ટરો સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજન કરવાની વાત દર્દીની સૂચનાઓમાં લખે છે. આ વાત વર્ષો પહેલાંના શાસ્ત્રમાં લખેલી છે. એમાં પરમાણુની ગતિનો વિચાર થયેલો છે. ભાષાની ઉત્પત્તિનો વિચાર થયેલો છે, તેમજ રેડિયો નહોતો છતાં એક જ સમયમાં અનેક લોકો સુધી વાણી પહોંચાડવાનો વાત થઈ છે. એની ધ્યાનની પ્રણાલી આવતી કાલના માનવીના તન અને મનના રામને દૂર કરી શકે તેવી છે. 'પ્રેક્ષાધ્યાન'ના પ્રયોગો આનું શ્રવંત ઉદાહરણ છે. મનની શક્તિ માટે પચ્ચખાણુ, ધ્યાનની ઉચ્ચ ભૂમિકા માટે કાઉસગ્ગ, આંતરદોષોની ઓળખ માટે પ્રતિકમણુ, આંતરશુદ્ધિ માટે પર્યાવણુ, વીરતાની ભાવના માટે ક્ષમા જેવી ભાવનાઓ અપનાવવાથી જ આવતી કાલે આપણે ધમકતો માનવી મેળવી શકીશું. પ્રસિદ્ધ અમેરિકન ચિંતક હેનરી થોરોએ એક માણસનો હાથ પકડ્યો અને એની આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યા ! કારણ કે એ હાથ એને લાકડાના ટુકડા જેવો જડ અને નિશ્ચેતન લાગ્યો. માનવીને ઊર્ધ્વગામી અને ચેતનવંતો બનાવવા માટે જૈનધર્મ દાન, શીલ, તપ અને ભાવની ચાર ભાવનાઓનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. એક સૂત્ર મળે છે :

માણુસ્વં ચુ સુ દુલ્લહ । 'હે મનુષ્ય, મનુષ્ય થવું કઠિન છે.' મનુષ્ય જન્મતો નથી, પણ ભીતરમાંથી મનુષ્યને જગાડવાનો છે. આળકના જન્મ પછી થતો આ ખીજો જન્મ તે મનુષ્યજન્મ.

અમેરિકાના રંગભેદવિરોધી નેતા માર્ટિન લ્યુથર કિંગે એક સ્વપ્ન સેચ્યું. એમણે એક એવા જગતની કલ્પના કરી કે જ્યાં માનવીની પહેચાન ચામડીના રંગથી નહિ પણ ચારિત્ર્યના મૂલ્યથી થતી હોય. 'Not by the colour of the skin, but by the content of his character.' જૈનધર્મમાં વર્ણનો વિરોધ છે, જાતિનો વિરોધ છે. જન્મ નહીં પણ કર્મથી માણસની ઓળખ મેળવવામાં આવે છે. ઝં કારના જાપથી બ્રાહ્મણ જંગલમાં રહેવાથી મુનિ કે શિર-મુંડનથી શ્રમણ કહેવાય નહીં. જૈનધર્મે કહ્યું કે: 'બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ, રાજાથી મુનિ અને સમતાથી શ્રમણ થવાય' એના નમસ્કારમંત્રમાં કોઈ વ્યક્તિને પ્રણામ નથી, પરંતુ તીર્થંકર, સિદ્ધ, આચાર્ય જેવા ગુણોના ધારકને પ્રણામ છે. ખુદ ભગવાન મહાવીરે એમ કહ્યું: 'મારે શરણે નહીં', પણ ધર્મના શરણે આવવાથી મુક્તિ મળશે." આજે દુનિયા પ્રદૂષણથી ઘેરાઈ છે. વૃક્ષોનાં નાશે માનવીને દુષ્કાળનો શાપ આપ્યો છે. પ્રાણીઓની અમુક જાતો નષ્ટ થઈ ગઈ છે. ત્યારે જૈનધર્મની જ્યણાને સંભારવા જેવી છે. જૈન શ્રાવકો તિથિએ લીલોતરી ખાતા નથી. જૈનસાધુના આચારમાં પર્યાવરણની કેટલી બધી ખેવના જેવા મળે છે !

જૈનદર્શનમાં સત્યની અનોખી પ્રતિષ્ઠા છે. એના ખીજા મહાવ્રત રૂપે સત્યનું સ્થાન છે. 'પ્રશ્ન વ્યાકરણ'માં 'સત્ય એ જ ભગવાન છે' એમ કહેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે 'આચારાંગસૂત્ર'માં કહ્યું છે: 'સત્યની આજ્ઞા ઉપર ઊભેલો યુદ્ધિશાળી મૃત્યુને તરી જાય છે.' આ સત્યનો અનુભવ માનવીના અંતરમાં થતો હોય છે. મહાવીરનું જીવન જ સ્વયં સાધનાથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવ પર આધારિત છે. આથી

જ તેઓ કહે છે કે, હું પૂર્ણજ્ઞાની છું અને તે તમે સ્વીકારો તેમ નહિ, પણ દરેક જીવ સાચી સાધના કરે તો એ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવો એમનો ઉપદેશ છે. ખુદ ભગવાન મહાવીરે પણ ૨૭ ભવની સાધના અને એ પછી સાઠાપારવર્ષની તપશ્રયા બાદ તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ કરી હતી.

આવી સત્યપાલનની જાગૃતિ જોના મનમાં હોય તેની શું વાત કરવી ? સત્ય બોલનારને અગ્નિ સળગાવી શકતો નથી કે પાણી ડૂબાડી શકતું નથી. જૈનદર્શને સત્યની વ્યાપક વિચારણા કરી છે ‘હું કહું છું તે જ સત્ય’ એવા આગ્રહ, દુરાગ્રહ કે પૂર્વગ્રહમાં વિચારની હિંસા સમાયેલી છે. જ્યારે બીજાના કથનમાં પણ સત્યનો અંશ હોઈ શકે તેવી ઉદાર દષ્ટિ તે અનેકાંત, કારણ કે સત્ય સાપેક્ષ છે. તમારી નજરનું સત્ય અને તેના પરની તમારી શ્રદ્ધા તેમજ બીજાની નજરનું સત્ય અને તેના તરફની તેની વિચારણા. આમ જીવનની સર્વ દષ્ટિને અનેકાંતમાં સમતા છે, સહિષ્ણુતા છે. સમન્વય છે અને સહ-અસ્તિત્વની ભાવના છે. સત્યશોધ માટેના અવિરત પ્રયાસની આ એક સાચી પદ્ધતિ છે. બધી વસ્તુને સાપેક્ષભાવે વિચારવી અને દરેક સ્થિતિમાં રહેલા સત્યના અંશને જોવો એનું નામ અનેકાંત છે. ‘મારું જ સાચું’ એમ નહિ, પરંતુ ‘સાચું તે મારું’ એવી ભાવના પ્રગટ થઈ. ભગવાન મહાવીરના જીવનમાં ‘સાચું તે મારું’ બતાવતા અનેક પ્રસંગો મળે છે. એમણે એમના પટધર જ્ઞાની ગૌતમને આનંદ શ્રાવકની ક્ષમા માગવા કહ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અનેક વિવાદો ચાલતા હતા. દરેક પોતાની વાત સાચી ઠેરવવા માટે બીજાના વિચારનું ખંડન કરે, બીજાના વિચારના ખંડનને બદલે મંડનની ભાવના ભગવાને બતાવી. એમણે કહ્યું :

‘તમારી એકાન્તી બનેલી દષ્ટિને અનેકાન્તી બનાવો. એમ કરશો તો જ તમારી દષ્ટિને ઢાંકી દેતો ‘સ્વર્થા’ શબ્દનો બનેશે

કદામહરૂપી પડદો હડી જશે અને પછી તરતજ તમને શુદ્ધ સત્યનું સ્પષ્ટ અને સુરેખ દર્શન થશે.’

આમ ભગવાન મહાવીરે મત, વાદ વિચારસરણી અને માન્યતા-ઓના માનવીના હૃદયમાં ચાલતા વિવાદયુક્તને ખાળવાનો પ્રયાસ કર્યો. આને માટે એમણે સાત આંધળા હાથીને જે રીતે જુએ છે તેનું દષ્ટાંત આપ્યું. આ અનેકાન્તવાદથી માનવી ખીજતી દષ્ટિએ વિચારતો થઈ જશે અને આમ થાય તો જગતનાં અર્ધાં દુઃખો ઓછાં થઈ જાય. અનેકાન્ત સમન્વય અને વિરોધ પરિહારનો માર્ગ ખતાવે છે. વિનોખાજી કહે છે કે અનેકાન્ત દષ્ટિ એ મહાવીરની જગતને વિશિષ્ટ દેન છે.

આઈન્સ્ટાઈને ભૌતિકજગતમાં સાપેક્ષવાદ શોધ્યો. ભગવાન મહાવીરે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં વ્યવહાર જગતનો સાપેક્ષવાદ ખતાવ્યો. અનેકાન્તવાદની ઓળખ આપતાં આચાર્ય જિનભદ્ર કહે છે :

‘પરસ્પર વિરોધી મતઃયોમાં વિરોધ ત્યાં સુધી જ રહે છે, જ્યાં સુધી એ બંધાને સંગત કરીને એક સમગ્ર-પૂર્ણ દર્શનરૂપે સમન્વય પામે નહીં. વિરોધનો આધાર પરસ્પરમાં રહેલા દોષો કે ન્યૂનતાઓ છે.’

અધ્યત્મ-યોગી આનંદધનજી શ્રી નેમિજ્ઞિન સીવનનો આરંભ ‘ષટ્ દરશન જ્ઞિન અંગ ભણી જે’ કહીને દર્શાવે છે કે સાંખ્ય અને યોગ એ જિનભગવાનનાં ચરણ છે. ઔદ્ધ અને મીમાંસક એમના હાથ છે. લોકાયતિક (નાસ્તિક અથવા બૃહસ્પતિને માનનારા) એમની કૂખ જેવા છે. આ રીતે સર્વ વિચારણાઓના સમન્વયની એક ભૂમિકા બહીં મળે છે, જગત જેમ સાંકડું થતું જાય છે તેમ તેમ ધર્મોનું સહઅસ્તિત્વ સર્જાતું જાય છે ત્યારે જૈનધર્મની ધર્મો અને દર્શનોના સહઅસ્તિત્વની ભાવના વિચારવા જેવી છે. એક બાજુ

વિચારોનો સમન્વય છે તો ખીજી બાજુ અન્ય ધર્મો પ્રતિ આદર છે. સમ્રાટ કુમારપાળ કે વિષ્ણુવર્ધન જેવા રાજાઓએ જૈનમંદિરોની સાથેસાથ વિષ્ણુ અને શિવનાં મંદિરો બંધાવ્યાં. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે સોમનાથના મંદિરમાં શિવ-પ્રાર્થના કરી એટલું જ નહિ, પણ શિવસ્તુતિનો એક શ્લોક પણ રચ્યો. ભવિષ્યમાં ધર્મના ઉદાત્ત તત્વનો સમન્વય કરવા માટે અનેકાંત દષ્ટિ આધારશિલા બની રહે એમ છે.

જૈનધર્મે માનવગૌરવની વાત કરી છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું, 'તું જ તારો ભાગ્યવિધાતા છે.' પોતાના સમયની અંધશ્રદ્ધાઓ અને માન્યતાઓ સામે એમણે જેહાદ ચલાવી. જડ પરંપરાનો ત્યાગ અને અંધવિશ્વાસનો અનાદર હોય તોજ નિર્ગ્રંથ થવાય. વર્ધમાન એટલે પ્રગતિશીલ. એ પ્રગતિશીલનું પૂર્વગ્રહથી મુક્ત એવું ખુલ્લી કિતાબ જેવું જીવન એ જ નિર્ગ્રંથનો સાચો અનુયાયી. અને આથી જ જીવનને ધર્મભાવનાની પ્રયોગભૂમિ બનાવવાનું કહ્યું. મહાવીરની પાસે હતો માત્ર પ્રકાશ. આજે ધર્મની આસપાસ લાગેલાં માન્યતા, અંધશ્રદ્ધા અને ચમત્કારોનાં આવરણ દૂર થવા લાગ્યાં છે અને માત્ર પ્રકાશની શોધ અને પ્રાપ્તિના માર્ગ તરીકે ધર્મ રહ્યો છે.

કેટલાક ધર્મો વિજ્ઞાનના પરકાર સામે ટકી શક્યા નથી. મહાવીર એક મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોસે પ્રયોગ કરીને સાબિત કર્યું કે, વનસ્પતિમાં જીવન છે. પાણી પાનારો માળી આવતાં વૃક્ષ હસે છે, અને કઠિયારો આવતાં ધ્રુજે પણ છે! ભગવાન મહાવીર અને એથીય પહેલાં ભગવાન ઋષભદેવે આ વાત કહી હતી. કોઈ પણ પ્રકારના માઈક્રોસ્કોપ વિના કંદમૂળમાં રહેલા અસંખ્ય જીવો વિશેનું જ્ઞાન હતું. હકીકતમાં ધર્મ પોતે જ વિજ્ઞાન છે. ધર્મ પાસે અનુભૂતિનું સત્ય છે. વિજ્ઞાન પાસે તર્ક અને પ્રયોગનું સત્ય છે.

આવી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ધર્મની શૈલી પારખવામાં આવે તો ધણા અનુભવનાં સત્યોને તર્કનું પીઠબળ મળે.

નારીપ્રતિષ્ઠાનો પ્રબળ ઉદ્દેશ્ય આ ધર્મમાં સતત સંભળાય છે. ભગવાન મહાવીરે નારીને જ્ઞાન અને મુક્તિની અધિકારિણી જાહેર કરી ચંદનબાળા સાધ્વીને સહુથી પહેલાં દીક્ષા આપીને નારીજાતિના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે એને માધ્યમ બનાવી. મલિનાથ સ્વામી સ્ત્રી હોવા છતાં તીર્થંકર થયા. શ્રેણિક રાજની રાણી ચેલણા ઠંઠીમાં તપ કરતા મુનિને જોઈને 'એનું શું થશે?' એવાં શબ્દો બોલ્યાં. શ્રેણિકને પત્નીના ચારિત્ર વિશે શંકા ગઈ. ભગવાન મહાવીરે શ્રેણિકની શંકાનું સમાધાન કરીને કહ્યું, 'તમને ચેલણા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી તરફ ખોટી શંકા છે. આથી ચેલણા સાથે જ નહીં, આખી નારી-જાતિ પ્રત્યે અન્યાય કર્યો.' આવી નારીપ્રતિષ્ઠા જૈનધર્મમાં પહેલેથી જ છે.

આવતી સદીમાં માનવજાતને ધર્મ શું આપી શકે, એનો આ તો માત્ર અંગુલિનિર્દેશ જ થયો. ધર્મના મર્મને પામવા જેમ જેમ પ્રયાસ કરીએ તેમ એમાંથી માનવજાતને માટે દિશાદર્શક નવનિત્ સાંપડવાનું જ. આને માટે કેટલુંક છોડવું પડશે નવી દૃષ્ટિ સ્વીકારવી પડશે. પુરાણીયીત્તેના પ્રસંસાગાનમાંથી મુક્ત થવું પડશે. જડક્રિયાના કાચકાને ભેંડું પડશે. ટેકનોલોજીની હરબુદ્ધાળની વેળાએ એની ઉપેક્ષા કે અવગણના હવે શક્ય નથી. હવે તો માનવઆત્મા સાથે એનો મેળ બેસાડવાનો છે. અક્રિયતા, ગતાનુગતિકતા અને કૂપમંડૂકતામાંથી બહાર આવીને ધર્મભાવનાની સક્રિયતા અને સમયસંદર્ભતા પ્રગટાવવી પડશે. માનવજાતના ભાવિને નીરખતાં 'પર્ટાન્ડ રસેલે ત્રણ શક્યતા દર્શાવી; એક તો આખીયે જીવસૃષ્ટિનો અંત, બીજી શક્યતા એ કે મહા-સંહારમાંથી ભગરી ગયેલી કોઈ નાનકડી વસ્તી ફરી આદિમજીવન શરૂ કરે, ત્રીજી શક્યતા તે કે એક વિશ્વસરકાર હેઠળ માનવજાત એક અને.

આ ત્રીજી શક્યતાની ખોજ માટે હવેના સમયે પુરુષાર્થ કરવાનો છે. આવે સમયે અહિંસાની ભાવનાના આહ્વાનેથી વિશ્વશાંતિ બહુ કદમ ભરો શકોએ. અપરિગ્રહથી શોષિત અને વ્યથિત માનવી-એને સહાયરૂપ થઈ સમાજવાદ પ્રતિ ગતિ કરીએ. જાતિ, જ્ઞાતિ અને વર્ણના વાડા ભેદને માનવત્વ ગૌરવ કરીએ. નારીની પ્રતિષ્ઠા સાથે માનવકરુણાની ભાવના જગાડીએ. ધર્મ, રાજ્ય કે રાષ્ટ્રથી વહેંચાયેલા જગતમાં અનેકાંતની દૃષ્ટિથી સહઅસ્તિત્વની, વિશ્વસરકારની અને વિશ્વમાનવની ઝંખના કરીએ.

ત્રિશક્તિ માતાનાં સ્વપ્નો

તારાબહેન ર. શાહ

આખાલલ્લુ સૌ મનુષ્યો નિદ્રાધીન થાય કે સ્વપ્નની વચ્ચે:ર ચાલુ થાય. સ્વપ્નરહિત સળંગ રાત્રિઓ પસાર થાય એવું બનવું અશક્ય છે. સ્વપ્નોનું વિસ્મરણ પણ એટલું જ ત્વરિત હોય છે. કેટલાંક સારાંમાઠાં સ્વપ્નો જીવનભર યાદ રહી જાય છે. સ્વપ્નોનું પણ એક શાસ્ત્ર છે, અને પ્રત્યેક સ્વપ્નનું કંઈક કારણ, અર્થઘટન કે રહસ્ય હોય છે. જૈનધર્મમાં તીર્થંકરની માતાને એક જ રાત્રિમાં સળંગ અનુક્રમે આવતાં સ્વપ્નોનું માહાત્મ્ય સવિશેષ છે. જૈન ધર્મમાં માતાનું અને તેમાં પણ તીર્થંકર ભગવાનની માતાનું ધણું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું છે. તીર્થંકરના જીવનું તેમની માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે વ્યવન (અવતરણ) થાય તે સમયે ત્રણે લોકમાં આનંદ આનંદ પ્રસરે છે. ઇંદ્રને પોતાના વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી એની જાણ થાય છે. તે તરત જ ઇંદ્રાસન પરથી નીચે ઊતરી, પોતાની મોજડી ઊતારી, સાત હાથાં આગળ ચાલી, તીર્થંકરની માતાનું મુખ જે દિશામાં હોય તે દિશા સામે મુખ કરી તીર્થંકર ભગવાનના અલૌકિક ગુણોની સ્તુતિ કરે છે. જૈનશાસ્ત્રમાં આ સ્તુતિને 'શકસ્તવ' (નમુષ્ઠુણ સૂત્ર) કહે છે.

સગર્ભાવસ્થામાં તીર્થંકર ભગવાનની માતાને ચૌદ (દિગમ્યર માન્યતા અનુસાર સોળ) મહાસ્વપ્નો આવે છે. આ સ્વપ્નો સામાન્ય નહિ, પરંતુ મહાસ્વપ્નો હોય છે અને તે માતાના ઉદરમાં તીર્થંકરને અથવા ચક્રવર્તીને જીવે છે તેનું સૂચન કરે છે.

તીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિ તે એક નહિ, પરંતુ અનેક ભવની સાધનાનું પરિણામ છે. કુમાર વર્ધમાનમાંથી તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર બન્યા તે એક નહિ, પરંતુ સત્તાવીસ ભવની સાધનાનું ફળ

હતું. ભગવાન મહાવીરનો જીવ માતાના ઉંદરમાં આવ્યો ત્યારપછી માતા ત્રિશલાને ચૌદ મહાસ્વપ્ને આવ્યાં. તેમણે રાજા સિક્કાર્થને તેની વાત કરી. રાજાએ તે વિશે સ્વપ્નપાઠકોને પૂછ્યું. સ્વપ્નપાઠકોએ તેનું કૃણ સમજાવતાં કહ્યું કે, 'તમારે ત્યાં જગતઉદ્ધારક મહાન આત્માનો જન્મ થશે.' સ્વપ્નપાઠકોએ કરૈલી આગાહી પ્રમાણે કુમાર વર્ધમાનને જન્મ થયો અને તેઓ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર થયા.

આ સ્વપ્ને પાછળ માનસશાસ્ત્રીય પ્રક્રિયા કામ કરી રહી છે. 'સ્વપ્ને સેવવાં' એવો જે રૂઢપ્રયોગ વપરાય છે તેનું કંઈક વિશિષ્ટ પ્રયોજન હોય છે. ભાવિ સંતાન માટે માતા સ્વપ્ને સેવતી હોય છે. માતાના ઉદરમાં ગર્ભ પોષાય છે, તેથી માતાના ચિંતના સંસ્કારોની અને સેવેલાં સ્વપ્નેની અસર ઉદરસ્થ બાળક ઝીલે છે. દરેક માતા પોતાની શક્તિ અને કક્ષા અનુસાર સ્વપ્ને સેવતી હોય છે. આ કાર્ય માત્ર સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન જ નહિ, પણ એથી પણ ઘણું વહેલું ચાલુ થઈ જાય છે. એમાં આસપાસની વ્યક્તિઓ, વાતાવરણ, સંજોગો અને શિક્ષણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એટલા માટે જ સ્ત્રીની સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન વાંચન, મનન, ચિંતન, ખાનપાન અને ધાર્મિક ક્રિયા પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે, બાળક ઉદરમાં હોય ત્યાં સુધી એને ઘડવું એ મુખ્યત્વે માતાના હાથની વાત છે. જન્મ પછી માતા ઉપરાંત અન્ય વ્યક્તિઓના સંસ્કાર પણ બાળક ઝીલે છે. માતાના આચરણની અસર જેમ ગર્ભમાં રહેલા બાળક પર પડે છે તેમ બાળક પણ જે ઉત્તમ આત્મા હોય તે માતાના મનમાં ઉત્તમ ભાવો જન્માવે છે અને કુટુંબમાં સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ વધે છે. ભગવાન મહાવીરનો જીવ ત્રિશલા માતાના ઉદરમાં આવ્યો એથી કુળમાં સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ વધ્યાં અને જન્મ પછી પણ વધતા રહ્યાં. તેથી તેમનું નામ વર્ધમાનકુમાર પાડવામાં આવ્યું હતું.

માતા ત્રિશલાને આવેલાં ચૌદ સ્વપ્નો પરથી તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના જગતહિતકારી, વિરાટ અને લબ્ય વ્યક્તિત્વની ઝાંખી થાય છે. તેમના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગ અને હકીકતોનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં ભાગે છે કે આ ચૌદ સ્વપ્નો ભગવાનના જીવનમાં જોવા મળતાં અસાધારણ અદ્ભુત શક્તિ, આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ માટેના અપ્રતિમ પુરુષાર્થના ઉત્તમ અને મહાન પ્રતીકરૂપ (Symbols) છે. એ પ્રતીકો તે શ્રેષ્ઠ છે જ, પરંતુ કેટલાંક સ્વપ્નોની આગળ વિશેષણો પણ ઉમેરાયાં છે. દા. ત., સ્વેત હાથી, પદ્મસરોવર, દેવવિમાન, ક્ષીરસમુદ્ર, નિધૂંમ અગ્નિ, ઈત્યાદિ. આ વિશેષણો લૌકિકમાંથી અલૌકિકતાની, સામાન્યમાંથી વિશેષતાની અને વિરલતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

અથા જ તીર્થંકરોની માતાને ચૌદ સ્વપ્નો (૧) હાથી (૨) ઋષભ (૩) કેસરી સિંહ (૪) લક્ષ્મીદેવી (૫) પુષ્પમાળા (૬) ચંદ્ર (૭) સૂર્ય (૮) ઈન્દ્રધ્વજ (૯) કળશ (૧૦) પદ્મસરોવર (૧૧) ક્ષીર-સમુદ્ર (૧૨) દેવવિમાન (૧૩) રત્નપુંજ (૧૪) નિધૂંમ અગ્નિ—એ પ્રમાણે અનુક્રમે આવે છે. પરંતુ એ તીર્થંકરોની માતાને આવેલા પહેલા સ્વપ્નના ક્રમમાં ફેર છે. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવની માતાને આવેલું પહેલું સ્વપ્ન ઋષભનું છે. છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરની માતાને પહેલું સ્વપ્ન કેસરી સિંહનું આવ્યું હતું. (સિંહ એ ભગવાન મહાવીરનું 'લાંછન' પણ છે.)

આ સ્વપ્નોનું શાસ્ત્રકારોએ જુદી જુદી રીતે અર્થઘટન કરી એનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. વર્ણી એમાં રહેલો આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ પણ દર્શાવાય છે. ચૌદ સ્વપ્નો ચૌદ ગુણસ્થાનકના સૂચક છે એમ પણ કહેવાય છે. અહીં ત્રિશલા માતાને આવેલાં એ ચૌદ સ્વપ્નોનું રહસ્ય જોઈશું. દરેક પદાર્થ, વસ્તુ અને વ્યક્તિમાં ગુણદોષ રહેલા હોય છે. શુભસ્વપ્નના અર્થઘટનમાં તેના શ્રેષ્ઠ ગુણો છે તે જ લક્ષમાં લેવામાં આવે છે.

(૧) સિંહ : સિંહ બળ, પરાક્રમ, નિર્ભયતા, સ્વતંત્રતા, સંયમ, ઇત્યાદિનું પ્રતીક છે. 'શકસ્તવ'માં ભગવાનને 'પુરિસસિંહાણુ' એટલે કે પુરુષોમાં સિંહ સમાન કહ્યાં છે. તીર્થંકર ભગવાનના અષ્ટ પ્રાતિહાર્યમાં એક પ્રાતિહાર્ય તે સિંહાસન છે. સિંહાસન એટલે સિંહના ઉત્તમ ગુણ જેવા ગુણ ધરાવનાર માટેનું આસન. ભગવાન મહાવીરે બાળપણમાં રમતાં રમતાં સાપને ઊંચકીને ફેંકવાની અને માનવવેશધારી રાક્ષસને હંફાવવાની વીરતા બતાવો હતી. તેથી જ દેવોએ તેમને મહાવીર નામ આપ્યું. વળી સાધનાકાળ દરમિયાન તેમણે તપશ્ચર્યા કરવામાં તથા પરિષદો અને ઉપસર્ગો સહન કરવામાં અપ્રતિમ વીરતા દાખવી એટલે તેમનું 'મહાવીર' એવું નામ સાર્થક થયું.

(૨) શ્વેત હાથી : પ્રાણીઓમાં શ્વેત હાથી કદમાં મોટો, બળવાન, શાકાહારી અને સમજદાર હોવાને કારણે શુભ પ્રસંગે મંગળ અને પૂજ્યોગ્ય તથા ગુરુપદને પાત્ર ગણાય છે 'નમુદ્યુણુ' સૂત્રમાં ભગવાનને 'પુરિસવરગધહસ્તિણુ' એટલે કે પુરુષોમાં ગંધહસ્તિ-સમાન ગણાવ્યાં છે. ભગવાન મહાવીરે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી અનેક લોકોને ઉપદેશ આપી ભવસાગર તરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. સમ્યક્ ધર્મ પ્રવર્તાવીને તેઓ જગતગુરુ બન્યા.

(૩) ઋષભ : ઋષભ એ શક્તિનું પ્રતીક છે. બળવાન હોવાને કારણે તે ભાર વહન કરી શકે છે. કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા ગાડાને કે રથને ખેંચીને તે બચાવી લે છે. ઋષભ ખેતર ખેડવામાં અને એ રીતે અન્ન પૂરું પાડવામાં સહાય કરે છે. ભગવાન મહાવીરે અધર્મના કીચડમાં ફસાયેલા સમાજને બહાર કાઢ્યો. એમના સમયમાં ખંડન-મંડનમાં રાચતા અનેક વાદો પ્રવર્તતા હતા. આ અનિષ્ટને દૂર કરવા ભગવાને અનેકાન્તવાદ આપ્યો. તે સમયમાં ધર્મના નામે યજ્ઞમાં

પશુબલિ હોમાતાં હતાં. ભગવાને પશુને બદલે અંતરની પુરાઈ એ પશુવૃત્તિઓને હોમીને સાચી ધાર્મિકતા પ્રગટાવવાનો રાહ બતાવ્યો.

આ સ્વપ્નેની વિશેષતા એ છે કે સિંહ, હાથી, ઋષભ વગેરે નિમ્ન ગણ્યાતાં પશુઓમાં પણ માતાએ ઉચ્ચ સત્ત્વ જોયું. કારણ કે પુરુષાર્થ દ્વારા કૂરતા, જડતા, યુદ્ધિની સ્થૂલતા ખંખેરી સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કરવી શક્ય છે. પોતાના પૂર્વભવમાં ત્રિપૃષ્ઠકુમાર જેવા અત્યંત પાશવી અને કૂર રાજકુમારમાંથી ભવાન્તરમાં સત્ત્વશીલ કુમાર વધમાન સર્જ્યા અને તેમાંથી જગતવંદ્ય પ્રભુ મહાવીર પ્રગટ્યા તે માનવ-પુરુષાર્થના ફળના કારણે.

(૪) લક્ષ્મીદેવી : પદ્માસનરથા, ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીદેવી સુખસંપત્તિ અને વૈભવની દેવી ગણાય છે. પરંતુ અહીં ચંચલ, નાશવંત ભૌતિક ધનસંપત્તિ કરતાં સાચી ઉપકારક શાશ્વત આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો અર્થ લેવાનો છે. આધ્યાત્મિક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરનાર સાચા અર્થમાં ભગવાન-ભાગ્યવાન બને છે અને પૂજ્ય છે.

(૫) પુષ્પની માળા : પુષ્પ સુંદરતા, કોમળતા અને પવિત્રતાનું પ્રતીક છે વિવિધ રૂપ, રંગ અને સુવાસવાળાં પુષ્પોની માળા એટલે ભગવાન મહાવીરના દિવ્ય અને અદ્ભુત જીવન પ્રસંગોની હારમાળા. તેની સુરભિ ચારે બાજુ આપોઆપ પ્રસરી જાય છે.

(૬) ચંદ્ર : સૌમ્યતા, શીતળતા, તેજસ્વિતા અને માધુર્ય એ ચંદ્રના લક્ષણો છે. એવાં લક્ષણો ભગવાનમાં પણ હોય છે. એમના સંપર્કમાં આવનારને એની પ્રતીતિ થાય છે.

(૭) સૂર્ય : સૂર્ય આકાશવતી જ્યોતિષચક્રનો કેન્દ્રીય ગ્રહ છે. સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરીને પ્રકાશ ફેલાવે છે. જગતને તે અજવાળે છે. ભગવાન જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય વડે મોહરૂપી અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે છે.

(૮) ઇન્દ્રધ્વજ : ધ્વજ એ વિજયનું પ્રતિધાનું અને ઊર્ધ્વગામિતાનું

પ્રતીક છે. ઇન્દ્રધ્વજ એ દેવોનો રચના છે. તીર્થંકરના સમવસરણમાં ચારે દિશાના દિગંત્યાપી ઇન્દ્રધ્વજ દેવો લહેરાવે છે. ઇન્દ્રધ્વજ એ ધર્મનો વિજય સૂચવે છે.

(૯) જળપૂર્ણ કળશ : કળશ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું શાંતિ, શક્તિ, સભરતા અને જીવન્તતાનું મંગળ અને અર્ધધ્ય પ્રતીક છે. શુભ અને ધાર્મિક પ્રસંગે તેની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. જળ એટલે જીવન અને જળ એટલે શક્તિ. પૂર્ણકુંભ એટલે જરાપણ અપૂર્ણતા વિનાનું જીવન. ત્રિશલા માતાએ સમર્થ, ક્ષતિરહિત, વિશિષ્ટ અને વિરલ શક્તિવાળો પૂર્ણપુરુષ-પુરુષોત્તમ અને તેવો પુત્ર ઇન્દ્રધ્યો હતો. દરેક તીર્થંકરના જીવનમાં યોત્રીસ પ્રકારના અતિશયો પ્રગટ થાય છે. આ અતિશયો એટલે અસાધારણ ગુણ કે શક્તિની પરાકાષ્ઠા અને આ અતિશયો જીવનની પૂર્ણતાના સૂચક છે.

(૧૦) પદ્મસરોવર-સરોવરના પાણીથી શરીર અને મન શુદ્ધ અને શાંત બને છે. પદ્મ એટલે કમળ. એ સુંદરતાનું, સુવાસનું અને નિલેપતાનું પ્રતીક છે. તેના પર લક્ષ્મીનો વાસ છે. તીર્થંકર ભગવાનનું ચારિત્ર્ય કમળ જેવું સાર્ત્વિક કષાયોથી અને વાસનાઓથી રહિત અને સંસારમળથી અભિષ્પ્ત હોય છે. રાગદ્વેષથી રહિત તેમના હૃદયકમળમાં કેવલચરૂપી લક્ષ્મીનો વાસ હોય છે તેમના પ્રભાવથી અનેક શ્રદ્ધાળુ ભક્તો તેમના તરફ આકર્ષાય છે.

(૧૧) ક્ષીરસમુદ્ર : સમુદ્ર તરવા માટે અતિ વિકટ, પણ તેના ઉપર નાનામાં નાની હોડી પણ દિલોળા લઈ શકે.

સમુદ્ર ઉદ્ધારતાનું પ્રતીક છે. રત્નાકર સમુદ્રની જેમ તીર્થંકર ભગવાનનું જીવન ગુણરૂપી રત્નાકર જેવું છે. ક્ષીર એટલે દૂધ તે ઉન્નવળતા, પવિત્રતા અને વાત્સલ્યનું સૂચક છે. ભગવાન મહાવીરે સર્વજીવો પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવ વહાવ્યો હતો. ચંડકૌશિક જેવા કાતિલ વિષધરને પણ પ્રત્યેધ પમાડ્યો. ચંડકૌશિકે તેમના પગના અંગુઠે

દંશ દીધો. ત્યારે અંગુઠામાંથી લોહીને બદલે દૂધની ધારા વહી. આ દૂધ તે લગવાન મહાવીરની વિશ્વવત્સલતાનું પ્રતીક છે.

(૧૨) દેવવિમાન:વિમાનવાસી દેવો પશુ જોની સેવા કરે એવા અલૌકિક પુત્રની ત્રિશલામાતાએ ઇચ્છા કરી હતી. લગવાન મહાવીરના જીવનના દરેક પ્રસંગે ઇંદ્રાદિદેવોએ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહી તેમની સેવા કરી છે. તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી દેવોએ સમોવસરજીની રચના કરી છે.

(૧૩) રત્નપુંજ : રત્ન એ ગુણનું પ્રતીક છે. અનેક રત્નોના સમૂહ સરખા લોકોત્તર ગુણનાં ભંડાર જેવા પુત્રની ભાવના ત્રિશલા માતાએ સેવી હતી.

(૧૪) નિર્ધૂમ અગ્નિ : માતાએ મુખમાં નિર્ધૂમ અગ્નિને પ્રવેશ કરતો દીઠો. અહીં નિર્ધૂમ શબ્દ મહત્વનો છે. ધુમાડો એટલે મલિનતા, અસ્પષ્ટતા, અશુદ્ધિ, ધૂંધળાપણું ઇત્યાદિ. અગ્નિ અશુદ્ધિને બાળી નાખે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ કર્મરૂપી કચરાને બાળે છે. નિર્ધૂમઅગ્નિ એ સંપૂર્ણ, સર્વોત્તમ, અનંત અનાવરણ કેવળજ્ઞાનનું સૂચન કરે છે.

આમ, ત્રિશલા માતાને આવેલું એકેએક સ્વપ્ન રહસ્ય અને તત્ત્વથી ભરેલું છે. ચૌદ સ્વપ્નો સળંગ અનુક્રમે આવે તો તેનું મહત્ત્વ કેટલું બધું હોય તે એના ઉપરથી સમજી શકાય છે. મનુષ્ય જીવનની સર્વોચ્ચતા તીર્થંકર પદમાં રહી છે તે આ સ્વપ્નો ઉપરથી પણ પ્રતીત થાય છે.

કવિ સહજસુંદરકૃત 'ગુણુરત્નાકરછંદ'

કાન્તિલાલ બી. શાહ

જૈન સાધુકવિ સહજસુંદર ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધિસૂરિ-ધનસારની પરંપરામાં રત્નસમુદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય. એમણે રચેલી નાની-મોટી કૃતિઓની સંખ્યા ૨૫ જેટલી થવા બન્ય છે. એ કૃતિઓમાંની કેટલીકમાં મગતાં રચનાવર્ષને આધારે કવિ સહજસુંદરનો જીવનકાળ ૧૬મી સદીનો પૂર્વાધ હોવાનું નિશ્ચિત કરી શકાય છે. એમની રચનાઓમાં રાસ, છંદ, સંવાદ, સ્તવન. સજ્જાચ વગેરે પદ્યસ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે. ઋષિદત્તા મહાસતી રાસ, જંપૂસ્વામી અંતરંગ રાસ, આત્મરાજ રાસ, પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ રાસ, તેતલી મંત્રીનો રાસ. અમરકુમાર રાસ, ઇરિયાવહી વિચાર રાસ, પરદેશી રાગનો રાસ, સ્થૂલિભદ્ર રાસ, શુકરાજ/સુડાસાહેલી રાસ, ગુણુરત્નાકરછંદ, સરસ્વતીમાતાનો છંદ, રત્નકુમાર/રત્નસાર ચોપાઇ, આંખકાન સંવાદ, યૌવનજરા સંવાદ, તે ઉપરાંત કેટલીક સ્તવનો-સજ્જાચો જેવી કૃતિઓ સહજસુંદરે રચી છે. પણ આ સૌમાં એમની ઉત્તમ રચના કદાચ 'ગુણુરત્નાકરછંદ' જ છે. આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૫૧૬ (સંવત ૧૫૭૨)માં રચાયેલી છે. એટલે કહી શકાય કે આ કવિને જન્મે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં છે.

છેક હમણાં સુધી આ કવિની કેવળ ત્રણ નાની રચનાઓ જ મુદ્રિત થઈ હતી. પણ તાજેતરમાં શ્રીમતી નિરંજના વોરાએ આ કવિની લગભગ ચૌદેક કૃતિઓ સંપાદિત કરીને પ્રગટ કરી છે. પણ એમની ઉત્તમ રચના 'ગુણુરત્નાકરછંદ' તો, એની અસંખ્ય હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં, હજી અપ્રકટ જ રહી છે.

'ગુણુરત્નાકરછંદ' કૃતિનો મુખ્ય વિષય જૈન સંપ્રદાયમાં ખૂબ જાણીતા એવા સ્થૂલિભદ્ર-કોશાના કથાનકનો છે. આખી રચના કુલ ૪ અધિકારોમાં વહેંચાયેલી છે અને કુલ ૪૧૯ કડી ધરાવે છે.

આખી કૃતિ વાંચતાં એક કથાત્મક કાવ્યકૃતિ તરીકે જે પાંચેક મુદ્દાઓ પરત્વે આપણું લક્ષ દોરાય છે તે મારી દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે છે :

(૧) આ કૃતિમાં વાર્તાકથન કવિનું ગૌણ પ્રયોજન રહ્યું છે.

(૨) અહીં કથન કરતાં ભાવનિરૂપણ અને વર્ણન વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

(૩) કૃતિના અહિરંગની પણ કવિએ સવિશેષ માવજત કરી છે.

(૪) ચારણી છટાવાળા વિવિધ છંદોને કવિએ ખૂબ લાડ લટાવીને એમાંથી ભરપૂર સંગીત ભણું કર્યું છે.

(૫) કવિનાં પાંડિત્ય અને અહુશ્રુતતા અહીં પ્રગટ થાય છે.

આ પાંચ મુદ્દાઓમાંથી, આપણી સમક્ષ તો, આ કૃતિમાં થયેલાં ભાવનિરૂપણ અને વર્ણન વિશે, કેટલાંક ઉદાહરણો આપીને, થોડીક વાત કરીશ.

‘ગુણરત્નાકરછંદ’ કથાત્મક કૃતિ હોઈ અહીં કથાનો દોર છે ખરો, પણ ખૂબ જ પાતળો. કથાનકને નિમિત્ત બનાવીને સહજસુંદર કવિત્વની ખરી છાજો ઉછાળે છે તે તો એનાં અક્ષકૃત વર્ણનોમાં. કથા એ કવિનું મુખ્ય પ્રયોજન રહ્યું નથી.

પ્રથમ અધિકાર સરસ્વતીદેવીનું મહિમાગાન, સ્થૂલિભદ્ર-પ્રશસ્તિ અને પાડલપુર નગરીના વર્ણનમાં સમાપ્ત થાય છે.

બીજા અધિકારમાં સ્થૂલિભદ્રનો જન્મોત્સવ, આળ સ્થૂલિભદ્રનો લાલનપાલન સાથે થતો ઉછેર, સ્થૂલિભદ્રની ખાલચેષ્ટાઓ, યૌવનમાં એમની સંક્રાંતિ અને પછી યુવન અનેલા સ્થૂલિભદ્રનો કૌશા સાથે ભોગવિલાસ. આમ એક પછી એક આવતાં વર્ણનોના પ્રવાહમાં ભાવક તણાય છે.

ત્રીજા અધિકારમાં આરંભે, સ્થૂલિભદ્રના પિતા શકટાલના રાજ્ય-ખટપટથી થયેલા મૃત્યુનો તો કવિ કેવળ સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ જ કરે છે.

કવિને વિશેષ રસ છે રાજ્યતુલ્ય તેડું આવતાં સ્થૂલિભદ્રની માનસિક વિમાસણના ચિત્રાલેખનમાં. સ્થૂલિભદ્રનો વૈરાગ્ય, કોશાનો પીંખાયેલો મનમાજો, એની વિરહદશા-આ વર્ણનોમાં ત્રીજો અધિકાર રોકાય છે.

એથી અધિકાર ચોમાસું ગાળવા આવેલા સ્થૂલિભદ્રનું મન રીઝવવા માટે કોશાના પ્રયાસોના ચિત્રવર્ણનમાં રોકાય છે. છેવટે સ્થૂલિભદ્રનો કોશાને ખોષ અને કોશાનું હૃદયપરિવર્તન-ત્યાં કૃતિ સમાપ્ત થાય છે.

આંતરપ્રાસ, અન્યાનુપ્રાસ, શબ્દાલંકાર, ઝડઝમક, સ્વાનુસારી શબ્દપ્રયોજના ચારણી છટાવાજો લયહિલોળ અને કવચિત્ કંઠ્ય-વાદ્ય સંગીતની સૂરાવલિ-આ બધામાંથી એક વિશિષ્ટ નાદસંગીત નીપજે છે. કેટલાંયે વર્ણનો અહીં સંગીતબદ્ધ બની આપણને વિશિષ્ટ લયપ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે.

પ્રથમ અધિકારમાં સરસ્વતીની પ્રશસ્તિ સાંભળશો :

'ધમધમ ધૂધર ધમધમ કંતય, ઝંઝર રિમઝિમ રણુરણુકંતય,
કરિ ચૂડિ રણુકંતિ કિ દિખધ, તુહ સિંગાર કીઉં સહ ભપધ.'

કવિ સ્થૂલિભદ્ર પ્રશસ્તિ આ શબ્દોમાં કરે છે :

'ગુણુરોલ લોલ કલોલ કીરતિ ચપલ ચિહું દિસ હિંસએ,
ઝલહલધ સિરિ સુહ ઝાંણુ, સીકરિ શીલભૂષણુ દીસએ.'

પાટલીપુત્ર નગરીનું વર્ણન ચિત્રાત્મક બન્યું છે. પાડલપુરનાં પ્રજાજનો, એની પૌષધશાળાઓ અને ધર્મશાળાઓ, ખાગબગીચા, વાવસરોવરકૂંપ આદિ જાળાશયો, એના રાજવી અને મંત્રી-આ બધી વિગતોને સમાવી લેતું પ્રાસયુક્ત નગરવર્ણન કવિએ કર્યું છે. એમાં કયાંક કયાંક કવિ શબ્દચાતુરીભર્યા યમકપ્રયોગ પણ કરે છે :

‘મોટે મંદિર બહુ કોરણીઆ, નંચણિન ઠીસઠ તિહાં કોરણીઆ,
સૂર વહધ નિતુ કરી કોદાંડહ કહ તીરઈ નવિ દેહ કો દાંડહ.’
‘પાલખીઈ’ યઈસઠ નરપાલા, હીંડહ એક વલી નર પાલા.’

ખીજા અધિકારને! આરંભ કવિ સ્થૂલિભદ્રના જન્મોત્સવથી
કરે છે :

‘પંચ શબ્દ વાજ્ઞવસિ ઠોલહ, મૃગનયણી મંગલમુખી બોલહ’
‘દૂહા ગીત ભણ્ણ ગુણગાથા, કુંકુમ કેસરના ઘષ હાથા,’
નવનવ નારિ વધાવધ કોડે, રોપધ કેલિ મનોહર ટોડે.

પણ પછી તો જન્મોત્સવનું આખું ચિત્ર સંગીતમાં સંક્રમે છે :

‘ધણુ ગજ્જળધ બિષ કરીય સુવદ્ધલ, વજ્જળધ ધધિકિટ ટ્રેંકટ મદ્ધલ,
ચચપટ ચચપટ તાલ તરંગા થોંગિનિ તિથુંગ નિરાકટ થોંગા.’
‘તાથોંગિનિ તાથોંગિનિ તિધુગિનિ તિધુગિનિ.

સિરિગમ મપધમિ સુસર સરં,
નીસાણુ કિ દ્રમકિત દ્રમદ્રમ
દ્રહકંતિ દ્રહદ્રહ દ્રહકાર કરં,
ઝલ્લરિ ઝણુઝણુકંતિ, બેરી ભણુકંતિ,
ભૌં ભૌં ભૂંગલ ભરહરયં,
ધૂગ્ધાર ધમધમકંતિ, રણુણુરણુકંતિ
સસબ્દ સંગિતિ સદ્વરં.’

બાલ સ્થૂલિભદ્ર પ્રત્યે માતા-પિતાનું વાત્સલ્ય જુઓ :

લાલધ પાલધ નધ સંસાલધ, સુત સાહાંમઉ વલિ વલિ નિહાલધ.’

આમાં ‘લ’કાર અને ક્રિયાપદોમાંના ‘અધ’નાં ઉચ્ચારણોનાં થતાં
પુનરાવર્તનોમાંથી ઝમતું નાદસૌંદર્ય કર્ણપ્રિય બને છે.

સ્થૂલિભદ્રની બાલસહજ ચેષ્ટાઓના વર્ણનમાં ચિત્ર અને સંગીતની
જુગલબંધી જોઈ શકાશે :

‘શીલાલટકતઉ, કર ઝટકંતઉ, ક્ષણિ અટકંતઉ, વિશખંતઉ,
પુહવી તલિ પડતઉ, પુત્ર આખડતઉ, ન રહઇ રડતઉ, ઠ્યુકંતઉ’

યુવાન સ્થૂલિભદ્રને આવતા જોઈને કોશાને પહેલાં તો એને ઠગવાનો, ધૂતવાનો ભાવ જાગે છે. તે વિચારે છે :

‘ગાઠા ધૂરત મધ ઠગ્યા, છોકર છડ્યા છયદ્લ,
ઘોરીકા ધૂરિ પેતરું, હવઇ એઅ કરું ખયદ્લ.

‘ઘાત ખરી જઉ લાગસ્યઇ, તઉ છોડવસ્યઇ, તઉ દ્રાંમ’

આ ક્ષણ સુધી તો કોશા કોઈપણ પુરુષનો સંગ કરનારી ગણિકા માત્ર છે. પણ પછી સ્થૂલિભદ્રને નજીકથી નિહાળીને પોતે એનાથી પ્રભાવિત બની જાય છે. કવિ એનું આ ભાવપરિવર્તન આ રીતે નોંધે છે :

‘પહિલઉ ઠગવિદ્યા હુંતી, દીઠઉ થયઉ સ-ભાવ,

સાંહભૂં લાગી સૂરિવા, જલ વિણુ જિસ્યઉ તલાવ.’

બ્રહ્મંગિ ભાવઇ જગ ભોલવ્યઉ છડ્યા લોક છંદા કરી,

શ્રી સ્થૂલિભદ્ર પેખી કરી થઇ વેશિ તે કિંકરી’.

અત્યારસુધી પોતાના બ્રહ્મંગથી જગતને ભોળવનારી ને લોકને છળનારી કોશા સ્થૂલિભદ્રને જોઈને એમની કિંકરી-દાસી બની ગઈ.

તે વિચારે છે : ‘હેવ ઉડાડઉ કેમ હાથિ પોપટુ બઇ ટુઉ’.

આંગણે એઠેલા પોપટને હવે હાથે કરીને કેમ ઉડાડી મૂકું ?

પછી તો શૃંગારનિરૂપણ ઘેરૌરંગ ધારણ કરે છે. કોશાનું ‘દેહસૌંદર્ય’, એના વસ્ત્રાભૂષણો, અને એના પ્રપંચી હાવભાવના વર્ણનોમાં કવિ ભાવકને ઘસડી જાય છે.

‘મયમત્રા મયગલ જિસ્યા સૂર સુભદ્દ,

પેખી નર પાછા પડઇ, મેહલઇ માન મરદ્.’

‘સુવન્ન દેહ રૂપરેહ, કાંમગેહ ગજૂજએ,

ઉરત્ય હાર, હીર, ચીર, કંચુકી વિરજુજ્યે,
કટકિ લાંકિ ઝીણુવંક ખગિ ખગિ દુમ્મએ

પયોહરાણુ પકિખં લોક લકખ ધુમ્મએ.’
‘અન્નંગરંગ અંગ અંગ કોસિ વેસિ દકખએ,

કકખ અંગ અંગ કોસિ વેસિ દકખએ,
કકખ ચકખ તીર તિકખ તિકખ મુક્કએ.’

નીચેની કડીમાં કોશાને સરોવરના રૂપકથી કવિ વર્ણવે છે :

નારિસરોવર સખલ, સકલ મુખકમલ મનોહર,
ભમુહ ભમહિ રણુઝણુતિ, નયનયુગ મીન સહોદર,

પ્રેમ તણુઉ જલ ખહુલ, વયણુ રસલહિરિ લલતિ,
કપ્પરી જલસેવાલ, પાલિ યૌવન મયમતિ,

નવ ચક્કવાક ચણુહરયુગલ, હરછ રંગ રામતિ રમલિ
શ્રી સ્થૂલભદ્ર ઝિલ્લછ તિહાં રમછ હંસહંસી જમલિ.’

અહીં કોશા સરોવર, મુખ કમળ, આંખો મીનદય, પ્રેમ, જલ, વાણી રસલહરી, કેશકલાપ, જલશેવાળ, યૌવન સરોવરપાળ, સ્તનયુગ્મ ચક્રવાકયુગલ તરીકે વર્ણવાયાં છે.

‘નારિ સરોવર સખલ સકલ મુખકમલ મનોહર’ આ પંક્તિમાં ‘સ’ અને ‘મ’ શ્રુતિનાં આવર્તનો અને સખલ, સકલ, કમલનો શબ્દાનુપ્રાસ વિશિષ્ટ ઝડઝમક ઊભી કરે છે. લલિત કોમલકાન્ત પદાવલિનો અનુભવ અહીં થાય છે.

પછી તે કોશાના શૃંગારી હાવભાવ અને કામક્રીડાનાં કેટલાંક વ્યંજનાપૂર્ણ વર્ણનો ચાલે છે. એક ઉદાહરણ :

'પોપટ દ્રાખ તણુઉ રસ ધૂંટઇ, પાસિ પડી સૂડી નવિ છૂટઇ,
દોષ કર પાખર અંધન બીડઇ, આંકસ નખ દેઇ તન પીડઇ.'

વેશ્યાને સ્નેહ કદી એક વ્યક્તિનિષ્ઠ હોતો નથી, પણ સ્વાર્થ-
વૃત્તિવાળો હોય છે અને અનેકની સાથે એ કેવું ફૂકકપટ કરે છે એ
વાત કહેવા કવિએ જે કલ્પનાચિત્ર રજૂ કર્યું છે એ કાવ્યાત્મક છે.
આ કલ્પનાચિત્ર મને વિરલ લાગ્યું છે અને ખીજે કયાંય વાંચ્યાંતું
જાણ્યાંમાં નથી.

'સૂરિજ જળ અત્યમઇ કેશ તિમ મૂકી રોઇ,
જવ વેલા જેહની, તામ તેહસ્યઉ મન મોહઈ,
ફૂલ તાર સિરિ ઘરિલ, રમઇ તે ચંદા સાચઈ,
સૂર સમઈ જાણેવિ ફૂલ પણિ નાંખઇ હાથઇ,
ઇમ રચણિ ફૂડ બિહુંચઇ કરઇ, વિશ કહીં સાચી નઉ હઇ.'

અહીં સહજસુંદર કવિ વેશ્યાને રજવતી સાથે સરખાવીને કહે
છે કે જ્યારે સૂરજ આથમે છે ત્યારે રાત્રિ કેશ છૂટા મૂકીને (અંધ-
કાર મારેતું કલ્પન) રુદન કરે છે. પણ પછી, જેવી જેની વેળા; તે
પ્રમાણે તેની સાથે મન લગાડે છે. રાત્રિ તારારૂપી ફૂલો માથામાં
ખોસીને (શૃંગાર સજીને) ચંદ્ર સાથે રમત માંડે છે. પછી પાછો
સૂર્યને આવવાનો સમય જાણીને માથામાંથી ફૂલો પોતાને હાથે નાંખી
દે છે. (દિવસ ભગતાં તારા અસ્ત પામે છે તે મારેતું કલ્પન) આમ
રાત્રિ ખન્નેની સાથે (સૂર્ય અને ચંદ્રની સાથે) ફૂકકપટ કરે છે. એ
જ રીતે વેશ્યા કદી સાચી હોય નહીં.

ત્રીજા અધિકારમાં રાજ્યનું નિમંત્રણ આવતાં સ્થૂલિભદ્રની
વિમાસણ ળળદના ઉપમાનથી કવિએ ચિત્રિત કરી છે.

'જે હીંડવઉ મોકલવટઇ, માયઇ ન પડ્યું ભાર,
તે ઘોરિ ધુરિ જેતરઇ, ધૂંણઇ સીસ અપાર,

જે બળદ મોકળા-મુક્ત ફર્યો હોય, માથે ઠાઈ બાર ન પડ્યો હોય, તેને ધૂંસરી સાથે જોતરવામાં આવે ત્યારે તેનું મસ્તક ધુણાવીને કેવો અલ્પગમો-વિરોધ પ્રગટ કરે છે એવી જ સ્થિતિ સ્થૂલિભદ્રની છે.

રાજદરબારે જતા સ્થૂલિભદ્રનો વિયોગ કોશ્લાને શી રીતે સહ્ય અને? એની કાકલુદીનું ચિત્ર જુઓ :

‘નિમ નિમ પ્રોહ પગલાં ભરખ, તિમ તિમ અધિક રડંતિ,
આગલિ પાછલિ ભાતરી, પ્રોહ પાલવ ઝાલંતિ.’

કોશ્લાના વિરહભાવનું નિરૂપણ અત્યંત ચિત્રાત્મક, આલંકારિક, કલ્પનાસમૃદ્ધ, ઝડઝમકથી પ્રચુર અને કવચિત્ શબ્દસ્ત્રેષયુક્ત બન્યું છે :

‘ક્ષણુ આહિરિ ક્ષણિ ઝીબી તડકક, રીસભરી સહીઅર સ્યહિ તડકક’
‘હારદોર દીસકનવિ ગલક ઝે, ભોજન મુખિ સહીઅર નવિ બલકઝે.’
‘ભમરીની પરિ પીહિ ગુણુ ગણુતી, કરિ ચૂડી નાંખક ગુણુગણુતી.’

કોશ્લાનો હૃદયચિત્રકાર જુઓ :

‘મનપંખી માલુ કરક રહિતું ધણુહિ સદૈવ,
તે માલકિ તુઝ ભાંજતાં, દયા ન આવી દૈષ.’

ચોથા અધિકારમાં પલટાયેલી પરિસ્થિતિનું આલેખન છે. સાધુ અનેલા સ્થૂલિભદ્ર કોશ્લાને ત્યાં ચાતુર્માસ ગાળવા આવ્યા છે. સ્થૂલિભદ્રનું મન રીઝવવા કોશ્લાના પ્રયાસોનું વર્ણન શૃંગારરસિક, પ્રાસાનુપ્રાસયુક્ત અને નાદસૌંદર્યથી સભર બન્યું છે.

‘નાયક નાય કરી સિંગારહ ધિધિકર ટ્રેંકટના ઘોંકારહ,
‘ચોલક ચીર કસી કરિ ચરચા, ધમકાવક ઝમકાવક ચરણા.’
‘કોશા વેશ્યઃ રમણિ, કેલિ જઈસા નમણિ,
હંસલીલા ગમણિ, ચતુર ચંપકવરણિ,

ધૂમઘ ધૂગધર ઘણુણિ, જમભિ ઝંઝર ઝણુણિ,
 નાયઘ ખેલઘ તરણિ, ઘસઘ ઘહહહઘ ઘરણિ,
 વલીવલી લાગઘ ચરણિ ચવઘ ખેલ મીઠા વયણિ,
 ગુણુવેધ બેઠ દાખઘ ઘરણિ, પ્રાણુનાથ તોરઘ શરણિ.

આ કૃતિમાં ચારણી છંદોની લયછટા, કવિનું પાંડિત્ય, બોધત્વને પશુ મળતું કાવ્યરૂપ, કવિની ભાષા-શૈલી વગેરે અન્ય મુદ્દાઓ વિશે પશુ ઘણું કહી શકાય એમ છે. પશુ અહીં, કાવ્યમાં થયેલું કેટલુંક ભાવનિરૂપણ અને અલંકરણ-તે વિશે કેટલાંક મહત્ત્વનાં ઉદાહરણો આપવાનું જ પર્યાપ્ત ગણ્યું છે.

‘ભરતેશ્વર-આહુબલિરાસ’માંના શકુન- અપશુકન અને વર્ણુનોનો સંદર્ભ

બળવંત બની

મધ્યકાલીન ગુજરાતીની રાસ, આખ્યાન, પવાડા કે પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓનો મૂલ્યાંકનમાં એમાંની અશુક-અપશુકન અને વિવિધ વર્ણુ-નોની વિગતોને કર્તા-રચયિતાની-સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ કે સામાજિક અભિગત તરીકે ઘટાવાય છે એ મને બરાબર નથી લાગતું. કૃતિ અંતર્ગત પ્રવેશક આ વિગતો માટે આવશ્યક-અનિવાર્ય હોય છે. ઉચિત સ્થાને આવી બધી વિગતોનો વિનિયોગ કરીને પણ કર્તા પોતાના રચનાકોશલ્યનો પરિચય કરાવતો હોય છે. પરંતુ આવી બધી વિગતો અર્થાત્ શકુન-અપશુકનની વિગતો અને વનવર્ણુનો, નગર-વર્ણુનો, કચેરી-વર્ણુનો, સુદ્ધ વર્ણુનો, સ્ત્રી-પુરુષ વર્ણુનો, કર્તા-રચયિતાની-સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ શક્તિનો ઘોતક ગણ્યાવી શકાય નહીં, કારણ કે એ બધું પરંપરા-પ્રાપ્ત માહિતી-જ્ઞાનના વિનિયોગરૂપે હોય છે. નાકર, પ્રેમાનંદ અને શામળ કે અન્ય જૈન કવિઓએ એકસરખી રીતે આવા વર્ણુનો પ્રયોજ્યા છે. બધાની નારીઓ સરખી છે. બધામાંના નગરવર્ણુનો બહુધા સરખા છે. શું સાતસો વર્ષ જેટલા સમયગાળા દરમ્યાન બધું એકસરખું જ રહ્યું હશે ?

હકીકતે મઘકાલીન કર્તાઓએ કવિપદ પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસ કર્યો હોય એ જ્ઞાન અહીં કારણભૂત છે. અનેક દાનપત્રો-ખતપત્રો અને કાવ્યઅંધ-છંદના ગ્રંથોમાંથી કાવ્યશાળા-પાઠશાળાના સંદર્ભોરૂપ દસ્તાવેજ પુરાવાઓ મળે છે. જૂઝની ‘રાઓ લખપત વજ્રભાષા પાઠશાળા’ઓતું છેલ્લા સો વર્ષ પૂર્વેતું સુંદર ઉદાહરણ છે.

કવિપદ-પ્રાપ્તિ માટેના અભ્યાસમાં કવિઓને કાવ્યસર્જન ઉપરાંત કાવ્યપઠનનો પણ ખાસ અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. છંદ, અલંકાર

અને પ્રાસ માટેના અનેક ગ્રંથો કંઠસ્થ કરવાના રહેતા, આવા અનેક ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. આવા ગ્રંથો ઉપરાંત કેટલાક સમુચ્ચય પણ કંઠસ્થ કરવાના રહેતા. કર્તા પોતાની રચનામાં આ બધી કંઠસ્થ સામગ્રી યથાસ્થાને સમુચ્ચિત રીતે પ્રયોજીને કૃતિનું સર્જન કરે એટલે કોઈ પુરોગામીનો પડથો અથવા તે અનુકરણ છે એમ પણ ન કહી શકાય. આખી પરંપરામાં હકીકતે આ જ્ઞાનને કારણે બધી સમાનતા પડકાય. મૌલિકતાનો ખ્યાલ અત્યારે છે એ રીતે પહેલાં ન હતો.

અનેક આખ્યાનોમાંના શકુન-અપશુકન તથા વનવલ્ચુનો, નગર વલ્ચુનો અને પાત્રવલ્ચુનોની સામ્યતાનું આ રીતે અધ્યયન કરવાથી પરંપરાનો પરિચય મળી રહે. આપણી પાસે સામગ્રી માટે ‘રિષ્ટસમુચ્ચય’ અને ‘વલ્ચુકસમુચ્ચય’ જેવા ગ્રંથો છે. એને આધારરૂપે સ્વીકારીને એ ગ્રંથોમાંની યાદી કેવી રીતે સતત પરંપરામાં નિરૂપણ પામી એ તપાસનો વિષય બનવો જોઈએ. ભલે ગ્રંથોમાંથી વિગતો નિરૂપી, પરંતુ એનું એ નિરૂપણ કૃતિના સંદર્ભે કેટલું ઉચિત છે? કૃતિને શ્રદ્ધેય, હૃદયસ્પર્શી અને અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં આ નિરૂપણ કેવો ભાગ ભજવે છે? તે તપાસીને કર્તાની પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

અહીં આખ્યાનપરંપરાને બદલે રાસપરંપરામાંથી પ્રારંભની એક અત્યંત મહત્વની રચના ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’માંના શકુન-અપશુકન અને વલ્ચુનોમાં ‘રિષ્ટસમુચ્ચય’ તથા ‘વલ્ચુકસમુચ્ચય’ની સામગ્રી કેવી રીતે નિરૂપણ પામી છે તેની તપાસ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

પ્રારંભમાં મેં અભ્યાસ માટે ખપમાં લીધેલા આ બંને ગ્રંથોનો દ્રઢ પરિચય કરાવોને પછી એમાંથી કંઈ સામગ્રી ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’માં ક્યાં પ્રયોજાઈ છે એ દ્રઢકમાં દર્શાવેલ છે. રિષ્ટોની (શકુન-અપશકુનની) વિચારણા સનાતન કાળથી ચાલી આવે છે.

રિષ્ટોની માન્યતા ભારતીય જીવનમાં તથા સાહિત્યમાં ઉપરાંત વિશ્વભરની ખીજી સંસ્કૃતિઓમાં પણ જોવા મળે છે.

રિષ્ટો એટલે શકુન, અપશુકન, કોઈ અકુદરતી બનાવે કે પ્રસંગો (વ્યક્તિગત કે સામાન્ય) જોના દ્વારા વ્યક્તિનાં જીવનમાં કે દેશમાં શુભ કે અશુભ બનવાની આગાહી કરવામાં આવે છે. હિદાહરણ તરીકે કોઈને છીંક આવવી, આંગળીના ટાચકા ફાડવા, આંખમાંથી નિષ્કારણ આંસુની ધાર થવી વગેરે દ્વારા કંઈ અશુભ બનવાનું છે એમ માનવામાં આવે છે. મકાન પર કાગડો ખોલે તો મહેમાન આવશે કે પરદેશ ગયેલ પતિ પાછો આવી રહ્યો છે એવી શુભ આગાહી કરવામાં આવે છે. સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્રગ્રહણ, ધૂમકેતુનું દેખાવું વગેરે દેશને માટેના રિષ્ટો ગણાય છે.

(૧) ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત તથા ડૉ. એ. એસ. ગોપાણી દ્વારા સંપાદિત 'રિષ્ટ સમુચ્ચય' (ઈ. સ. ૧૯૪૫) નામના ગ્રંથમાં રિષ્ટોની વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ આ ગ્રંથમાં ૨૬૧ ગાથાઓ છે. અહીં એ સંપાદિત કરીને એનો સંસ્કૃત અનુવાદ તથા પરિશિષ્ટરૂપે અને ટિપ્પણરૂપે કંઈ કેટલીય સામગ્રી મૂકીને ડૉ. એ. એસ. ગોપાણીએ પોતાની શાસ્ત્રીય સંશોધન દષ્ટિના દર્શન કરાવ્યા હોઈ આ સંપાદન ખૂબ જ મહત્વનું છે. 'રિષ્ટ સમુચ્ચય'ના મૂળ કર્તા દુર્ગદેવે રિષ્ટોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર આપ્યાં છે.

(૧) પિંડસ્થ-આંગળીના ટચકા ફાડવા, આંખો રિચર થઈ જવી, આંખોમાંથી સતત આંસુનું પડવું વગેરે આ પ્રકારમાં આવે છે.

(૨) પદસ્થ-જુદા જુદા સ્વરૂપે સૂર્ય અને ચંદ્રનું દર્શન, સળગતો દીવો ઠંડો લાગવો, ચંદ્રમાં વર્તુળો દેખાવાં કે હરણ ન દેખાવું વગેરે આ પ્રકારમાં ગણાય છે.

(૩) રૂપસ્થ-નિજ છાયા, પરછાયા અને છાયાપુરુષ-આ અવાન્તર પ્રકારો છે. છાયાના સ્વરૂપ ઉપરથી આગાહી થાય છે.

સ્વપ્નેને પણ રિષ્ટનો એક પ્રકાર ગણ્યો છે. દેવે-દ્રકથિત અને સહજ એવા સ્વપ્નેનું વિવિધ રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારની આગાહી કરવામાં આવી છે.

એક નવીન પ્રકાર ‘પ્રશ્નરિષ્ટ’નો છે. આના નવ અવાન્તર પ્રકાર છે. અંગુલિપ્રશ્ન, અલક્ષીપ્રશ્ન, ગોરાચના પ્રશ્ન, પ્રશ્નાક્ષર પ્રશ્ન, શકુન પ્રશ્ન, અક્ષરપ્રશ્ન, હોરાપ્રશ્ન અને લગ્નપ્રશ્ન. આમાં શકુન પ્રશ્ન બાહુબલિને જોવા છે. આમાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના દર્શનરૂપી રિષ્ટની કેવી શુભ કે અશુભ અસર થાય છે તે બતાવાયું છે. કાળું શિયાળ, કાગડો, અશ્વ, બગલો, સારસ, સમઢી, પોપટ, કપૂતર વગેરે ડાખી બાહુબલિને દેખાય તો મોઢાં માણસનું જીવન વધારે છે. જ્યારે આ બધાં દક્ષિણ બાહુબલિને અવાજ કરતા દેખાય તો તે દરદીનું જીવન ઢૂંકાવે છે.

‘રિષ્ટ-સમુચ્ચય’નાં આધાર પર ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’માં આવતાં રિષ્ટો જોઈએ. બાહુબલિરાસની ૫૫-૬૫ કડીમાં આ રિષ્ટોનું વર્ણન છે. ભરતરાજ મંત્રીની સલાહથી બાહુબલિને સમજાવવા દૂત મોકલે છે ત્યારે દૂતને વિવિધ પ્રકારનાં અપશુકન થાય છે. જેનું પરિણામ સારું નથી એમ સૂચવાય છે. બાહુબલિ પાસે જવા દૂત રથ જોડે છે ત્યારે રથનો ડાખી બાહુબલિને અશ્વ વારંવાર સામે થવા લાગે છે. કાળો બિલાડો આડો ભીતરે છે. જમણી બાહુબલિને ગધેડાનો પગ પછાડવાનો ને ભૂંકવાનો અવાજ સંભળાય છે. બાવળની સુકાયેલ ડાળી પર એઠેલી દેવચકલી અવાજ કરે છે. જાડોના ઝૂંડમાં એઠેલો ધુવડ ચિત્કાર કરે છે. જમણી બાહુબલિને સાપ પસાર થાય છે. શિયાળ લાળી કરે છે. ડાખી બાહુબલિને ડાકલાનો અવાજ આવે છે.

ચીખરી અવાજ કરે છે. વડવૃક્ષ પરથી યક્ષ અને કાળીયાર જોડું ઉતરે છે. રથ આગળ ચાલતાં સામે સળગતા અંગાર દેખાય છે. આગળ કાળો હાથી પોતાના દાંત દેખાડે છે ને સૂચવે છે કે દૂતના આયુષ્યનો અંત આવી રહ્યો છે.

આમ વિવિધ પ્રકારનાં રિષ્ટો દ્વારા અહીં ચક્રવર્તી રાજા ભરત માટે યુદ્ધરૂપી અશુભ પરિણામનું સૂચન થયેલ છે. આ બધા અહીં નિરૂપણ પામેલા શકુન-અપશુકન 'રિષ્ટ-સમુચ્ચય'માં પણ એકસાથે ક્રમબદ્ધ રીતે નોંધાયેલા છે. શાલિભદ્રસૂરિએ અહીં એનો સમુચિત રીતે વિનિયોગ કર્યો જણાય છે. આ પરંપરા પાછળથી 'વિદ્યાવિલાસ પવાડુ' અને 'વિમલ પ્રબંધ' જેવી અનેક કૃતિઓમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે.

(૨) મહારાજા સયાશ્રવા વુનિવર્સિટી-વડોદરાની પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળા હેઠળ પ્રકાશિત ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા સંપાદિત ગ્રંથો વર્ણુકસમુચ્ચય ભાગ-૧ (ઈ.સ. ૧૯૫૬), ભાગ-૨ (ઈ.સ. ૧૯૫૯)-માં અનેક પ્રકારનાં વર્ણુનો-વિષયક કૃતિઓનું સંપાદન અને અભ્યાસ છે. વર્ણુકસમુચ્ચયની સુદૃઢ પરંપરામાંથી પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોને આધારે થયેલું આ સંપાદન ગુજરાતના સંશોધન-સંપાદનગ્રંથોમાં અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અહીં પ્રથમ ખંડમાં અગિયાર જેટલા વિવિધ વર્ણુકો સંપાદિત કરીને મૂક્યા છે. એનો લેખનસમય બહુધા પંદરથી અઠારમા સૈકા વચ્ચેનો છે. એમાંના કેટલાકની રચના દસથી તેરની વચ્ચેના ચોલુક્યયુગ દરમિયાન થયેલી હોવાની સંભાવના એમાંની વર્ણુસામગ્રીને આધારે નિર્દેશી શકાય તેમ છે.

'ભરતેશ્વર ખાહુખલિરાસ'માંના ૭૪થી ૭૬ કડીના વાઘોના નામો અને ૮૮, ૯૦, ૧૧૦ કડીમાંના પ્રાસાદના નામો, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૨ કડીમાંના આયુષ્યનામો તથા ૧૭૭થી ૧૭૮માંના વર્ણુનો, ૩૭ કડીમાંના ખાલસામગ્રીના નામો, ૫૯ કડીના આબૂખણના

નિદેશા અને ૧૧૧માંના અશ્વનામોના વર્ણન સંદર્ભે ‘વર્ણકસમુચ્ચય’ માંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ વાઘ, આયુધ, પ્રાસાદ, આહુપણ્ય, ખાણસામગ્રી અને અશ્વ આદિના વર્ણનો જે રીતે ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’માં પ્રયોજાયેલ છે એનો સ્પષ્ટ સંદર્ભ—‘વર્ણકસમુચ્ચય’માં કહીબદ્ધ રીતે મળે છે.

આવા સમુચ્ચયો હકીકતે કર્તાઓને કથામાં ઉચિત સ્થાને વિગતોના નિરૂપણ માટે અપમાં લાગતા હોય છે. પરંપરા રૂપે મધ્યકાલીન કૃતિઓમાં આવા વર્ણનો સમાનરૂપે દષ્ટિગોચર થતા હોઈ એનો અર્થ અનુકરણ થતો નથી, તેમજ તત્કાલીન પરિવેશનું કે સર્જકની સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ શક્તિરૂપ નિરૂપણ થતો નથી. હકીકતે આ બધા વર્ણનનિરૂપણની પ્રાકૃત-અપભ્રંશ કાળથી એક પરંપરા છે અને એનું અનુકરણ જૂની ગુજરાતીમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’ને આધારે આ વિગતો દર્શાવી સમગ્ર પરંપરાનો વિગતે અભ્યાસ કરવાથી આખું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’ના શકુન, અપશુકન અને કેટલાક વર્ણનોનો સંદર્ભ ‘રિષ્ટ-સમુચ્ચય’ તેમજ ‘વર્ણસમુચ્ચય’માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધી પરંપરાપ્રાપ્ત સામગ્રીને એના કર્તાએ અહીં એવી રીતે એવે સ્થાને પ્રયોજી છે કે એ કારણે વાતાવરણનું નિર્માણ થયું. વિષયસામગ્રીને શ્રદ્ધેય પરિમાણ પણ પ્રાપ્ત થયું. આમાં કર્તાની સર્જક દષ્ટિ સમાવિષ્ટ છે એમ કહી શકાય. આપણી મધ્યકાલીન કથાકૃતિઓમાંના શકુન અપશુકન અને વર્ણન, નિરૂપણનો આ દષ્ટિબિંદુથી વિગતે અભ્યાસ ચલે જોઈએ.

તમિળનાં સંત કવયિત્રી અન્વઇયાર

નેમચંદ એમ. ગાલા

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તમિળ ભાષા જગતની તેમજ ભારત-દેશની પ્રાચીનતમ ભાષાઓમાં એક છે. દ્રાવિડ પરિવારની ચાર ભાષાઓ : કન્નડ, મલયાલમ, તેલુગુ અને તમિળમાં સર્વથી અધિક વિકસિત અને સમૃદ્ધ તમિળ ભાષા છે.

ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી અને સિંહાલીની જેમ તમિળ ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નથી ઊતરી આવી. એ સ્વતંત્ર ભાષા છે.

તમિળ ભાષામાં ઇરલ, કસુવ, કોરવ, કેકાડી અને બરગાંડી, એમ પાંચ બોલી છે. તમિળ લિપિ પ્રાચીન લિપિ પરથી અવતરી છે. આ લિપિને ઉદ્ભવ તાડપત્ર પર લખવાની અનુકૂળતાને લક્ષમાં રાખીને થયો છે. અત્યારે તમિળ લિપિમાં બાર સ્વર અને અઠાર વ્યંજન છે.

તમિળ સાહિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષથી પણ વ્યાપકરૂપે પ્રચલિત હતું. તમિળ classical, પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય સમય જતાં સંગમ સાહિત્યરૂપે પ્રચલિત થયું, જેમાં કવિતા ત્રણ પંક્તિથી માંડીને આઠસો પંક્તિઓની હોય છે. આવી ૨,૩૮૧ સંગમ કવિતાઓ છે. જેમાં ૧૦૦ કવિતાના સન્ક અનામી છે.

તમિળ સાહિત્યથી યુરોપના વિદ્વાનો પણ પ્રભાવિત થયાં છે. સંત તિરુવલ્લુવરના 'કુરળ'ના ભારતીય તેમજ વિદેશી ભાષાઓમાં કુલ ૮૨ રૂપાંતર થયાં છે. કંળનનું રામાયણ પણ એટલું જ લોકપ્રિય છે.

જૈન પરંપરા અને જૈન સાહિત્યની સાથેસાથ તમિળ સાહિત્યને વિકાસ થયો છે. જૈન સંતો, કવિઓ અને વિદ્વાનોએ તમિળ

સાહિત્યના વિકાસ, ઉત્કર્ષ અને ઉત્થાનમાં નોંધાવેલો ફાળો અનન્ય અને અમૂલ્ય છે.

તમિળ દેશમાં સદીઓ સુધી જૈન અનુગમનો વ્યાપક પ્રભાવ રહ્યો. પરિણામરૂપ સંત અને ભક્ત નારીઓની ભવ્ય પરંપરા વિકસી સંત અવધ્યાર ઉપરાંત ઉન્નવળ જૈન સાધ્વી છે :

કુવંડી એડિગલ : તમિળ જૈન મહાકાવ્ય શિલ્પપાદિકારમ્ કુવંડી એડિગલનાં ઉપદેશથી સભર છે. કોવાલણ અને કન્નગીને મદુરા જતા રસ્તામાં કુવંડી એડિગલનો ભેટો થાય છે. પૂરી મદુરમાં કુવંડી યોધ આપે છે.

પન્નમાઈ : જીવક ચિંતામણિ ગ્રંથમાં એમનો ઉલ્લેખ છે. એમણે સાધ્વીઓ માટે મઠ સ્થાપેલા. પોતે મઠાધીશ હતા. જીવકનનાં માતા વિજયેરમાદેવી, સુનંદા અને હનર ઉપરાંત નારીઓએ આ મઠમાંથી દીક્ષીત થઈ સન્યાસ ધારણ કર્યો.

કૌંઘિયાર : જીવક ચિંતામણિના રચયિતા છે : તિરુચકકા દેવર. પણ એક માન્યતા અનુસાર આ ગ્રંથમાં સંત કૌંઘિયારે રચેલાં ૪૫૦ શ્લોકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોકો એટલા ઉત્કૃષ્ટ છે, કે અન્ય શ્લોકોથી અલગ તારવી શકાતાં નથી.

પૃથ્વીદેવી : નાગકુમાર કાવ્યમાંના ઉલ્લેખ અનુસાર પૃથ્વીદેવી રાજરાણી હતા અને શ્રીમથિની નિશ્રામાં સન્યસ્ત થયાં.

ઈલ્લકનાઈ : પૃથ્વીદેવીના પુત્રવધુ હતા. પદ્માશ્રીની નિશ્રામાં સન્યાસ લીધો. જેનો ઉલ્લેખ પણ નાગકુમાર કાવ્યમાં છે.

રમાધાતાદેવી : મેરુમંથ પુરાણમાં એમનો ઉલ્લેખ આવે છે. શાંતિમથી અને હિરણ્યમથીના માર્ગદર્શન હેઠળ એમણે સન્યાસ ધારણ કર્યો.

શ્રીધરી અને યશોધરી : આ બે સાધ્વીઓનો ઉલ્લેખ પણ મેરુમંથ પુરાણમાં આવે છે.

પૃથ્વીદેવી, ઇલેક્ટ્રોન, રમાધાતાદેવી, વિજયેરમાદેવી તેમજ જીવકનની પત્નીઓ, સર્વે ગૃહિણીઓ હતી; પછી સન્યાસ ધારણ કર્યો. Aryanganas થયાં.

નીલકેશી : શુદ્ધ ભતિનાં હતાં. સંત પલાયલાએ જૈન ધર્મનો ખોધ આપ્યો અને એમણે દીક્ષા લીધી. જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રચાર કર્યો.

અભયમથી : અભયમથી અને અભયરુચિ જોડિયાં ભાઈ બહેન હતાં. યશોધરા કાવ્યમાં એમનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમણે જૈન દર્શનનું ઊંડું અધ્યયન-ચિંતન કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. એમનાં ચરિત્રો સાંભળીને ત્યાંના રાજા મરીઘાતાએ પણ સન્યાસ લીધો.

ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતનાં નારીસંતો કંધી, અમ્માઈ, કન્તી, કૌઉન્ધી, પઈમી, સમી, કુરાથી, પેરુનાથી, આસલ, ચૈલવી તેમજ ઈયાઈ વગેરેના ઉલ્લેખ ચૂડામણિ નિકંડુ, પિંગળ નિકંડુ તેમજ કાયથરા નિકંડુમાં જોવા મળે છે.

શ્રવણ ખેલગોડામાં શિલાલેખમાં નીચે મુજબ સંત નારીઓનો ઉલ્લેખ છે :

નાગમથી કન્ધીયાર, સાગીમથી કન્ધીયાર, શ્રીમથિ કન્ધીયાર, નિવિલુર કન્ધીયાર, રાગણીમથી કન્ધીયાર, અનંતામથી કન્ધીયાર અને મંગાપ્પા કન્ધીયાર. તેમજ પૃથ્વી વિદગ્ગા કુરાથી અને કનકવીરા કુરાથી અને સાધ્વીઓ ઉચ્ચ કક્ષાનું તપસ્વી જીવન જીવતા હતાં.

એક અન્ય શિલાલેખ અનુસાર પટ્ટની અને કુરાથી ઓડિગલ એક સાધ્વીજીઓએ એક શિક્ષણ સંસ્થા સ્થાપી હતી. ગરીબો માટે પાણી અર્થે ટૂંવા પણ ખોદાવેલાં. એ સમય હતો: 'મદુરાઈ કોન્ડા કોપુરકેસરી વરમાર'ના રાજ્યકાળનો.

ઉપરાંત અન્ય એ સંતનારી રત્નોનો ઉલ્લેખ છે. જેમનાં નામ

એ જે નગર કે ગામમાં વસતાં, તેના પરથી પાડવામાં આવેલ છે.
(૧) મિઝહાલુર કુરાથી અને (૨) તિરુપારુચિ કુરાથી.

આણ્ડાલ : દક્ષિણના મીરાં. મીરાં જેટલાં જ લોકપ્રિય અને આદરણીય. મીરાં ગિરધરને પરણી, આણ્ડાલ શ્રીરંગનાથજીને વર્ષા. બંનેએ ભગવાન સાથે જ ધર માંડ્યું. સંસારમાં રહ્યા છતાં છેલ્લે આણ્ડાલ શ્રીરંગનાથજીમાં સમાઈ ગયાં; મીરાં શ્રીકૃષ્ણમાં. બંનેની જીવનકલામાં અદ્ભુત સામ્ય છે.

આણ્ડાલનાં કેટલાંક ગીતોનો અંગ્રેજીમાં મહર્ષિ અરવિંદે અનુવાદ કર્યો છે.

આકકા મહાદેવી : કર્ણાટકના મીરાં એમની રચનાઓ કન્નડ ભાષાનાં ઉત્તમોત્તમ કાવ્યોમાં ગણાય છે.

મદુરાથી થોડે દુર આણ્ડાલનું મંદિર છે. તિરુપતિ બાલાજીની તળેટીમાં એક મંદિરમાં આણ્ડાલની પ્રતિમા પ્રસ્થાપિત છે.

અવ્વધ્યાર વિશે ઐતિહાસિક માહિતી પાંખી છે. એમનો સમયકાળ ઈશુની આગલી સદીથી ઈશુની પ્રથમ સદીમાં મૂકવામાં આવે છે. સંત તિરુવલ્લુવર અને અવ્વધ્યાર સમકાલીન હતા. બંને જૈન હતા એવી દૃઢ માન્યતા પ્રવર્તે છે. એક મત એવો પણ છે કે, અવ્વધ્યાર સંત તિરુવલ્લુવરના બહેન હતા. બંને વચ્ચે અનુબંધ રહ્યો હતો, તેમજ 'કુરળ'ની હાયા અવ્વધ્યારના કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. બંનેએ જૈન સિદ્ધાંતોનું જ પ્રક્ષેપણ કર્યું છે.

સંત તિરુવલ્લુવર તમિળ સાહિત્યના સુકુટમણિ સમા સર્વોચ્ચ, અનુપમ અને મહાપ્રતિભાવંત કવિ રહ્યા છે; જ્યારે અવ્વધ્યાર તમિળ ભાષા અને તમિળ દેશનાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય ભક્તકવયિત્રી રહ્યા છે. તમિળ દેશમાં એવું કોઈ ધર નથી, જ્યાં અવ્વધ્યારનાં ગીતો-ભજનો ગવાતાં ન હોય ! એમની રચનાઓ પણ 'કુરળ'ની ઋચાઓની જેમ

પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન પામી છે. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ ‘કુરળ’નું અંગ્રેજીમાં રૂપાંતર કર્યું, જે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું. રાજગોપાલાચારીએ અંગ્રેજીમાં રૂપાંતર કર્યું, જે ગાંધીજીના ‘યંગ ઇન્ડિયા’ અને ‘સ્વરાજ્ય’માં લેખમાળા રૂપે પ્રગટ થઈ. ત્યારબાદ ગાંધીજીના સૂચનથી ‘અવધ્યાર’ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું. રાજગોપાલાચારી કહેતા : ‘She is the cultural exponent of the genius of the toiling millions.’

કન્યાકુમારી જિલ્લામાં ત્રણ મંદિરો છે, જે અવધ્યારને સમર્પિત છે. એમની સ્મૃતિમાં આ મંદિરોનું નિર્માણ થયું છે.

સંત અવધ્યાર અત્યંત તેજસ્વી, સત્યનિષ્ઠ, ભક્તિવાન અને સ્વયંદીપ્તિ સન્યાસીની હતા. શાસ્ત્રોમાં જેને વિદ્વત્ સન્યાસ કહ્યો છે. જેમ યાજ્ઞવલ્ક્યે પ્રથમથી જ જ્ઞાની હોવાથી આવો સન્યાસ લીધો હતો. ભક્તિ અને વૈરાગ્યદશા એમનામાં જન્મસિદ્ધ હતી. અવધ્યાર પૂર્વ-પ્રજ્ઞા; કવિત્વશક્તિ ધર્મને અવતરેલા. સંસાર વચ્ચે રહીને પણ સંસારથી અલિપ્ત, નિરુપદ્ર અને જળકમળવત્ રહ્યા.

આદિ અને ભગવાન અવધ્યારનાં માતા-પિતા હતા. એક માન્યતા અનુસાર માતા અત્યંજ હતા અને એમને ગ્રેમી હ્રમ્ય જાતિનો હતો. એમની માતાને ગ્રેમીએ સોગંદપૂર્વક ખાત્રી આપી વ્રત લેવાની કુરજ પાડી કે જે બાળકો જન્મે, તેમને તરત ત્યજી દેવાં.

અવધ્યાર એમનું પ્રથમ સંતાન. પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બાળકોને ત્યજી જ દેવી પદ્મશે. માતા માટે આ સ્થિતિ વસમી-અસહ્ય થઈ પડી. હૈયું થીજી વિદીજી થઈ ગયું. તરત જન્મેલી બાળકોને ત્યજવાની કુરતા કેમ આચરી શકાય? ધોષમાર વરસાદ વરસતો હતો...કપાતે હૈયે માતાએ બાળકોને ટોપલીમાં મૂકી...માતાની વેદનાનો પાર ન હતો...અવધ્યાર તો સરસ્વતીના અવતાર હતા. માતાની વ્યથા અને આકંઠ જોઈ નાનકડી અવધ્યારે માતાને સાંત્વન આપતાં કવિતામાં કહ્યું :

આવું જ નિર્માણ થશે,
 એવું જે ઈશ્વરને પોતાની ઇચ્છાથી
 મારું ભાગ્ય મારા કપાળ પર લખ્યું છે,
 એ ઈશ્વર શું મરી પરવાર્યો છે ?
 એ હજી જીવે છે;
 ગમે તેવાં કષ્ટ પડો, દુષ્કાળ પડો,
 મારી મા... જવાબદારી એની છે.
 તું હૈયું ભાંગીશ નહિ, હામ હારીશ નહિ,
 વલોપાત કરીશ નહિ.

માતા ફસડાઈ પડી. વરસાદ એટલો મુસળધાર વરસ્યો કે પૂર આવ્યું. એ પૂરના ંહેણુમાં વહેતી ટોપલી નદીમાં પહોંચી. તણાતી તણાતી નદીને કિનારે લાંગરી.

એક પૂજારીએ એને ભાંચકી લીધી. પૂજારી દંપતિને કોઈ સંતાન ન હતું. અત્યંજ હતા. સંતાન માટે અનેક વ્રત, યાધા, અનુષ્ઠાન કર્યાં હતા એ યધાના ફળરૂપે પ્રભુએ યાળક આપ્યું એમ માની પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો અને યાળકીને ઘેર લઈ આવ્યા.

અવ્વઘ એટલાં રૂપાળાં હતાં કે આપું ગામ ઘેલું થઈ ગયું. ગામનાં અત્યંજેએ એમને ઉછેરી. કોઈને કોઈ એને પોતાનાં ઘેર લઈ જાય. રમાડે, ખવડાવે, પીવડાવે...ગામમાં ઉત્સવ થઈ ગયો.

નાનકડી અવ્વઘ ભરતભરેલા પારણામાં ઝૂલે છે. લાડકોડનો પાર નથી.

હસતી-ખેલતી અવ્વઘ એક દિવસ અચાનક રડવા માંડે છે... વારંવાર હાથ લાંબાવે છે. માતા છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ રૂદ્ધ ચાલુ જ રહે છે.

માતાને કંઈ સમજ પડતી નથી. પછી ખ્યાલ આવે છે કે,

હાથ લંબાવી અવ્વઘ ગણેશની નાનકડી મૂર્તિ તરફ ઇશ્વારો કરી રહી છે. માતા નાના ગણેશને અવ્વઘનાં હાથમાં આપે છે અને અવ્વઘ શાંત થઈ જાય છે.

અસ...! ત્યારથી ગણેશ એના ભાઈઅંધ. એની સાથે રમતાં રમતાં અવ્વઘ મોટી થતી જાય છે. પ્રતિદિન રૂપ ખીલતું જાય છે.

અવ્વઘના પાલક પિતા કવિતા અને ભજન રચતા, એ ગાતા કવિઓ અને ભજનિકોનો એમના ઘેર મેળો જામતો.

અવ્વઘ પાંચ વર્ષનાં થયાં...ત્યારે ઘેર મજલિસમાં એક કવિ મિત્રએ કહ્યું :

મેં એ પંક્તિઓ રચી છે, પણ પછીનાં એ ચરણ કોઈ રીતે બેસતાં નથી.

‘સંભળાવો તો ખરા...’ પિતાએ કહ્યું. કવિએ પંક્તિઓ રજૂ કરી :

કરો જ્યારે શુભ કાર્ય કોઈ પ્રત્યે,
નવ કરજો ગણતરી બદલાની;

પાંચ વર્ષની અવ્વઘ પાદપૂર્તિ કરતાં એ ચરણ બોલી ઊઠી :

આકાશને આંબતું નાળિયેરનું ઊંચું ઝાડ પણ;
મૂળિયાંને પાયેલું પાણી મીઠું કરી વાળે છે પાછું.

અર્થાત્, આવડાં ઊંચા ઝાડનાં મૂળિયામાં જે પાણી પાવામાં આવે છે, તે પણ એ ઝાડ મીઠાં પાણી નાળિયેરમાં ભરી પાછું વાળે છે.

કેટલી ગંભીર વાત અવ્વઘએ કહી દીધી ! સત્ કાર્યનાં શુભ પરિણામ આવીને મળે જ છે.

તમામ ધર્મની આધારશીલા સદાચાર છે.

સંવે સુન્નિષ્ણું સફલં નરાણ્યાં.

મનુષ્યના સર્વ સદાચાર સફળ થાય છે.

(ઉત્ત. અ. ૧૩, ગા. ૧૦)

બાળસખીઓ અને નાનકડા ગણેશ સાથે હસતાં રમતાં અવ્વધ્યાર મોટી થતી જાય છે.

દસેક વર્ષની અવ્વધ્યાર સહેલીઓ સાથે નાનકડી ગાગર લઈ, વિનાયકની સ્તુતિ ગાતાં પાણી ભરવા જાય છે. અવ્વધ્યાર એક ત્રિપુડ-ધારી ગજરાજને જુએ છે... ગજરાજ આગળ ચાલતો જાય છે. અવ્વધ્યાર એની પાછળ પાછળ જાય છે... સહેલીઓ અવ્વધ્યારને ઊડી ભાબી જાય છે.

ચાલતાં ચાલતાં ગજરાજ શ્રી ગણેશનાં મંદિરમાં પ્રવેશે છે... અવ્વધ્યાર એને અનુસરે છે. મંદિરમાં વિશાળકાય શ્રી ગણેશની પ્રતિમા છે. પ્રતિમાની નજીક આવતાં જ ગજરાજ શ્રી ગણેશની મૂર્તિમાં સમાઈ જાય છે !

અવ્વધ્યાર આ ચમત્કારનો સંકેત સમજી જાય છે. એ હાથ જોડી, વંદન કરી, સ્તુતિ ગાતાં પ્રિય ગણેશને પ્રાર્થના કરે છે :

‘મને જીવનતું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાએ, એવા આશીર્વાદ આપો. હે શ્રી ગણેશ ! મારા પૂર્વજન્મોનાં કર્મોનો ક્ષય થાય એવી શક્તિ આપો. હું જન્મજન્મોંતરના ભવભ્રમણમાંથી છૂટી અજન્મના બની જાઉં એ કૃપા કરો... બસ આટલું જ માગું છું.’

પ્રતિમાને વાચ્યા કૂટે છે. શ્રી ગણેશ કહે છે : “લોકોનાં ઉત્થાનતું કામ કરો, જનસમાજ, ધર્મમય, નીતિમય અને સદાચારી થાય, એવી સમજણ લોકોમાં પ્રગટાવો. સામાન્ય માણસના દુઃખ, અજ્ઞાન, પીડા, દારિદ્ર્ય, મૂઢતા દૂર થાય અને એમનું જીવન સુધરે, સુખ-શાંતિ સ્થપાય એવો પુરુષાર્થ કરો...! એક હળવું સ્મિત કરી શ્રી ગણેશ ચૂપ થઈ ગયા.

અવ્વધ તો આનંદવિભોર થઈ ગઈ...દોડતી, હાંફતી ઘેર આવી અને માને વળગી પડી. અધીરા શ્વાસે ખેલી...‘મા... ! આજે વિનાયકે મારી સાથે વાત કરી !’

પવનવેગે વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગય છે. ગામવાસીઓ અવ્વધને સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર જ માને છે. એની શાણ્ણી વાણ્ણી પ્રેમાદરથી સાંભળે છે.

આ ઘટના પછી અવ્વધની વૈરાગ્યદશા, નિસ્પૃહા, આત્મલગની અને ભક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતાં ગય છે...

પંદરેક વર્ષની થતાં તો અવ્વધનું રૂપ સહસ્રકળાએ ખીલી જાઈ છે. એના રૂપ અને વિદ્વતાની ચર્ચા પૂરા તમિળ દેશમાં થવા લાગે છે.

આસપાસના રાજવીઓ તેમજ શ્રેષ્ઠીઓ તરફથી અનેક માંગા આવે છે...કવિ પિતા અવ્વધને પૂછે છે : “આટલા માંગામાંથી તું કહે તેની સાથે તારા લગ્ન લઈએ...”

અવ્વધધાર કહે છે : ‘મારે પરણવું જ નથી.’ હું સંસાર માંડવા જન્મી નથી. મારે તો માત્ર ભગવાનની ભક્તિ કરવી છે અને લોકોદ્ધારનું કામ કરવું છે.’

કવિ પિતા ઉપર ચારેકોરથી દબાણ આવે છે. ‘શું દીકરીને કુંવારી રાખવી છે?’ ‘કન્યાદાન વિના તારો જીવ અવગતે જશે.’ “છોકરી તો નાદાન છે, તું પણ છોકરમતમાં સરી પડ્યો?” ‘દીકરીને સાપની જેમ કેટલા દિવસ સંધરીશ?’ ‘ક્યાંક તને કાળી ટીલી ન લાગે...’ વગેરે સલાહ, ઉપાલંબ અને ટોણાથી વાજ આવી છેવટે કવિપિતાએ એક રાજનું રાજકુંવર માટે આવેલું માંગું સ્વીકાયું.

(એક મત અનુસાર એક શ્રીમંત શ્રેષ્ઠી પુત્રનું માંગું સ્વીકાયું.)

લગ્નની તિથિ નક્કી થઈ ગઈ. પૂરા ગામમાં હર્ષોલ્લાસ અને દોડધામ

મચી ગઈ, પણ અવ્વધ્યારને જ'પ નથી... લગ્નને આગલે દિવસે વરપક્ષ તરફથી યાળનાં યાળ ભરી જરીયાન વસ્ત્રો, હિરા-મેાતીના દાગીના, મૂલ્યવાન વસ્તુઓ, નજરાણું કવિના ઘેર પહોંચે છે... નારીવર્ગ ડાળા વિસ્ફારી અચંબાથી જોયા કરે છે.

પણ અવ્વધ ગભરાટથી ક્ષુબ્ધ થતી જાય છે... 'મારી વાત કેમ કોઈ સાંભળતું નથી, સમજતું નથી, માનતું નથી...' અવ્વધ્યાર વિભાસતી રહે છે... તે દિવસ તો આથમી જાય છે.

"સંસારમાં મને લેશમાત્ર પણ રસ નથી એ હું કેમ કરી સમજવું?"... પૂરી રાત અવ્વધ્યાર વિભાસણમાં વીતાવે છે.

...અને નવો સૂરજ ઊગે છે. લગ્નનો દિવસ, અવ્વધને સોળે શણગાર સજ્જવાય છે. કિમતી જરીયાન લગ્નની જોડ, અને દાગીનાથી સુંદર દેહ અપરૂપ ઢંકાઈ જાય છે. કટોકટીની પણ આવી પહોંચી...

લગ્નની શુભ ધડી આવી પહોંચી... વાજતે ગાજતે જન માંડવે આવીને ઊભી...પણ કન્યા ક્યાં?...અવ્વધ્યાર ગાયબ ! !

સાજ-શણગાર થતાં હતાં...ત્યારે અવ્વધ તો વિચારે ચડી ગઈ. હવે આ કાળધડીમાંથી કેમ છૂટવું ? આ ધર્મસંકટમાંથી કેમ બચવું ? ભગવાન સિવાય હવે આમાંથી કોણુ ઉગારી શકે ? અવ્વધએ પ્રિય ગોઠિયા ગણેશને સંભાર્યા... બધાંની નજર ચૂકવી સિદ્ધતથી સરકી પહોંચી સીધી વિનાયકના મંદિરે... વિધનહર્તાનું શરણુ શોધ્યું... શ્રી ગણેશની પ્રતિમા સમક્ષ આર્દ્રભાવે સ્તુતિ કરી...

'હે ભગવન્ ! મારે સંસારનાં બંધનોમાંથી છૂટવું છે. ભવ-ભ્રમણ્યમાંથી મુક્ત થવું છે. ત્યાં આ સંસારની નવી જોડીઓમાં કેમ જકડાઉં ? આ બંધનનું કારણુ તો મારું રૂપ જ ને ? અને આ રૂપનો આધાર તો મુખાવસ્થાજ ને ? આ રૂપ પણ હું કિશોરી છું, યૌવનને ઊંખરે ઊભી છું એટલે જ શોભે છે ને ? મારે પ્રભુભક્તિ

અને લોકસેવાનાં કાર્યો પૂરાં કરવા છે. એ માટે તો મેં જન્મધારણ કર્યો છે. હે પ્રભુ ! મારું રૂપ-યૌવન પાછું ભઈ લ્યો...મને નથી જોઈતું. મને કિશોરીમાંથી છુટ્ટી મા બનાવી દો. મને બચાવી લ્યો. હું આટલું જ માગું છું.’

અને એક ચમત્કાર થયો...હસતી કુદતી છોકરી અવ્વઈ ક્ષણમાત્રમાં ધરડી ડોશી બની ગઈ. વાળ ઘોળાં થઈ ગયાં. દેહ કરચલીઓથી ઊભરાઈ ગયો. એક પળમાં અડધી સદીની મજલ પૂરી થઈ ગઈ. અવ્વધ્યારની આંખોમાં આંસુ ઉમટી આવ્યાં...બાળપણનાં ગોઠિયા ગણેશે ફરજ, -મૈત્રીની મીઠી જવાબદારી અણીને ટાંકણે નિભાવી.

આંસુની ધાર સાથે અવ્વધ્યારે શરણુમ કરુણા-કૃપા માટે સ્તુતિ ગાઈ.

“હું બધાની માતા બનું, એવો પરમપિતાનો આદેશ છે. હું તો જન્મથી જ અનાથ હતી. તમે માતા બની મારી સંભાળ લીધી. હવે તો સંસારનાં અનાથ બાળકોની મા બનવાનું સહજાગ્ય મને સાંપડ્યું છે. મને એ સૌની મા બનવા દો, હું એમની સંભાળ લઈશ. સૌની મા અને સૌની સેવા...એમાં જ મારું બચેલું જીવન વ્યતીત કરું એવા આશિષ આપો.”

ત્યાગની આ એક અદ્ભુત, વિશ્વક્ષણ અને અનોખી વદના છે. ઇતિહાસમાં એનો જોટો નથી. યયાતિએ ભોગવિલાસ માટે પોતાનાં પુત્ર પાસેથી યૌવન છિનવી લીધું હતું. અવ્વધ્યારે સંસારથી વિરક્ત થવા, પ્રભુભક્તિ અને લોકોની સેવા કરવા અર્થે પોતાનું યૌવન સર્જનહારને પાછું સોંપી દીધું. પચાસ વર્ષ સેવાવચ્ચની વેદીમાં હોમી દીધાં. યૌવનનો ભોગ આપી ભોગનાં સંજોગોમાંથી નિવૃત્ત થયાં.

વયોવૃદ્ધ અવ્વધ્યાર પાછાં ફરે છે. ધરડી ડોશીને કોણ પરણવા તૈયાર થાય ?

ભગવાને ધા સંભળી અને અવ્વધ્યાર ભગ્નનાં પ્રપંચમાંથી બચી ગયાં.

જન્મનો હર્ષોલ્લાસ વિષાદમાં ફેરવાઈ ગયો. ગામવાસીઓ ચિત્કાર કરી ઉઠ્યાં. પાલક માતા-પિતા, વહીવેા, ગ્રામજનો, સહેલીઓ, સોની અવ્વધ્યારે વિદાય લીધી અને બિહુકની જેમ સર્વસંગપરિત્યાગ કરી, સર્વસ્વ છોડી માત્ર એક પોટલી લઈ ચાલી નીકળ્યા. મહાબિનિષ્કમળુનો અવસર હતો. આખું ગામ રહી ઉઠ્યું.

સંસારત્યાગ અગાઉ જ્ઞાનદેવ જ્યારે છેલ્લીવાર વિઠોખાના દર્શને પંઢરપુર ગયા, ત્યારે સંત નામદેવ એમની સાથે હતા. જ્ઞાનદેવે ત્યાં ભૂમિસમાધિનો સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે નામદેવ ક્રુણુ ઉઠ્યા હતા. સંત જ્ઞાનેશ્વરે જ્યારે ભૂમિસમાધિ લીધી, ત્યારનું વર્ણન નામદેવે અઢીસો શ્લોકોમાં કર્યું છે. આવું જ વર્ણન અવ્વધ્યારની હૃદયવિદારક વિદાય વખતનું હશે!

અવ્વધ્યાર સતત પરિભ્રમણ કરતાં રહ્યાં.

બિજ્ઞા માગી ખાતા. ક્યારેક દિવસોનાં દિવસો લાંબા ઉપવાસ થઈ જતા.

અજ્ઞાન, દારિદ્ર્ય, રોગાવસ્થા, દુષ્કાળ, ગૃહસ્થાગ્રમમાં નતિમતા, ન્યાયી રાજસત્તા માટે, દુષણોનાં નિવારણ માટે જીવનભર મથ્યા. અવ્વધ્યાર કહેતા :

‘મારું આ જ જીવનકર્મ છે. એ જ કરવાનો મને આદેશ મળ્યો છે. એટલે તો મેં યૌવન ત્યજી વૃદ્ધત્વ સ્વીકાર્યું છે.’ અવ્વધ્યાર ગાતા રહેતાં.

‘જન્મથી માણસ ઉચ્ચ કે નીચ જાતિનો નથી, પણ કર્મોથી થાય છે. જે કૃપણ છે, તે નીચ જાતિનો છે.’

તમિળ દેશનાં મા, બૂલકાઓની દાદીમા તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. ઠેર ઠેર આવકાર પામતાં. રાજ્ય કે ગામમાં પ્રવેશતાં જ ઢોલ સરણાઈથી ઉત્સાહપૂર્વક જાન્ય સ્વાગત થતું. સરખાકારે ગામમાં લઈ

જ્વાતાં એક મહોત્સવ ઉજવાતો. રાજ્યો એમને ખૂબ માન આપતા. વિનયપૂર્વક આમંત્રણ આપી રાજ્યમાં ખેલાવતા. દૃષ્ટ્યાભયુ” સ્વાગત કરતા. પરંતુ અવધ્યારને આવો દૃષ્ટ્યો પસંદ ન હતો. તેમનું લક્ષ્ય ગરીબોમાંજ લોકસંગ્રહનું કામ કરવાનું હતું. પ્રશિષ્ટ લોકાદર અને લોકચાહના પામ્યા. રાજવીઓને પણ ઠપકારી દેતા. ગીતોમાં કરુણાભાવે રસાળ બોધ આપતા. કોઈપણ દ્રશ્ય કે ઘટના જોતા એમના મુખેથી કાવ્યની સરવાણી વહેતી. સાક્ષાત જીભે સરસ્વતીને વાસ હતો. એમનાં કાવ્યો—ગીતો—લજ્જનોમાં જ્ઞાનપ્રચુરતા, પ્રજ્ઞાવબોધ, બુદ્ધિમર્મજ્ઞતા, ઉક્તકોશલ, ઉપમાકૌશલ્ય Similies અને Metaphor, કલ્પનાસામર્થ્ય, અનુકંપા, તુલનાસામર્થ્ય, રોચક શૈલી અને આગવી આધ્યાત્મિક પ્રતિભા કહીએ કહીએ દષ્ટિજોયર થતી. પદે પદે સમત્વ રહેલું.

ફરતાં ફરતાં એક નગરમાં પ્રવેશતાં એક શ્રીમંત એમને મહેલ જોવા આવાસમાં લઈ ગયાં. વાડી, વજીફા, સંપત્તિનું પ્રદર્શન કરી દેખાડ્યું. અવધ્યારે બાયું :

સંપત્તિ અને મિલકતના વિસ્તારથી કોઈ મોટો નથી ચર્ષ જતો
માત્ર કદ જોઈ મોટાઈ ન દેવાય;

અફાટ સમુદ્રનું પાણી પીવામાં, કે
સ્નાનમાં પણ કામ નથી લાગતું.

જ્યારે નાનકડા ઝરણાનું પાણી
માણસની તરસ છિપાવે છે.

અવધ્યારે કાવ્યમાં માર્મિક રીતે કહી દીધું કે, માત્ર સંગ્રહી રાખેલી અફાટ સંપત્તિ સમુદ્રના ખારાં પાણી જેવી છે. જે કશા કામમાં નથી આવતી. જ્યારે દાનનાં ઝરણાં વહાવતી સંપત્તિ લોકોને કામ આવે છે, તરસ છીપાવે છે; ઉપયોગી નીવડે છે.

વર્ણવ્યવસ્થા વિષે બહુ ઉદારભાવથી, અભિગમથી તે સમયની પ્રચલિત માન્યતાઓનું ખંડન કરતાં અવધ્યાર કહે છે :

કોઈ વણુ નથી હોતો;

પણુ જે કહેવાં જ હોય, તો માત્ર એ જ છે.

એક- એ સજ્જનો અને સૌહાર્દપૂર્ણ મનુષ્યો જ
ગરીબોને એમનાં દુઃખનિવારણમાં સહાયરૂપ થાય છે.

ખીજએ, જે કોઈ પણ પ્રકારની મદદ

નથી કરતા.

તેઓ તો નીચ જાતિનાં જ કહેવાય અને પહેલાં ઉચ્ચ
જાતિનાં છે.

અધાં શાસ્ત્રો આ જ કહે છે.

વ્યાપક ધાર્મિક વિભાવનાથી અવધ્યાર કહે છે :

અધા જ ધર્મો એક જ વાત કરે છે :

સારું કરો અને અનિષ્ટથી દૂર રહો.

પૂર્વભવમાં જે શુભ કર્મો આંધ્યાં, એ જ વૈભવનો વારસો તમને
આ ધરતી પર, આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થયો છે.

માટે પાપથી નિવૃત્ત થાઓ અને શુભમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.

તે કાળમાં અનેક મતમતાંતર અને સંપ્રદાયો હતા.

સંતે એક નાનકડી કાવ્યકંડિકામાં પોતાનો ચુકાદો આપી
હેતાં કહ્યું :

દિવ્ય સંતકવિનું 'કુરળ' જે પવિત્ર વેદોનાં સારરૂપ છે.
(સંત તિરુવલ્લુવર) તમિળ વેદ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે.

ત્રણ શૈવ સંતોનું 'થેવારમ્'

(૧. તિરુસાનસંધ્યાર, જેમનાં ૧૦,૦૦૦થી વધુ શ્લોકો છે.

૨. તિરુનાવુઠ્ઠાચર

૩. સુધરામૃતિ^૧ સ્વામીકલ્લા)

વૈષ્ણવમ્ભવિનું

તિરુવૈમોઝી દૈવી શબ્દો જે ઉચ્ચારાય
છે; તમિળ ઉપનિષદ.

તિરુવાચકમનું

તિરુઝોવાઈ

તિરુમુઠ્ઠારનું

તિરુમંત્રમ્

બધા એક જ છે; અને એક જ ઉપદેશ આપે છે.

જન્મ-પુનર્જન્મ, કર્મ-વ્યવસ્થા, કર્મફળ વિષેના ભજનોમાં એક
સુંદર રચનામાં અવ્વધ્યાર કહે છે :

એક પવાલું 'નાઝ્ઠી' તમે અફાટ અને

જિંદગીમાં જિંદા સમુદ્રમાં,

એકદમ જાડે સુધી-તળિયે સુધી લઈ જઈ

પાણી ભરી,

તો પશુ અગાધ સમુદ્રમાંથી

માત્ર એક જ પવાલું પાણી

ભરાશે,

ચાર પવાલાં નહિ.

તમિળ દેશમાં 'નાઝ્ઠી' એક માપ-measure છે, જેને માટે
પવાલું શબ્દ વાપરી શકીએ.

આ જ સંદર્ભમાં અવ્વધ્યાર એક કોઠીલી કન્યાને કહે છે :

મારી લાઠકી કન્યા,

તને તારી ધન્યતા સુબળ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય,

ધનિષ્ઠ પતિ મળે,

પરંતુ દરેક જવ-

પોતાના આગલાં-પૂર્વજન્મોમાં

જે વાવેલું હશે,

તેનાં કૃણસ્વરૂપ, એટલું જ
માપસર સુખ પામશે.

તમે ગમે તેટલું ઝંખો, વલવલો,
પણ જે નિયતિએ તમારા માટે
નિર્માણ નથી કર્યું, તે મળવાનું નથી.

જે નિર્માણ છે, તે આવીને જ મળશે.

સંતે પ્રારબ્ધકર્મ, તેમજ પાંચ સમવાયમાંના 'નિયતિ'ની વાત
કહી દીધી.

ચાર પુરુષાર્થની નાનકડા કાવ્યમાં રજૂ કરતાં સંત કહે છે :

ધર્મ : દુઃખી અને નિઃસહાય માટે ધર્મ
એક આશ્રય સમાન છે.

અર્થ : પાપકર્મથી નિવૃત્ત થઈ જે
ઉપાજ્ઞન થાય, તે અર્થ.

કામ : સ્નેહાળ દંપતિનું આત્મિક એકત્ય, અને
પારસ્પરિક એકમેકની સહાયતા, તે કામ.

ન્યારે એ ત્રણેને તજીને, એથી પર
પારલૌકિકની ઝંખના કરો,
ત્યારે આનંદસ્વરૂપ સુકિત આવી મળે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મને પ્રથમ મૂક્યો છે.
તેનું કારણ કે અર્થ અને કામ પણ ધર્મવ્યવહાર હોય.

અર્થઉપાજ્ઞન ન્યાયસંપન્ન હોય, પાપયુક્ત નહિં.

વસ્તુતઃ ચોથા પુરુષાર્થને 'મોક્ષ'ને બદલે શાન પુરુષાર્થ અથવા
શુદ્ધિ કે શોધ પુરુષાર્થ કહેવો એઈએ. મોક્ષ તે એની અંતિમ
કૃણમૃતિ છે.

પુરુષાર્થનો મહિમા કરતાં અવ્વધમાર કહે છે :

વિપુલ વર્ષા માટે, ઉપર

સ્વર્ગમાં વાદળાંઓ છે;

નીચે ફળ આપવા માટે

ધરતી છે, નદી છે, નાળાં છે.

આ અધું હોવા છતાં...

જો કોઈ મૂરખ આળસુ બનીને બેસી રહે,

અને પોતાનાં દુર્ભાગ્યની

ફરિયાદ કરતો રહે,

તો હે પ્રેતાત્મા !

એને સારી પેઠે ફટકારજો...ઝાટકજો.

આળસ અને પ્રમાદ માત્ર શારીરિક આત્મ નથી. એ તો મન અને બુદ્ધિનો રોગ છે. પ્રમાદ એ સાધનાનો, પુરુષાર્થનો અને પરિશ્રમનો સૌથી મોટો શત્રુ છે અને કર્મબંધનું એક કારણ છે.

ઉપમાકોશલ્યથી સંત અવ્વધયાર કહે છે :

ચમકતી આંખો અને સુગંધી ફૂલોવાળી

હે કન્યા !

માણસ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

ઉત્તમ તે...

જેઓ વાણીનો વ્યય કર્યા વગર, ઠોસ વગાડ્યા વગર, ચૂપચાપ કાર્ય કરે છે.

મધ્યમ તે...

જેઓ કોઈતાં કલા પછી શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અને છેલ્લાં કનિષ્ઠ તે...

જેઓ કહ્યાં છતાં કોઈ સારું કામ કરતા નથી.

આના તમને જીવંત દષ્ટાંતો જોઈએ છે ?

તો જે...આ ફણસને, આંખાને અને પાદરીને...

ત્રણ પ્રકારનાં માણસોને સંતે ફણસ જેવાં, આંખા જેવા અને પાદરી જેવાં કહ્યાં છે.

ફણસનું ઝાઝ ફલિત થયા વિના...ફૂલ વિના ફળ આપે છે.

આંખાનું ઝાઝ ફલિત થઈ પછી ફળ આપે છે. પણ પાદરીનું ઝાઝ કોઈ ફળ આપતું નથી...પણ એનાં બધાં જ ફૂલ ઝરીને વેડફાઈ જાય છે.

નકામાં ફૂલ વેડફી નાખે છે.

પાદરીના ફૂલ અત્યંત સુગંધી હોય છે. એ ફૂલ જનમીન ફૂલ જેવાં હોય છે.

પત્ની જાતજાતની માગણી કરતી જ રહે છે, એવા ધરે ભિક્ષા માટે જતાં-પાતચીત સાંભળતા સંત ગાય છે :

ધ્યાન પૂર્વક ચિંતવો :

પોતાની આવક કરતાં જે વધુ ખર્ચે છે, તે પોતાનું સ્વમાન ગુમાવશે.

એની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જશે.

એ જ્યાં જશે ત્યાં ચોર તરીકે બદનામ થશે અને જીવાત્માનાં સાત સ્વરૂપોથી પણ નીચલી કક્ષાનો ગણાશે.

પત્નીની કોઈ માંગ ન હોય છતાં ખેંદામ ખર્ચ કરનારને ટાંકતાં કહે છે :

અરે ! પોતાની ગુણીયલ પત્ની માટે આવો માણસ કુદૃષ્ટ આત્મા સાબિત થશે.

કપડું જોઈને વેતરવું, ચાદર જોઈને જ પગ ફેલાવવા, સાધન જોઈને જ શોખ કરવા.

એક દિવસ અવ્વધ્યાર મંદિરની સામે પ્રાંગણમાં આરામ કરી રહ્યા હતા. એમના પગ મંદિરની મૂર્તિ તરફ હતા. એક રાહદારીએ ઠપકાભર્યા સ્વરે અવ્વધ્યારને કહ્યું :

‘એ...બુઢી બાઈ ! પ્રભુના નિવાસ તરફ પગ રાખીને કેમ સૂતી છે ? આમ સૂવાય નહિ.’

અવ્વધ્યારે જવાબ આપ્યો. “મિત્ર, તારી વાત સાચી છે. હવે મને કહે કે, ભગવાન ક્યાં નથી વસતા ? કે જોથી એ તરફ પગ ભાંખાવી સલામત રીતે હું સૂઈ શકું...હું બહુ થાકી ગઈ છું.”

દક્ષિણના ચોલા, ચેરા અને પાંડયન ત્રણે રાજ્યમાં અવ્વધ્યાર રાજવીઓનું સન્માન પામતા. છતાં એમને માન-અકરામ-ધન સંપત્તિ કશાની ખેવના ન હતી. રાજાઓ વિષે પણ કશો અહોભાવ સેચો ન હતો.

એક રાજાને ગીતમાં એમણે કહી પણ દીધું :

‘જે આત્મા વિરકતથી અભિષિપ્ત છે :

તેને માટે સુવણ્ણ પણ તૃણ સમાન છે;

શૂરવીર, જે મૃત્યુને ભેટે છે,

એ મૃત્યુ એને માટે તૃણ સમાન છે.

પ્રાણ પુરુષ માટે—

ઓ પણ તૃણ સમાન છે.

અને સન્યાસી માટે—

રાજા પણ તૃણ સમાન છે.

એક દિવસ અવ્વધ્યાર વનમાંથી પસાર થતા હતા. વનમાં

બેંસો ચરતી હતી. ભરવાડ ઊકરો જાંજુના વૃક્ષ પર બેઠો હતો. અવ્વધ્યારે ઊકરાને પૂછ્યું :

“ મારા બાળમિત્ર ! થોડાં ફળ મારા માટે ફેંકીશ ? ”

“ આપને ગરમ ફળ જોઈએ કે ઠંડા ? ” ઊકરાએ પૂછ્યું.

“ મને થોડાં ગરમ ફળ જોઈએ છે ” અવ્વધ્યારે કહ્યું. એ સમજી ગયા કે ઊકરો મારી મજાક કરે છે.

ઊકરાએ થોડાં પાકાં ફળ તોડીને નીચે ફેંક્યા. જમીન પર પડતાં ફળ ધૂળથી લેપાઈ ગયાં. દાદીએ ફેંકે મારી ફળો પરથી ધૂળ ઉઠાડી...એમને ખ્યાલ આવી ગયો કે ગરમ ફળનો અર્થ શો !

‘ હા...હા...’ ઊકરો ખુશખુશાલ હસવા લાગ્યો.

‘ સંભાળીને દાદીમા...ક્યાંકે મોઢું ચરચરે નહિ.’

દાદીમા આ મજાકથી ખુશ થઈ ગઈ ઉઠ્યાં :

વૃક્ષના કંઠથી થડને ઊદતી,

જુની કુહાડી જેવો હું,

એક નમણું ઊડ સમક્ષ હારી ગઈ.

હું મારી હાર સ્વીકારું છું.

હવે મને એ રાત ભીંખ નહિ આવે

ખુદ દેવો પણ અવ્વધ્યારનાં ગીતો સાંભળવા ઉત્સુક રહેતા.

શિવના પુત્ર મુરગન તરીકે ઝોળખાતા કુમારદેવ અને સન્મુખ તમિળ પ્રજાનાં લોકપ્રિય દેવ છે. પ્રેમ અને યૌવનના દેવ છે. એ જંગલ અને પહાડોમાં ભગ્યા કરે છે.

મુરગનદેવને એક દિવસ અવ્વધ્યાર સાથે વાર્તાલાપ કરવાની ઈચ્છા થઈ. એટલે મુરગને ૩૫ બદલી, બેંસોનાં ભરવાડનો વેશ ધારણ કરી વાર્તાલાપ કર્યો. એ ઊકરો, તે જ મુરગન !

મતં અવ્વધયારે જ્ઞાન અને વિદ્યાભ્યાસનો અપૂર્વ મહિમા ગાયો છે. તે કાળમાં તમિળદેશમાં વિદ્યા અને અભ્યાસને ભૂષણરૂપ લેખવામાં આવતું. તે સમયમાં વિદ્યા અને વિજ્ઞતાનાં ગુણોનો જે મહિમા જેવા મળે છે તે અન્ય સાહિત્યમાં જેવા મળતો નથી.

અવ્વધયાર કહેતા :

ધણી બધી નાની-મોટી ડાળીઓવાળો
જંગલમાં ઊંચો ઊભેલો વૃક્ષ, એ વૃક્ષ જ નથી.
પેલા મૂખાને જુઓ...જે વિદ્વાનોની સભામાં ઊભો છે,
પણ...અને આપવામાં આવેલું લખાણ
નથી એ વાંચી શકતો, નથી ઉકેલી શકતો.
એ આ વૃક્ષ જેવો છે.
ફળ વિનાનો-નિષ્પત્તિ વિનાનો ઊભો છે.

અન્ય કાવ્યમાં કહે છે :

રાજા અને વિદ્વાનની સરખામણી કરો, તો
રાજા કરતાં વિદ્વાનનું સામ્રાજ્ય
વધુ ફેલાયેલું અને વિસ્તૃત છે.
રાજાની કીર્તિ એના રાજ્યની હદ સુધી સીમિત છે;
પણ વિદ્વાન તો જ્યાં જાય, વિચરે, ત્યાં માન-સન્માન પામે છે.
સ્વદેશે પુજ્યતે રાજા; વિદ્વાન સર્વત્ર પુજ્યતે ની જ વાત કહી.

વળી એક કાવ્યમાં કહે છે :

એક શ્લોક એ વાર સાંભળ્યા પછી
જે માણસ કંઠસ્થ કરી, શીખી શકતો નથી,
જે મૂરખ ખજુરીનું ડોરું પાંદડું જુએ છે,
પણ તેને લખતાં આવડતું નથી.

લોકોની ઠેકડીનો ભોગ ખનવા માટે જ દુઃખીયારી માતાએ
આવા કંગાળ દિકરાને જન્મ આપ્યો હશે!
એ મૂરખને ફટકારો મારા સેતાન!
એને સારી પેઠે ફટકારો.

અભ્યાસ, આયાસ, ચિંતન વિષે અવ્વધ્યાર કહે છે :

ચિત્રકળા આંગળીઓના આયાસ-અભ્યાસથી
સિદ્ધ થાય છે.

સુદૃઢ અને સુરમ્ય તમિળ ભાષા,
વાણીની તાલીમથી સિદ્ધ થાય છે.

મનના સતત નિષ્ઠાવંત ખેડાણથી,
મનને ડેળવવાથી

વિદ્યા-જ્ઞાન સંપન્ન થાય છે.

સુધૃઢ અને આકર્ષક રીતભાત

રોજખરોજના મહાવરાથી પમાય છે.

પણ પ્રેમ, કરુણા, પરગજુપણું, આ ગુણો

માનવીમાં જન્મસિદ્ધ હોય છે.

આ બધું લઈને જ માનવી અવતરે છે.

જ્ઞાનનો ગર્વ ન કરવાની ચેતવણી આપતાં સંત કહે છે :

ચકલીનો માળો જુઓ; વૃક્ષમાંથી ઝરતા સ્નિગ્ધ

સૂંદર પદાર્થને જુઓ.

સફેદ કીડીઓની આશ્ચર્યજનક કરામતને જુઓ.

મધમાખીઓનો મધપુડો જુઓ,

નાનકડા કરોળિયાનું નાજુક જળું જુઓ.

ઠોઈ કાળા માથાનો મત્ત્ય માનવી

એનું અનુકરણ કરી ન શકે.

એટલે કોઈ પોતાની શક્તિની બહાથ ન હાકે, કારણ એવું કોઈ નથી.

જેમાં આગવી વિશિષ્ટતા ન હોય

સંત અવ્વધ્યારે જ્ઞાનને પ્રથમ મૂક્યું છે.

જિનસૂત્રોમાં પણ કહ્યું છે : પદમં નાળં તઓ દયા નાળં પયાસગં. જ્ઞાન એ જ પ્રકાશ છે. અજ્ઞાન એ અંધકાર. ધર્મ આરાધનાના બે જ સાધન છે, જે જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે : પ્રથમ જ્ઞાત ગુણોતું સેવન અને બીજું જ્ઞાત દોષોનો ત્યાગ. (ચંદ્રવિજય પયણ્યા ગા. ૭૧-૮૦).

પારિ રાજ અવ્વધ્યારનાં ભક્ત હતા. અવ્વધ્યાર મદુરાથી પાછા ફરે છે ત્યારે એમને ખબર પડે છે કે, ત્રણ રાજાઓ પારિની બે કુંવરીઓ અંગવૈ અને સંગવૈને પરણવા ઉત્સુક છે. આપસમાં ઝઘડી રહ્યા છે. અવ્વધ્યાર ચેરા રાજાને સમજાવે છે. કહે છે : “હે રાજા, તેં તો કન્નગીતું મંદિર બંધાવ્યું છે અને આ કેવી જિદ્દ લાઇને બેઠો છે?” બીજા રાજાઓને પણ સમજાવે છે. પરંતુ કોઈ સમજવા તૈયાર નથી.

એમાંનો એક સમજા રાજા પારિ રાજાની બન્ને કુંવરીઓને ઉઠાવી લય છે, અને કિલ્લામાં કેદ કરી રાખે છે. જુલમી રાજા પાસે મોટું ભરકર છે. પારિ તો નાનો રાજા. યુદ્ધ કરીને તો કુંવરીઓને છોડાવી શકાય એમ નહોતું. રાજા અવ્વધ્યાર પાસે ધા નાખે છે.

અવ્વધ્યાર ફરી એક વાર એના ગોઠિયા અને ઇળદેવ શ્રી ગણેશને સંભારે છે. એ જ જુના મંદિરમાં ગણેશજીની વિરાટકાર્ય મૂર્તિ સમક્ષ પ્રાર્થના-આજીજી કરે છે. અવ્વધ્યારનાં આંસુ અટકતાં નથી...ગણેશજી બધું સાંભળી લે છે...અને ત્યાં જ એક ચમત્કાર

થામ છે. ફરી એ જ ત્રિપુંડધારી ગજરાજ ગણેશજીની પ્રતિમામાંથી બહાર નીકળે છે. એટલું જ નહિ, પણ પચ્ચીસ-પચાસ ત્રિપુંડધારી હાથીઓની વણઝાર બહાર પડે છે.

બધા હાથીઓ સાથે અવધ્યાર જુદી રાજનાં કિલ્લા પાસે પહોંચે છે. હાથીઓ માથાં મારી મારી ગઢને જમીનદોસ્ત કરી નાખે છે. ગઢ તૂટે છે અને કેદ કરાયેલી બન્ને કુંવરીઓને છોડાવી અવધ્યાર રાજને પાછી સોંપે છે. હાથીઓ હારબંધ એક પછી એક પાછાં ફરે છે. અવધ્યારના ગામ પહોંચે છે અને બધા ત્રિપુંડધારી ગજરાજને એક પછી એક ગણેશજીમાં સમાઈ જાય છે.

અનિત્યભાવના, દેહની ક્ષુદ્રતા, અનાસક્તિ અને વૈરાગ્યદશા વિષે અવધ્યારે ગાયું છે :

ધ્યાન દઈને વિચારો :

આ દેહ તો નકામાં, ક્ષુદ્ર અને અસંખ્ય
ઝેરી જંતુઓ અને રોગોથી ખદબદતું ધર છે.

રોગોનું જ આશ્રયસ્થાન છે.

પ્રાણ પુરુષો એ સમજે છે; અને

સંસારમાં જળકમળવત્ રહી, કશી પણ
આસક્તિથી લેપાયા વગર

નિરાસક્ત ભાવે, મૌન પણે જીવી જાય છે.

અશુચિ ભાવના અંગે જિનસત્રોમાં કહ્યું છે :

માંસારિથિવુ સંઘાતે મૂત્રપુરીષમૂતે નવચ્છિદ્ર ।

અશુચિ પરિસ્થવત્તિ, શુભં શરીરે કિમસ્તિ ? ॥

(સમજીસુતં ૫૨૧).

માંસ અને અરિથનાં સંઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ, મળમૂત્રથી ભરેલું,

તેમ જ નવ છિદ્રોમાંથી અશુચિ-અસ્વચ્છ પદાર્થ વહાવનારા, આ શરીરમાં ક્યાંથી સુખ હોઈ શકે ?

સંત તિરુવલ્લુવરે સુંદર શબ્દોમાં કહ્યું છે :

આ ક્ષુદ્ર દેહમાં આશ્રય લેવાની

આત્મા શા માટે ઇચ્છા કરતો હશે ?

શું એને કોઈ શાશ્વત નિવાસસ્થાન નહીં હોય ?

(કુરળ : ઋગ્વેદ ૩૪૦)

શરીરની અશુચિ દર્શાવ્યા પછી એ જ કાવ્યમાં અન્વચયાર આગળ કહે છે :

પ્રાણ પુરુષો એ સમજે છે,

અને સંસારમાં કશી પણ આસક્તિથી-લેપાયા વગર

નિરાસક્ત ભાવે,

મૌન પણે જીવી જાય છે.

જિનસૂત્રોમાં આ જ વાત કહી છે :

યથા સલિલેન ન લિપ્યતે

કમલિનીપત્રં સ્વભાવ પ્રકૃત્યા ।

તથા ભાવેન ન લિપ્યતે

કષાયવિષયૈઃ સત્પુરુષઃ ॥

-જેમ કમળનાં છોડનું પાંદડું સ્વભાવથી જ લેપાતું નથી, તેમ સત્પુરુષ સમયક્ત્વના પ્રભાવથી, કષાય અને વિષયોથી લેપાતો નથી. આ જ ગીતાનો અનાસક્તિ યોગ.

પછીના સ્ત્રોતોમાં કહ્યું છે : કામ-ભોગનાં વાતાવરણમાં ઉછરેલ જે મનુષ્ય એનાથી કમળની જેમ લેપાતો નથી, તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ.

—જેવી રીતે ચીકણો ગુણ ધરાવતું કમલિનીનું પાંદડું પાણીથી લેપાતું નથી, તેવી રીતે જીવોની વચ્ચે સમિતિપૂર્વક વિચરનારો સાધુ પાપ-કર્મબંધથી લેપાતો નથી. (સમણસુત : ૧૦૯, ૨૦૭, ૩૯૩)

—લાવથી વિરક્ત થયેલો મનુષ્ય શોકમુક્ત બની જાય છે. જેવી રીતે કમળનાં છોડતું પાંદડું લેપાતું નથી, તેવી રીતે સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ તે અનેક દુઃખોની પરંપરાથી લેપાતો નથી.

(સમણસુત ૮૧)

સંસારમાં રહ્યા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો બળવતાં છતાં, કામ-ભોગના વાતાવરણમાં વસવા છતાં, મનુષ્ય ઐષણ્યોથી લેપાયા વગર, ખટપટ, વાદવિવાદ સંકલ્પ-વિકલ્પ વગર મૌન પણે જીવી જાય છે. તે જળમાં જેમ કમળ પાણીથી લેપાતો નથી તેમ, નિરાસક્તપણે જીવી જાય છે. આ ત્યારે જ અને, જ્યારે વૈરાગ્યદશા કેળવાય અને અનાસક્તિનો પ્રભાવ વધે. ત્યાગ ન ટકે વૈરાગ્ય વિના.

કુંદકુંદાચાર્યે લખ્યું છે : 'જેને દેહાદિમાં અણુ જેટલી પણ આસક્તિ છે, તે માણસ લલેને બધા શાસ્ત્રો જાણતો હોય, છતાં મુક્ત થઈ શકતો નથી.

સંત તિરુવલ્લુવર કહેતા : "જે ક્ષણે આસક્તિનો લોપ થાય છે, તે જ ક્ષણે જન્મ-મરણતું ચક્ર ચંબી જાય છે. જે આસક્તિમાં રહે છે, એ ફેરામાં ફરતો જ રહે છે. (કુરણ : અધ્યા ૩૪૯)

ક્રોધ વિષે અવધ્યારે ગાયું :

હુદ્ર માણસનો ક્રોધ પત્થરમાં તિરાડ પાડી

હંમેશને માટે બે ભાગલાં કરી નાખે છે.

મધ્યમ માણસનો ક્રોધ સોનામાં તિરાડ પાડવા જેવો છે;

ભાગલાં પડે છે, પરંતુ સાંધી શકાય છે.

પશુ સહાયારને પંચે કિલત
 ઉમદા આત્માઓનો ક્રોધ-
 પ્રુણપ્રકોપ, પાણીમાં ડોડેલા
 તીર જેવો છે.

ક્ષણ વાર માટે પાણી ઉછળે છે,
 પછી આપમેળે સમરસ થઈ જાય છે.

જિનસૂત્રોમાં કહ્યું છે :

ઉત્તમસ્ય ક્ષણં ક્રોધો દ્વિ યામં મધ્યસ્થ તુ ।
 અધમસ્ય ત્વહોરાત્રં ચિરં ક્રોધોઽધમાધમઃ ॥

-ઉત્તમ પુરુષને ક્ષણ માત્ર ક્રોધ રહે, મધ્યમને એ પ્રહર, અધમને
 અહોરાત્ર; અધમાધમને ચિરકાળ ક્રોધ રહે.

જિનસૂત્રો અનુસાર ક્રોધનાં (તેમજ કષાયનાં દરેક ધટકનાં)
 તરતમતા-તીવ્ર-મંદતા અનુસાર ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યાં છે.

અનંતાનુષંધી : પર્વતમાં પડેલી ફાટ જેવો;
 જે પડ્યા પછી કદી સંધાય નહિ.

અપ્રત્યાખાની : પૃથ્વીમાં પડેલી ફાટ જેવો. વરસાદ આવે તો
 સંધાઈ જાય-પૂરાઈ જાય.

પ્રત્યાખાની : રેતીમાં દોરેલી રેખા જેવો. પવનનો
 સપાટો આવતાં રેખા ભય પામે. ભૂંસાઈ જાય.

સંજવલન : પાણીમાં દોરેલી રેખા જેવો. તરત વિભય પામે.

અવ્યવહાર ક્રોધનાં જિનસૂત્રો જેવા વિભાગોની જ વાત કહી છે.
 ક્રોધ એ પ્રથમ કષાય માણ્યુસનો પ્રથમ શત્રુ છે.

વિનય-નમ્રતા વિશે અવ્યવહાર ગાય છે :

નત્રતા સાથે કઠોરતા કદી વિભવી થઈ શકતી નથી;
જંગલી હાથીને એક તીર વીંધી શકે છે;
પણ એ તીર, નાનકડા હોડ પર બહેરાતા
કપાસને વીંધી શકતું નથી.

લોખંડના સળિયાના હાથી
ખડકને ભેદી શકાતું નથી.
પણ એક લીલા હોડનાં મૂળિયાનાં
મુલામમ દખાણથી,
કાળમીંઠ ખડકમાં પણ,
ફાટ પડી જાય છે.
અને લીલાં અંકૂર કુટે છે,
ખડક ભેદીને...

અબ્બયારનું વિશ્લેષણ ઉપમાસામ્ય આ પંક્તિઓમાં જોવા
મળે છે.

જ્યાં અક્રુડપણું, અહંકાર, માન હોય, ત્યાં નત્રતા સંભવી
ન શકે. નત્રતા વિના વિનય ન આવે. વિનયને ધર્મનું મૂળ કહ્યું છે.
વિનય વિના વિદ્યા ન આવે.

માણો ચિત્તચનોસળો (દશ. અ. ૮. ગા. ૩૮)
માન વિનયનેા નાશ કરે છે.

પ્રશ્ન : હે ભગવાન ! માનને છતવાથી શવ થું ઉપાજન કરે ?

ઉત્તર : હે શિષ્ય ! માનને છતવાથી શવ માદંવ કે મૃદુતાનું
ઉપાજન કરે.

માનને કપાયમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અન્યંતર તપમાં
સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નત્રતા વિના આ કપાયમાંથી
છૂટાતું નથી.

તપ વિષે અવધ્યાર ઉત્કૃષ્ટ ઉપમાથી કહે છે :

સાત્ત્વિક પ્રેમ, પ્રેમિકાને વિરહવેદનાથી

વ્યથિત કરી દે છે.

શરીરને કૃશ કરી દે છે; પણ તેથી તો એ કન્યા...

વધુ ને વધુ સુંદર થતી જાય છે !

જેવી રીતે...

સંત કાટિના પુરુષો ઉપવાસ વગેરે

તપશ્રયાથી પોતાનાં દેહને કૃશ કરી નાખે છે;

પરંતુ આવી ક્ષીણપણું પણ, અંતરપ્રકાશથી

એનાં સમગ્ર ચહેરાને...આકૃતિને

અધિક દૈદ્યમાન બનાવે છે.

દૂંકમાં કહીએ તો :

Emaciation leads to Emancipation—કૃશતા,
ક્ષીણતા, દેહનું ધોવાણ મનુષ્યને મુક્તિ તરફ લઈ જાય છે.

આયર્ષસંના ચાર અંગ જૈનદર્શનના ચાર આધારસ્તંભ છે.
દાન, શીલ, તપ, અને ભાવ. એમાં દાનને પ્રથમ મૂક્યું છે.

તમિળ પરંપરામાં પ્રાચીનકાળથી દાન આપવું અને પીડિતોને
સહાય કરવી તેને ઉચ્ચતમ કર્તવ્યોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

તમિળના 'શો' અક્ષર સાથે સૂત્ર 'સોમ્પીતિરીયેલ' શાળામાં
શીખવવામાં આવે છે. જેનો અર્થ છે : કશું કર્યા વિના આજીવન
બની રખડ્યા ન કરજો. સંત અવધ્યારે ગાયેલો દાનનો મહિમા
પ્રમાદને પોષવા માટે નહિ પણ અશક્ત, અસહાય, પીડિતો, અપંગો
માટેનો છે.

એક કાવ્યમાં અવધ્યાર વ્યંગાત્મક રીતે કહે છે :

માગ્યા વિના અનુદાન આપવું,

એ મહત્ કાર્ય છે.

માગ્યા પછી આપવું,

એ ઉદારતા છે.

ગરીબ, અસહાય વારંવાર માગવા આવે

અને ધક્કા ખવડાવી આપવું,

તે દાન ન કહેવાય.

પણ પગ-મજૂરી Leg Labour માત્ર

આપી કહેવાય.

અન્ય એક કાવ્યમાં કહે છે :

વટરાજે કહ્યું : 'કાલે આવજો !'

ખીજા એક રાજે કહ્યું : 'પછી આવજો !'

પણ અંતરાજે સરળ ભાવે સ્પષ્ટ કહી દીધું,

'હું તમને કાંઈ આપી શકું એમ નથી.'

અંતરાજે જે કહ્યું, તે પેલા ખેડના 'કાલે આવજો', અને 'પછી આવજો' એનાં કરતાં વધુ મીઠું છે.

અન્ય કાવ્યમાં કહ્યું છે :

"એવા પણ લોકો છે. જે ધક્કાઓ ખવડાવવા છતાં આપતાં નથી. તેઓ સંતાનો સહિત નષ્ટ થવા સમર્થા છે."

એક કંજુસ શેઠને સંખોષી અન્વષ્ટયાર કહે છે :

ઉદાર અનુદાનથી સન્નતની સંપત્તિ વપરાઈ જાય છે.

પરંતુ આ સહૃદયથી ઉમેરો થાય છે,

વૃદ્ધિ થાય છે ઘટાડો નહિં.

જેવી રીતે યુદ્ધમાં ખંભેલા ધા અને ચરકાથી શૂરવીર યોદ્ધો વધુ સ્વસ્થવાન સાગતો હોય છે.

એ જ રીતે શિષ્યકારનાં ઠાંકણા

અને હથોડાના ધાથી,

અણુધક પત્થરમાંથી

મનોરમ આકૃતિ ઉપસે છે.

જેમ શૂરવીરની શૌર્યગરિમા

યુદ્ધના મેદાનમાં નિખરે છે,

અને નિર્જીવ પાર્થિવ પદાર્થમાં,

ચેતના અને સૌંદર્ય પ્રગટે છે.

એક અદ્ભુત કાવ્યમાં અવ્વચયાર કહે છે :

નાળામાં પાણી વહી રહ્યું છે,

ખેતરોમાં ચોખાના પાકને સિંચવા માટે,

પણ પોતાની મસ્તીમાં વહેતું પાણી,

રસ્તે આવતા ધાસને પણ પાણીથી

તૃપ્ત કરે છે.

આ પુરાતન ધરતી પર જે એક

સન્મન પુરુષ હોય,

તો ઉલ્લાસિત વાદળાં

એનાં માટે અમીવૃષ્ટિ કરે છે.

એના નિમિત્તે થતી અમીધારાને

લાભ બધાને મળે છે.

દાન એટલે ઉદાર મનનું વર્તન.

સંત અવ્વચયારે દાનના સંદર્ભમાં 'સન્મન' પુરુષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સંત તિરુવલ્લુવરે લખ્યું છે :

'સન્મન પુરુષોએ સ્વપરિશ્રમથી એકત્ર કરેલી સંપત્તિ પરબ્બન-હિતાય જ હોય છે.'

‘સળ્લન એટલે સત્યનિષ્ઠ, ક્યાવાન, ઉદાર અને વિવેકશીલ.

દાનમાં અપાતું ધન ન્યાયોપાનિત હોવું જોઈએ. કાતિ, કામના, નામના કે તકલીની લાલચરહિત હોવું જોઈએ.

એક ધરનાં દારે લિક્ષા માટે ભલા રહ્યાં, ત્યારે અવ્વહારે જોયું કે માતા નાના પુત્રને ઢીખી રહી છે.

અવ્વહાર ગાઈ ઊઠ્યાં :

‘હે માતા, એક રત્નથી સભા શોભે છે, તે રત્ન તે વિદ્વાન.
એક રત્નથી આકાશ શોભે છે, તે રત્ન તે સૂર્ય. એક રત્નથી ધર
શોભે છે, તે રત્ન તે પુત્ર !

વળી એક ધરનાં દરવાજે કલક સાંભળતાં અવ્વહાર
ગુંજી ઊઠ્યા :

ચંદ્રનાં કિરણો શીતળ છે,

સુખડનો લેપ એથી પણ શીતળ છે.

પરંતુ જેનામાં પ્રેમ છે, વિદ્યા છે,

ઔદાર્ય છે,

તેનાં શબ્દો સૌથી વધુ શીતળ છે.

દાંપત્યઐક્યને અવ્વહાર હમેશાં ધિરદાવતા.

એક દરવાજે અવ્વહાર ગાઈ ઊઠ્યાં :

પતિ-પત્ની વચ્ચેનો નિઃસ્વાઈ

અને વિશુદ્ધ પ્રેમ,

ખન્નેને ઈશ્વરની નજીક લાવી દે છે.

ગાંધીજીએ પણ આ જ વાત કહી.

એક દરવાજે અવ્વહારે ગાયું :

પતિને શોભા આપે એવી,
 ગુણલક્ષ્મી જેવી ગૃહિણી,
 પતિને સર્વ પ્રકારે અનુરૂપ, અનુકૂળ થઈ
 સર્વ પ્રકારનાં સંજોગો અને પરિસ્થિતિમાં
 સુખી હાંપત્યજીવન વીતાવે છે.

પરંતુ, જે કિસ્સાઓમાં ખટપટ ઊભી થાય છે,
 પરસ્પર પ્રતિકૂળતા અને વિષમતા સર્જાય છે,
 ત્યારે કોઈને કહેતા નહિ, પણ
 ચૂપચાપ સન્યાસ ધારણ કરી લેજો.

પારિ રાત્રીએ અવ્વધ્યારને બે દિવસ રોકી લીધા. શેરશ્વેર
 તોરણો બંધાયા, બબ્બ સન્માન થયું :

અવ્વધ્યાર ગૃહિણીઓને સંબોધતાં એક કાવ્યમાં કહે છે :

હૃદયમાં ધીરજને સ્થાન આપો,
 સમતાને હૈયામાં સ્થિર કરો;
 ક્રોધને દેશવટો આપો.

શ્રીમંત ધરનાં હો, તે પણ

પતિ સાથે મૃદુતાથી-પ્રસન્નતાથી વાત કરો.

કૂલમાળામાં જેમ દોરો હોય છે, તેમ
 પરોવાઈ સમાઈ જાઓ.

વિખરાયેલાં કૂલોને જેમ દોરો એકસૂત્રે બાંધે છે, તેમ ધરનાં
 તમામ સભ્યોને બાંધો. દોરાની જેમ. ગુપ્ત રહીને બધાને સાચવી લો.

અવ્વધ્યાર વ્યથાની તરતમતા આપ્તાં છેલ્લે કહે છે :

જે અભાગી પુરુષ એવી પત્નીથી
 બંધાયેલો છે, જે એને ચાહતી નથી,
 એ તો મહાહારુણ વ્યથા છે.

અને સર્વાધિક કરુણ વ્યથા-વીતક તો

એ છે કે,

રોજબરોજનાં લોભન માટે એને

આવી પત્નીનાં ભરોસે રહેવું પડે છે.

વળી કહ્યું છે :

ગૃહલક્ષ્મી વિનાતું ધર તો

ખચિત જ બદનસીખીને વરેલું છે.

સગાંઓ, કે જેમની સાથે આપણા લોહીના સંબંધ હોય છે, તેની ઉપર આપણે બહુ મદાર બાંધીએ છીએ. અવ્વષ્ટયારે ચિત્રાત્મક શૈલીમાં ઉપમાયુક્ત વર્ણન કર્યું છે :

તમારી જેમની સાથે લોહીની સગાઈ છે,

એ જ તમારાં સગાં છે,

એવું હંમેશાં ધારી નહિ લેતા,

તમે જે રોગ-ખીજ લઈને જન્મે છો,

એ જ તમારું મારણ નથી બનતું ?

એ જ મારે છે ને ?

ન્યારે દૂર જંગલમાં ઊગતી જડીબુટ્ટી

તમને જિવાડતી નથી ?

કપરા સમયે સગાંઓ કરતાં સ્નેહીઓ અને મિત્રો સાથે આપે છે, તે તથ્ય સંતે કહી દીધું.

વળી કહે છે :

તળાવ સૂકાતાં,

સાગરપંખી ત્યાં રહેતું નથી.

ન્યારે તમારા માઠાં દિવસો આવે છે,

ત્યારે પેલા પંખીની જેમ તમને

હેહ દેનારા, છોડી જનારા કહેવાતા મિત્રો
મિત્રો જ નથી હોતાં.

મિત્રો તો એ હોય છે, જે

કોટી, અંબાલ અને નેયડાલ જેવાં

તળાવના પાણીના વેલા જેવાં હોય છે,

જે તમને છોડીને જતાં નથી, પણ ત્યાં જ રહી

તમારી સાથે વેદના ભોગવે છે.

સમયે કામ આવે તે મિત્ર,

સ્નેહ વિનાની મૈત્રી કરતાં તીવ્ર દુશ્મનાવટ બહેતર છે.

સંત અવ્વધ્યારે સહ-અસહ, વિવેક, સંયમ અને નિયમન;

શિસ્ત પર ભાર મૂક્યો. કહે છે :

એ ચોખાનો દાણો જ હોય છે,

જે અંકુરિત થઈ, ફુટી જીવન પામે છે.

પણ જો ફાતરું તૂટીને નષ્ટ થઈ જાય,

તો એ ફરી અંકુરિત થઈ ઊગતો નથી, સૌ જાણે છે.

મનુષ્યોમાં સિંહ સમાન,

સમર્થમાં સમર્થ પુરુષ પણ

પ્રમાણજ્ઞાન, સંયમ અને શિસ્ત વિના

હાથ ધરેલા કાર્યમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

માત્ર ખાવા-પીવામાં જ બિંદગી ગુજરી દેવી અને સતત
ચિંતાગ્રસ્ત રહેવું. એવી ભૌતિક વિચારણા તમિજના પ્રાચીન સાહિત્યમાં
સર્વથા તિરસ્કારને પાત્ર રહી છે.

એક કાવ્યમાં સંત અવ્વધ્યાર કહે છે :

ઓ... મારા પેટ... મારી મુસીબતોનો કાથળો !

હું તને એક દિવસ માટે બોજનથી વંચિત રહેવાનું કહું છું,

પણ તું કંઈ માને એમ નથી.

વળી અન્ય દિવસે તને...

એ દિવસ જરૂર પૂરતું જ ભોજન લેવાતું કહું છું.
પરંતુ તે પથ્ય તું સાંભળવા તૈયાર નથી.
તને ક્યારેય મારી મુસીબતને ખ્યાલ આવતો નથી.
તારી સાથે બિંદગી ગુન્નરવી દુષ્કર છે,
મારા માટે મુશ્કેલ છે.

અન્ય કાવ્યમાં કહે છે :

નાલાયક માણસોને આપણે નમન કરીએ છીએ;
રખડીએ છીએ, બીખ માગીએ છીએ.
આપણે મહાન સમુદ્ર પાર કરીએ છીએ.
અધાને ગુલામ બનાવી રાજ કરતાં હોઈએ,
એવો દેખાડો કરીએ છીએ.
આપણે સ્તુતિએ ગાઈએ છીએ, અને
આપણા આત્માને ખાડામાં ધકેલીએ છીએ,
અને આ બધું...

આ જુદાં પેટમાં

પવાલુંભર ચોખા ઝોરવા માટે !

એના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે :

મુઠ્ઠીભર ચોખા પેટ ભરવા પર્યાપ્ત છે.
દોઢ ગજ કપડું શરીર ઢાંકવા માટે પૂરતું છે.
પથ્ય માણસને તો એંસી કરોડ ચોજનાઓનાં
વિચારમાં જ વ્યસ્ત રહેવું છે.

કાદવનું વાસણ જેમ ફસકે, તેમ

જીવન ફસકે અને મૃત્યુ આંખે ત્યાં સુધી...

આંખે પાટા ખાંધી, અંધાપો ંહોરી,
જીવતા માણસોએ પૂરું જીવતર
સંઘર્ષ અને ચિંતામાં જ વ્યતિત કરવું રહ્યું.

We eat to live and not live to eat. આપણે જીવવા માટે ખાઈએ છીએ; ખાવા માટે નથી જીવતા. એ તથ્ય સંતે રજુ ક્યું છે. આપણે દોષ શરીરને આપીએ છીએ. પણ શરીરને ખરાબ આદતો પાડનાર મન જ છે. શ્રી અરવિંદ કહેતાં :
Body has only needs. Mind has desires. શરીરને માત્ર જરૂરિયાતો હોય છે. એષણાઓ મનને હોય છે. શરીર પોતાની જવાબદારી બરોબર સમજે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો મર્યાદિત છે. જ્યારે મનનાં વિષયો અમાપ છે. ખાવાપીવામાં, દેહને શશ્ચુગારવામાં, લાડ લડાવવામાં જ આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય છે. શરીરચાત્રામાં જ આયજ્ઞું ખતમ થઈ જાય છે. આ પશ્ચાત્ચાર છે. પશુ જેવી પ્રવૃત્તિ છે. માનવીને શોભે એવું નથી. આના જેવી કશ્ચા મહામૂલા મનુષ્યલવ માટે, ખીજી કઈ હોઈ શકે ?

વેશ્યાના સંગ વિષે સંત અવવઈચાર કહે છે :

પૈસા માટે દેહ વેચનાર સ્ત્રીઓનો સંગ,
ઘંટીનું પડ ખાંધી, નદીમાં કૂદી
મદદ માટે ખૂમો પાડવા સમાન છે.
એ તમારી આ જિંદગી અને પછીની જિંદગી
બ્રષ્ટ-નષ્ટ કરી નાખશે.
તમારી બધી સંપત્તિ હડપ કરી લેશે,
અને લવિખ્યનાં જીવન માટે
દુઃખના ખીજ વાવશે.

સંતે ખહુ ધરેલું લાષામાં આવા સંગ વિષે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે.

જૈન દર્શનનાં સાત વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન અને પરસ્ત્રીગમન આવી જાય છે. અણ્ણપ્રતોમાં એથું પ્રત છે : સ્થૂલ મૈથુન વિરમણુ પ્રત, પરસ્ત્રીનો ત્યાગ, વેશ્યા, વિધવા અને કુમારિકાના સંગનો ત્યાગ આ પ્રતમાં આવી જાય છે.

ખેડૂત અને ખેતીનો મહિમા ગાતાં અવ્વધ્યાર કહે છે :

ધ ની ખેતી જેવો કોઈ વ્યવસાય નથી,

જમીન ખેડનાર ખેડૂત એવું ઉમદા જીવન જીવે છે,

જેની કોઈ સાથે સરખામણી ન થઈ શકે.

બધા ઉદ્યોગોમાં કંઈને કંઈ હાથ હોય છે જ.

ખેડૂત અનાજ પકવે છે. તે પોતાના હક્કનું ખાય છે.

બાકી બધા પરોપજીવી Parasites છે.

વેબ્સ્ટર ડિક્શનરીનાં રચયિતા ડેનિયલ વેબ્સ્ટરે કહ્યું છે :

Let us never forget that the cultivation of the Earth is the most important labour of men; when fillage begins, all other Arts follow. The farmers therefore are the founders of civilization.'

ખેડૂતને જગતનો તાત કહ્યો છે

સંત અવ્વધ્યાર મદુરા તરફ યાત્રા કરી રહ્યા હતા. એક વનરાજીમાં વૃક્ષ તળે સંત તિરુવલ્લુવરને શિષ્યો સાથે ખેડેલાં જોયાં. આદિનાથની સ્તુતિ કરતી પ્રથમ ઋચાનું રટણ ચાલતું હતું.

સંતને વંદન કરી અવ્વધ્યારે ખબર-અંતર પૂછ્યાં. સંતે ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વાગત કરી એમને ખેસાડ્યાં. પછી તેા સત્સંગ ચાલ્યો. શિષ્યોએ કહ્યું : 'તમિળ સંગમે (સાહિત્ય એકેડેમી) કુરળને માન્યતા આપવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે.

“આ કેવો અન્યાય? દિવ્ય સંતની દેવી રચનાનો આવો અનાદર?” અવ્વધ્યાર પ્રબવણી ઉઠે છે.

અવ્વધ્યાર સંત તિરુવલ્લુવરને દિવ્ય સંત તરીકે સન્માને છે, અને આદર કરે છે. કુરળને દેવી રચના તરીકે ગણે છે.

“મહર્ષિ, હું મદુરાઈ જઈ છું. આપ અત્યારે જ મારી સાથે ચાલો. સંગમ કેમ સ્વીકૃતિ નથી આપતી તે હું જોઉં છું. સંગમના સભ્યોને કંઈ ભાનસાન છે કે નહિ?”

બધા મદુરાઈ પહોંચે છે. મિનાક્ષી મંદિરના એક ચોકમાં એક તળાવ છે. પોદ્રાચરેકૃલમ્ અર્થાત સોનાના કમળવાળું સરોવર. આને પણ સોનાનું કમળ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું છે. આ સરોવરમાં ઈન્દ્રે તપશ્ચર્યા કરી પાપમાંથી મુક્ત મેળવી હતી. ઈન્દ્રના ઐરાવતને પણ અહિ મોક્ષ થયો હતો, એમ કહેવાય છે.

સંગમના અધિકારીઓ કોઈ રીતે માન્યતા આપવા તૈયાર ન હતા. છેવટે કસોટી કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. ‘કુરળ’ અંથને તળાવમાં નાખવું. જો તરી જાય, તો માન્યતા આપવી. ડૂબી જાય તો નહિ. આખું મદુરાઈ કસોટી જોવા ઉમટ્યું.

‘કુરળ’ અંથને એક પાટિયા પર મૂકી તળાવમાં નાખવામાં આવ્યું. અંથ પાણીમાં ડૂબ્યો અને પછી ધીરે ધીરે સપાટી પર તરતો પાછો આવ્યો. સુવર્ણ કમળ ઉપર...માનવમેદનીએ જ્યજ્યકાર કર્યો. જ્યજ્યોપથી ગગન ગાજી ઉઠ્યું. લોકોએ કુરળ અને સંતઋષિને ભાંચકી લીધાં. કુરળને સંગમે માન્યતા આપી. અવ્વધ્યારનું આ અદ્ભુત કવિકર્મ.

મદુરાઈમાં નગર ઉત્સવ ઉજવાયો. મદુરાઈમાં યુવાવર્ગના શ્રીમંત નખીરાઓની વિક્લાસિતા, સમયનો ગુનાહિત વેક્ષાટ,

સંપત્તિનું ગુમાન વગેરે નિહાળી અવ્વધ્યાર ઊભી શેરીએ
ગાઈ ઉઠ્યા :

પાણીના પરપોટા જેવી છે : યુવાની,
સમુદ્રના મોઝાં જેવી છે : ધનસંપત્તિ,
આવે અને જાય !

અને આ માટીનું શરીર ?

એ તો પાણીમાં લખેલાં અક્ષરો જેવું
ક્ષણિક છે.

શા માટે નિરર્થક ક્રિયાઓમાં

સમયનો વેઠકાટ કરે છે ?

આ ભવ કંઈ ફરી મળવાનો છે ?

શા માટે ભગવાનનું નામ લેતા નથી ?

અવ્વધ્યારે કહેલી છેલ્લી વાત કવિ કિટ્સની યાદ અપાવે.
છવીસ વર્ષની નાની વયે અંગ્રેજીના ભિમ્શીક્ષ કવિ જહોન
કિટ્સની જીવનલીલા સંકેલાઈ ગઈ. મૃત્યુ અગાઉ કિટ્સે પોતાની
ખાંભી પર ક્રોતરવાનાં શબ્દો પોતાનાં મિત્ર સર્વનને લખાવી દીધા
હતા અને પોતાનું નામ નહિ લખવાનું સૂચન કર્યું હતું. એ
શબ્દો હતા :

‘ Here lies one, whose name was writ in
water. ’

‘જેવું’ નામ પાણીમાં લખાયું છે, તે અહિ પોઢયો છે.’

પાણીમાં જે લખાય, તે ક્ષીર હોય; અક્ષર નહિ.

સંત તિરુવલ્લુવર વિષે અવ્વધ્યાર કહે છે :

પરમ સત્યનાં દીપ સમ

સંત તિરુવલ્લુવરનો

ઉજ્જવળ પ્રકાશ, આજની જેમ જ
સદાકાળ સૌને આલોકિત કરી
માનવહૈયાનાં અંધકારને દૂર કરતા રહો.

અન્ય એક કાવ્યમાં કહે છે :

સંત તિરુવલ્લુવર તો અણુમાં છેદ કરી,
એની નાનકડી બખોલમાં
જ્ઞાનનાં સાત સમુદ્ર ઠાલવી દે છે;
અને પછી એના દૂકડાં કરી,
'કુરળ'ના રૂપમાં

આપણને આપે છે.

સંત અવ્વધ્યારે દીર્ઘ આયુષ્ય લોગવ્યુ'. તમિળ દેશનો ખૂણે
ખૂણે ફરી વળ્યાં. ધર્મમય પણ વ્યવહારપરસ્ત બોધ આપ્યો. સતત
વિહાર કરતા રહેતા એક પોટલી સિવાય કશું જ ન હતું.

સદા યાત્રા કરતાં સમય ઝડપથી વહી જાય છે. અંત સમય
નજીક આવતો જાય છે. જીવનભરનો થાક પ્રહણ કર્યો હતો...જાણે
થાક ઉતારતાં હોય તેમ. જે વૃક્ષ પર ભરવાડના રૂપમાં મુરગનદેવ
સાથે વાર્તાલાપ થયો હતો, તે જ ઝાડની છાયામાં બેસા...આપું
નગર દર્શનાથે' ઊમટ્યું છે.

અવ્વધ્યાર મુરગનદેવને સ્તુતિ કરી આહવાન કરે છે...જન-
મેદનીની હજારો આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહે છે.

અને મોરના વાહનમાં બેસી મુરગનદેવ દેવદેવીઓ સાથે
અવકાશમાંથી નીચે ઊતરે છે. મુરગનદેવ એક સ્મિત ફરકાવે છે.
અવ્વધ્યાર વંદન કરે છે. જનમેદનીને વંદન કરી મોર-વાહનમાં
મુરગનદેવ સાથે બેસી અવ્વધ્યાર સદેહે સ્વર્ગે' સિધાવે છે.

એક તેજપુંજ સમું જીવન સમાપ્ત થાય છે. રાજ્ય કહેતાં :

'She was one of the saintliest and most learned among men and women of the Time.'

અવ્વધયાર જીવે છે; લોકહૈયાના ધબકારમાં, બાળકોના શ્વાસમાં
In the heart throbs of the multitudes ever since.

મદ્રાસનાં જૈમિની પિકચર્સના એસ. એસ. વાસને ૧૯૫૩માં
'અવ્વધયાર' ચિત્રપટ ઉતાર્યું. કે. બી. સુંદરમખાલે અવ્વધયારનું
પાત્ર અદ્ભુત સૂઝ અને સહજતાથી ચરિત્રાર્થ કયું.

ફિલ્મ ફેરેશન ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા આ ચિત્રપટ પાલ્કામેન્ટના
સભ્યોને ખતાવવામાં આવ્યું. સભ્યો એટલાં પ્રભાવિત, રોમાંચિત થયાં
કે ચિત્રપટ પૂરું થતાં દર્શકોએ ઊભા થઈ દસ મિનીટ સુધી તાળીઓ
પાઠી વધાવી લીધું. આ ચિત્રપટ ઘણા ફિલ્મ ફેસ્ટીવલોમાં ખૂબ
પ્રશંસા પામી, ખૂબ લોકપ્રિય થઈ, લોકાદર પામી. તમિળની શ્રેષ્ઠ
ફિલ્મોમાં આ ચિત્રપટની ગણના થાય છે.

ભૂલકાંઓની દાદીમા હજી શ્વસે છે.

લજ્જા-શ્રાવકજીવનની લક્ષમણુરેખા

મલ્લકચંદ ૨. શાહ

માર્ગોનુસારી શ્રાવકના જીવનમાં ધર્મોપદેશનામાં સફળતા માટે આચાર્યસમ્રાટ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે તેમના યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં પાંચીજી બોલની આરાધના કરાવેલી છે. તેમાંથી કેટલાકનો અહીં નિર્દેશ કરીએ તો. (૧) ન્યાયી આજીવિકા (૨) યોગ્યસ્થળે વિવાહ (૩) અહિંસાની દષ્ટિએ નિર્દોષ, સાર્ત્વિક અને મિતાહાર (૪) નિદ્રાત્યાગ (૫) લજ્જાવાન (૬) પાપભીરૂ (૭) ગુણુદષ્ટિવાળો (૮) દાનધર્મી (૯) પરોપકાર (૧૦) દયા વગેરે. આમાં શ્રાવક કે શ્રાવિકાના જીવનમાં લજ્જાને ગુણુ પણ અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, તેથી અહીં અપણુ તેનો જ વિચાર કરીશું.

દશવૈકલિક સૂત્ર ૯/૧/૧૩માં કહે છે કે, લજ્જા, દયા, સંજ્મ, સંભયેરં, કલ્યાણુ, ભાગિરસ વિસોદિકાણુ એટલે કે જ્ઞેને આત્મકલ્યાણુ કરવું છે તેને માટે લજ્જા, દયા, સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય એ આત્મ-વિશુદ્ધિનાં સાધન છે. સુભાષિતકાર કહે છે કે આહાર, નિદ્રાભય, મૈથુનં એ સામાન્યમેતાત પશુભિઃ નરાણામ્.

ધર્મો હિ તેષામાધિકા વિશેષો ધર્મેણુહીનાઃ પશુભીઃ સમાના. એટલે કે, પશુ અને માનવ એકસરખી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનનાં વિષયોમાં વ્યસ્ત હોય છે; એ રીતે એ બંને સમાન છે. પરંતુ ધર્મ-તેમાંથી નિષ્પન્ન થતો વિવેક-મર્યાદા-લજ્જા એ એક એવું તત્ત્વ છે કે જેના કારણુ માનવની વિશેષતા છે એટલે કે માનવ લજ્જાને કારણુ પશુથી જુદો પડી જાય છે. પ્રકૃતિની દષ્ટિએ પશુ અને માનવ બંનેમાં અનિષંત્રિત કામવાસના રહેલી છે. જે કોઈ પણ સ્થળે, સમયે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે તે ભોગવી લેતો હોય છે. પરંતુ સેંકડો-હજારો વર્ષથી બુદ્ધિ અને હૃદયતત્ત્વના વિકાસથી

માનવીએ એક સંસ્કૃતિ વિકસાવી. વધુ સુખી થવા માટે અર્થ અને કામને પણ ધર્મતત્ત્વથી નિયત કરવાની સાથે તેણે કુટુંબસંસ્થાનું સર્જન કર્યું. જેનાં પરિણામે સંસ્કૃતિએ એવા સંસ્કાર આપ્યા કે ગૃહસ્થ દાંપત્યજીવન ભણે જીવે પરંતુ માતા-પુત્ર, ભાઈ-બહેન, દિયર-ભોજાઈ, પિતા-પુત્ર, ગુરુ-શિષ્યા જેવા સંબંધોમાં વિકારવૃત્તિને સ્થાને વાતસલ્યભાવ હોવો જ જોઈએ. હવે જે આ નિષેધસ્થાનોમાં પણ વિકાર જાગે તો એ પાપ મનાયું; લજ્જાસ્પદ કાર્ય ગણાયું. પ્રકૃતિદત્ત સ્વભાવ પ્રમાણે તો માનવી આ સંબંધોમાં પણ કામુક બની જાય તેવો મોટો સંભવ હોય છે. તેથી તો સંસ્કૃતિએ આવા સંબંધોમાં કાંઈ અધટિત ન અને તેટલા માટે કેટલીક શિસ્ત ઉદ્ભવેલી છે. એ શિસ્ત, વસ્ત્રો અને લજ્જાગુણની મદદથી ગૃહસ્થ ધર્મપૂર્વક જીવી શકે છે. લજ્જાને ગૃહસ્થનો અગત્યનો ગુણ એટલા માટે ગણ્યો છે કે જે લજ્જાનો હાસ્ય થાય તો વ્યક્તિ, કુટુંબ કે સમાજ બંધાની અધોગતિ સર્જાઈને, સરવાળે વ્યક્તિને આપત્તિ અને અધર્મની જાંઠી ખાઈમાં ધકેલાવાનું થાય છે કે થશે તે આપણે સામાન્ય અવલોકન-માંથી પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ.

દા. ત. આપણી ભારતીય કુટુંબસંસ્થામાં લજ્જા અને આવશ્યક શિસ્તથી સહેજે આજ સુધી મંગળ ગૃહજીવન જીવાતું રહ્યું છે. પરંતુ છેલ્લા દશકાથી ચિત્રપટ અને ટી. વી. ધરેધરમાં પ્રવેશતા, ભાઈ-બહેન, પિતા-પુત્રી વગેરે આવશ્યક શિસ્ત જાળવ્યા વિના એક સાથે જ પડદા પરનાં મિલનસ કે વિકૃત દર્યો જોતાં થયાં હોવાથી, 'લજ્જા' ગુણની શિથિલતા થતાં, કુટુંબસંસ્થાને છીન્નભીન્ન કરે તેવી અનૈતિક ઘટનાઓ, બગાડકાર વગેરે પ્રસંગો વધી રહ્યા છે. સુખ અને શાન્તિના માધ્યમ જેવી કુટુંબ સંસ્થા માટે ટી. વી. અણુબોમ્બના વિસ્ફોટ જેવું વિનાશક કામ કરશે એમ પ્રાર્થના આગાહી કરે છે. કારણ કે લજ્જાલોપ કે નિર્લજ્જતાનાં આક્રમણનું એ જ પરિણામ આવે એ સ્પષ્ટ છે.

પોતે જે કાર્ય કરે છે તે કરવા જેવું તો નથી એમ વ્યક્તિને હૃદયમાં લાગે છે તો ખરું, પરંતુ આસક્તિવશ કે અન્ય લાચારીથી છેવટે તે અકાર્ય તો કરશે, પરંતુ તેમાં ખીજથી છૂપાવીને તે ગુપ્ત રીતે કાર્ય કરશે. આમ છૂપાવવામાં લજ્જાની-કલ્યાણકારી શિસ્તની ભાવના રહેલી હોય છે, દંભ નહિ. લજ્જા અને દંભનો તફાવત સમજાવે : ‘અ’ માને છે કે ખીડી પીવી ખરાબ છે, પરંતુ વ્યસનથી લાચાર છે એટલે જાહેરમાં-ખાસ તો પોતાના વડિલોની નજર સામે તે પીવાનું નહીં રાખતાં, છૂપાવીને પીએ છે. નજર સામે પીતા શરમ આવે છે. વડિત્રો જાણે પણ છે કે નાનો ખીડી પીએ છે; નાનો પણ જાણે છે કે વડિલોને પોતાની એબની ખબર છે. આમ છતાં આમાં ખાનગીપણું કે લજ્જા એ કલ્યાણકારી શિસ્ત છે, દંભ નથી. એમાંથી ક્યારેક વ્યસનમુક્તિ તરફ પ્રગતિ શક્ય બનશે. દંભનું ઉદાહરણ જોઈએ તો ‘બ’ ધુમ્પાન કરે છે. પોતે ધુમ્પાનને ખરાબ માનતો નથી, પરંતુ ખીડી નહિ પીનારને મળતી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા અથવા ધુમ્પાનથી થતી અપ્રતિષ્ઠાથી બચવા તે કોઈ ન જાણે તેમ ખાનગીમાં પીએ છે. તો આ તેનો દંભ કહેવાય. ‘અ’ અને ‘બ’ બન્નેની ક્રિયામાં ખાનગીપણું છે, પરંતુ ‘અ’ની ક્રિયામાં લજ્જા છે, પોતાની લાચારીનું ભાન છે. જ્યારે ‘બ’ની ક્રિયામાં પોતે પીવામાં માને છે એટલે લાચારીને પ્રશ્ન નથી, છૂપાવીને પીવામાં અહાને દંભ છે.

લજ્જાનો વિકાસ કે આચરણ એ પ્રકારે જોવા મળે છે. (૧) વ્યક્તિ પોતાના સંસ્કાર કે અમુક આદર્શવાદને કારણે, પોતાના અંતરાત્મા કે પરમાત્માની સાક્ષીએ જ કોઈ પણ ખૂરા કામ કરતાં લજ્જા અનુભવે છે. આવી લજ્જા તેને જાહેરમાં કે ખાનગીમાં પણ ખોટા કામથી રોકી લે છે અને એ રીતે શ્રાવક પાપમાં પડતો બચી જાય છે. આવી વ્યક્તિની લજ્જાવૃત્તિ લોકનિંદાના ભયથી પ્રેરિત નથી હોતી, પરંતુ અંતર્ગાન પ્રેરિત સંસ્કારથી હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે-મહાત્મા ગાંધી તેમની જીવિતી યૌવનવયમાં કુસંગથી ત્રણેકવાર

તેઓ વેશ્યાની સાથે એકાંત કોટડીમાં પૂરાય છે તો ખરા, પરંતુ પોતાના ભારે લજ્જનના સંસ્કારથી દરેક વખતે તેઓ પતનની છેલ્લી ધોળે બચી જાય છે (જુઓ આત્મકથા ભાગ ૧-૭-૨૧, ૨-૬-૧૦૩ અને ૧-૨૨-૭૩ ગુજરાતી ચૌદમી આવૃત્તિ). પોતાના આ પ્રસંગો અંગે ગાંધીજી આવું સંવેદન નોંધે છે : હું (વેશ્યાના) મકાનમાં પૂરાયો તો ખરા, પરંતુ જેને ઈશ્વર ઉગારવા ઇચ્છે તે પડવા ઇચ્છતો છતાં પવિત્ર રહી શકે છે.' સંદર્ભ જેતાં આપણે આમાં ઉમેરણ કરી શકીએ કે, ઈશ્વર વ્યક્તિને લજ્જનનું કવચ પહેરાવીને બચાવી લે છે. વળી ગાંધીજી લખે છે કે-‘જેમ ન પડવાને પ્રયત્ન કરતો છતાં મનુષ્ય પડે છે એવું આપણે અનુભવીએ છીએ, તેમ જ પડવા ઇચ્છતો છતાં અનેક સંજોગોને કારણે (સંદર્ભ કહી શકીએ કે માત્ર લજ્જન ને કારણે) મનુષ્ય બચી જાય છે એ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

લજ્જનનું ખીજું સ્વરૂપ સોકનિંદાના ભયથી પ્રેરિત હોય છે. સોકો જાણશે તો મારી નિંદા કરશે એ ભયથી આવકની લજ્જનવૃત્તિ ટકી રહીને, તેને નિંદકાયમાં જોડાવાં નથી દેતી. તેથી આવી વ્યક્તિ કોઈ ન જુએ તેવી સલામતીની ખાત્રીવાળી તક મળે ત્યારે પતન-માંથી બચી શકતી નથી. સામાન્ય રીતે માણસના જીવનમાં લજ્જનના આચારમાં સંસ્કાર અને સોકનિંદાને ભય બંને કામ કરતા હોય છે. આપણાં પોતાનાં જૂતકાળને યાદ કરીએ તો એવા પ્રસંગો યાદ આવી શકે કે તેમાં જે લજ્જન વચ્ચે ન આવી હોત તો પતનમાર્ગે ગમન થયું હોત. એક કૂંડી પાણીથી ભરેલી છે. પાણી શાન્ત જણાય છે, પરંતુ કૂંડીના દાટાને-પાટિયાને જે કાઢી લેવામાં આવે તો તે જ શાન્ત પાણી કેટલા જોસ અને ખબલળાટથી બહાર ધસી જશે? છેલ્લા ટીપા સુધી બહાર નીકળી જશે. સંસ્કારી વ્યક્તિરૂપી કૂંડીનું પાટિયું પણ લજ્જન છે. એ

સહેજ દૂર હકલુ' કે, લક્ષ્મણુરેખાને હટાવી દીધી તો બધું સદતત્વ વહી જવાનું, કેવળ પતનની પરાકાષ્ટા જ. આમ લજ્જા એ શ્રાવક-જીવનમાં સાચવવા જેવા અમૂલ્ય સંસ્કાર કે ગુણ છે. શ્રાવકનાં સર્વસહતાતત્ત્વનો એ સંરક્ષક કિલ્લો છે.

સામાજિક જીવનની દષ્ટિએ લોકનિંદાના ભયથી પ્રેરિત લજ્જાનું પણ ધણું મહત્ત્વ છે. તેથી આખા સમાજમાં પવિત્રતા અને કલ્યાણકારી શિસ્તનું વાતાવરણ જળવાઈ રહે છે. શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર (ખીજી આવૃત્તિ, પાનું ૮૩૦) લખે છે કે 'બ્રહ્મચર્ય' યથાતથ્ય રીતે તો કોઈ વિરલા જીવ પાળી શકે છે, તો પણ લોક-લાજથી બ્રહ્મચર્ય પળાય તો તે ઉત્તમ છે, વ્યક્તિને અપ્રતિષ્ઠાને કે લોકનિંદાને ભય ન રહે તો તેવા પાપ કાર્યથી બચવામાં સહાયક લજ્જાનું આવરણ દૂર થતાં, વ્યક્તિ સમૂહ દુરાચારમાં ફસે છે. દા. ત. ખીડીના વ્યસન માટે લોકનિંદા કે અપ્રતિષ્ઠા નથી થતી. તેથી આપણાં સમાજનો મોટાભાગનો પુરુષવર્ગ એ વ્યસનમાં ફસાતો રહ્યો છે. તો તેથી ઊલટું સ્ત્રીથી-ખીડી ન પીવાય અથવા તો સંસ્કારી નારી ધુમ્રપાન ન કરે-એ વિચાર પ્રેરિત લજ્જા હજી આજે પણ પશ્ચિમની નારીજગતની તુલનામાં ભારતની નારીનાં બહુ મોટા સમૂહને, અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી બચવા, ધુમ્રપાનની બદીથી દૂર રાખી રહી છે. આ રીતે જોઈએ તો સમજી શકાય છે કે સામાજિક સ્તરે સહગુણોનું કે સારી આબતોનું બહુમાન કે પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત થાય અને દુરાચારની અપ્રતિષ્ઠા મૂર્તિમંત થાય અને વ્યક્તિગત સ્તરે દરેક શ્રાવકના જીવનમાં લજ્જાપી લક્ષ્મણુરેખા અંકિત થએલ હોય તો વ્યક્તિ અને સમાજ ચતુર્વિધ સંઘ ધણી આત્મિક પ્રગતિ કરી શકે.

લજ્જાલોપથી વ્યક્તિ અને સમાજનું કેવું પતન થાય છે તે જરા જોઈએ. એકાંત અંધારી ગુહામાં બીનાં વચ્ચોને સૂકવતી વચ્ચરહિત સાષ્વીત્રી રાજમતિને જોઈને મુનિ રથનેમિ પ્રગટપણે તેની

માસે 'કામ'ની યાચના કરે છે—એ કામદેવના દયાલુથી ધાયલ હૃદયમાંથી લજ્જાનું આવરણ હટવાના પ્રભાવે જ. રાજમતિના હૃદયસ્પર્શી ઉપદેશથી મુનિ ફરીથી સંયમમાં સ્થિર થયા તે તેમના સાધુતાના સંસ્કારો અને લજ્જાગુણના પુનઃ પ્રવેશથી શક્ય બનેલ છે. ખીજા બાજુ અજ્ઞપણે પણ લજ્જાત્યાગની નિશાની રૂપ સાખીજીનું દિગંબર શરીર મુનિની નજરે પડ્યું હોત તો તેમને વિકાર જન્મવાને પ્રસંગ જ ઊભો ન થાત. લજ્જાત્યાગનો તો આ આકસ્મિક પ્રસંગ હતો છતાં આવા પ્રસંગો જે મહામુનિને પણ મોટા મંથનમાં મૂકી દે છે, તો જ્યાં વિજાતીય આકર્ષણ કે કામભોગના હેતુપૂર્વક લજ્જાત્યાગના અંગપ્રદર્શનો યોગ્ય છે એવી આપણી વર્તમાન યુવાપેઢીની વેષણુપાની વિધાતક અસરો વિષે તો પૂછવું જ શું ?

એનાથી સામેના રૂપને ટીકીટીકીને જોતા રહેવાની યુવાજગતની વિકસેલી ભ્રમરવૃત્તિ વિષે તો જાણે સમજ્યા, પરંતુ પ્રૌઢો કે વૃદ્ધોએ પણ જાણે તેમાં હરિકાઈ માંડી છે એવા વિકૃત વૃદ્ધની મનોદશાને વણીવતા સંસ્કૃતના કવિની શ્લોક રચના—અનુવાદ જોઈએ. વૃદ્ધ સ્વગતઃ દાંત પડી ગયા છે તેનું દુઃખ નથી, પળિયા આવ્યા છે તેની મને પીડા નથી; અવસ્થાથી અંગે કંપે છે તેની ચિંતા નથી. પણ માથે વેણી બાંધેલી આ છોકરીઓ અને 'કાકા' કહીને બોલાવે છે તેનું દુઃખ થાય છે !

બાલમાં જેટલું કામુકતાનું કે લજ્જાત્યાગનું વાતાવરણ વધારે તેટલી શ્રાવકજીવનમાં લજ્જારૂપી કવચની આવશ્યકતા પણ વધારે ગણાય પ્રકૃતિદત્ત કહેા કે ચાલી આવતી પુરુષ પ્રધાન સમાજરચનાને કારણે કહેા, પરંતુ જાતીયજીવનના સંદર્ભમાં પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં વધુ લજ્જા હોય છે. તેની શીલરક્ષણ માટે લજ્જારૂપી લક્ષમણરૂપાની કે કવચની તેને સવિશેષ જરૂર પણ હોય છે. આ સુભાષિત પણ તેમ કહે છે : 'નિર્લજ્જા કૂલાંગનાનપ્તા સ લજ્જા ગણિકાઃ ચ' એટલે

નારી-કુલવધૂ-લગ્ન વિનાની હોય તો (તેનું શીલ) નાશ પામે છે ત્યારે વેશ્યા લગ્નવાન હોય તો તે નાશ પામે છે (ધંધો ન કરી શકે). એમ પણ ઉક્તિ છે કે, 'યુવતી પહેલા શરમાય છે પછી ભરમાય છે ને અંતે કરમાય છે.'-આમાં પણ નારી-શ્રાવિકા-માટે લગ્નની લક્ષમણુરેખાનું-મહત્ત્વ સચિત થાય છે.

લગ્ન એ જેમ શ્રાવકજીવનની લક્ષમણુરેખા છે તેથી જિલ્દું નિર્લગ્નપણું-નફટાઈ એ વ્યક્તિને નિરંતર દુરાચારમાં રમમાણુ રાખનાર અવગુણુ છે.

'નફટાઈને ક્યારેક Open hearted કે સરળતાના ગુણુ તરીકે ગણાવવાની કુચેષ્ટા પણ થતી હોય છે. વિદેશ જઈ આવનાર કેટલાક મુલાકાતી કહેતા હોય છે કે ત્યાંના લોકો Open hearted હોય છે; જેવી હોય તેવી પોતાની જાત ખૂલ્લી કરે...દા. ત. અમેરિકામાં એક દીકરી પોતાના પંચોતેર વર્ષની વિધવા માતાને પત્ર લખે છે કે, 'મારી પડોશમાં રહેતા ખ્યાશીબર્ષના સદ્ગૃહસ્થ વિધુર થયા છે, ધણી મિત્રકતવાળા છે; તારે તેમની સાથે જીવન જોડવું હોય તો હું મહેનત કરું.' માજી પ્રત્યુત્તરમાં લખે છે, 'એ તો બહુ વૃદ્ધ કહેવાય. મારે હમણાં નથી જોડવાવું. હમણાં એક પાદરી સાથે મારો લવ ચાલે છે ! વગેરે.'

આવું ભારતનું એક ઉદાહરણુ : એક રાજ્યના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય-મંત્રીએ, સંતાનો સહિતની પોતાની પત્ની હોવા છતાં, પોતાની મધ્યમવયે ખીજી યુવતી સાથે જાહેર રીતે ધર માંડ્યું અને ગૌરવ લેતા હોય તેમ એવું નિવેદન બહાર પાડ્યું કે મોટાં કહેવાતાં ધણાંના જીવનમાં આમ જ હોય છે. પરંતુ તે ખાનગી રાખે છે; હું સરળ છું, Open hearted છું એટલે આમ કરું છું-વગેરે.

ઉપરની ખંને ધટના નફટાઈની ગણાય કે Open hearted -સરળ હૃદયના પ્રસંગ ગણાય ? એ નક્કી કરતાં પૂર્વે ગુણુ-અવગુણુનું

સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ. કુદરતમાં કોઈ એવી રચના છે કે જે સંપૂર્ણ વિરોધી બાબતો બાહરૂપે ઊભરી સમાન દેખાય છે. દા. ત., સ્થિર ભમરડો સ્થિર દેખાય છે. તેમ જૂજ જ ગતિશીલ ભમરડો પણ જાણે સ્થિર ઊભેલો હોય તેવો દેખાય છે. કંજુસાઈ અને કરકસર, ઉદારતા અને ઉઠાઉપણુ બંને પરસ્પર સંપૂર્ણ વિરોધી છે છતાં બાહ્ય રીતે સરખા જ લાગે છે.

Open hearted અને નિર્લજ્જતા બાહ્યથી સરખા લાગે છે પણ બંને પરસ્પર સંપૂર્ણ વિરોધી છે. બંનેમાં એવી જાહેરાત કે કબૂલાત છે કે અમે આવું કયું છે, પરંતુ Open hearted વાળાની જાહેરાતમાં પોતાની લાચારી કે નિર્બળતાનો (એટલે તો રખાત રાખ્યાની વાત લજ્જાને કારણે જનતાથી તે છૂપાવે છે) સ્વીકાર છે, કરેલા તે કાર્યને માટે લજ્જા અનુભવે છે. જ્યારે નિર્લજ્જની તેવી જાહેરાતમાં નિર્લજ્જતાનો, ઘણાં તેમજ કરે છે તેમ મેં પણ કયું તેમ નફટાઈનો ભાવ છે; કરેલા કર્મ માટે લજ્જાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ અહંતા-પૂર્વક કશુંક પરાક્રમ કર્યાનો તેમાં મંદ છે. આમ સરળતા અને નિર્લજ્જતા એ એની સૂક્ષ્મ ભેદરેખા ધ્યાનમાં રાખીને ઉપરની બંને ઘટના વિષે અભિપ્રાય નોંધીએ તો વિદેશના માણની સરળતા છે તેમ નહિ, પરંતુ ત્યાં શિથિલચારિત્રની કોઈ અપ્રતિષ્ઠા નહિ હોવાથી અને માણને ચારિત્ર્યમય જીવનનો કોઈ આગ્રહ-આદર-નહિ હોવાથી અહીં માણની સરળતા નહિ, પરંતુ નફટાઈ કે લજ્જાનો અભાવ કહી શકાય. મુખ્યમંત્રીની વાતમાં પણ Open hearted નહિ પણ પૂરી નિર્લજ્જતા ઊભરાતી જેવા મળે છે.

લજ્જાનું એક અકલ્યાણકારી પાસુ પણ છે અથવા કહો કે ખોટી લજ્જા પણ હોય છે કે જેને તો ત્યાગ જ કર્તવ્યરૂપ ગણાય. વિગતથી સમજાવું. ક્યારેક એવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે કે કર્તવ્ય પાલન કરવા જતાં પોતાનાં સ્નેહસંબંધો, માન, યશ કે ઐશ્વર્યને ગુમાવવાની

પરિસ્થિતિ ઊભી થવાની હોય છે, કે પોતે સમાજમાં નિર્લગ્ન કે નફફટ દેખાવાનો પૂરો સંભવ હોય છે. કર્તાવ્ય બળવવા જતાં મળનાર અપયશથી લગ્ન અનુભવી તે કર્તાવ્ય ન બળવે તો ઊલટો પાપમાં પડે છે. આવા પ્રસંગે વિરલ કસોટી થતી હોય છે. પોતાની વાસનાને ન સંતોષે તો રાણીએ સુદર્શન શેઠ પર બળાત્કારનો આરોપ મૂકી સમસ્ત શહેરમાં બે આબરૂ કરી ફાંસીને માચડે ચડાવવાની ધમકી આપી ત્યારે લોકોની નજરે નિર્લગ્ન ગણાઈ જવાના ભયને વશ બની, સુદર્શન શેઠે શીલરક્ષણના કર્તાવ્યનો ત્યાગ કર્યો હોત તો? એવું જ બીજું કથાનક મહાત્મા મૂળદાસનું છે. જેમાં તેઓએ અનૈતિક રીતે સગર્ભા બનેલી એક યુવાન વિધવાને ફૂવામાં પકીને આત્મઘાત કરતી બચાવીને પોતે રખાત રાખ્યાના આક્ષેપની પરવા કર્યા વિના, તેવી લોકનિંદાથી લગ્ન પામ્યા વિના પણ તેને પોતાના આશ્રમમાં પુત્રી ભાવે સ્થાન આપે છે અને તેથી હંમેશા પુષ્પોથી પૂજતા રહેલા એવા તે મહાત્માને હવે પત્થર અને જૂતાના પ્રહાર મળે છે, છતાં સંત મૂળદાસ પોતાનું કરુણાકાર્ય ચૂકતા નથી. મોટા કહેવાતા માણસો પણ પ્રતિષ્ઠાલોપ થવાનો ભય કે લગ્ન અનુભવી, વિરલપ્રસંગે લગ્ન છોડી, સત્યનું ધર્માચરણ કરી શકતા નથી. આવા સંદર્ભમાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે: 'Live for your opinion, not for others.' મહાન આંગ્લકવિ ટેનિસન પણ કહે છે કે અલગત સમય વીત્યાબાદ છેવટે સત્ય પ્રકાશે છે ત્યારે મૂળદાસ વધુ મહાનકીર્તિને વરે છે.

All great works are always misunderstood. આ કહેવતનો સૂર પણ એ જ છે કે, લગ્નનો-ભયનો ત્યાગ કરી સત્યનું જ અનુસરણ કરવું. 'કૂતરા તો ભસ્યા કરે, પરંતુ ગજરાજ એની ચાલ ન બદલે.' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પણ આ વિચારનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે, 'જીવ જો લૌકિક ભયથી ભય પામ્યો તો તેનાથી કાંઈ પણ થાય નહિ. લોકો ગમે તેમ બોલે તેની દરકાર ન કરતાં;

આત્મહિત જેનાથી થાય તેવા સદાચરણ સેવવા (પાનુ' ૮૨૭). વળી પાનુ'—૭૧૨ પર લખે છે : 'સતસંબંધી સંસ્કારોની દૃઢતા થવા સર્વપ્રકારે લોકલજ્જાની ઉપેક્ષા કરી સત્સંગનો પરિચય કરવો શ્રેયસ્કર છે; લોકલજ્જા તો કોઈ મોટા કારણમાં સર્વપ્રકારે ત્યાગવી પડે છે. મહાપુરુષોની આ શીખ સાચી જ છે. લજ્જાને વળગી રહી હોત તો મીરાં 'મીરાં' ક્યાંથી બની શકી હોત ?

આ રીતે પ્રગતિમયજીવનમાં અત્યંત જરૂરી એવા વિવેકની બનક અને સંરક્ષક તેમજ ગુણોની સંવર્ધક એવી લજ્જા શ્રાવકજીવનમાં 'લક્ષમણરેખા'ની જેમ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

સુકડિ ઓરસીયા સંવાદ રાસ

દેવબાળાખહેન સંઘવી

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સંવાદાત્મક કૃતિઓની પરંપરાનુસાર આ રાસકૃતિ સુખડ અને ઓરસીયાના સંવાદને આલેખતી રચના છે.

સંવાદાત્મક કૃતિઓની પરંપરામાં માનવીઓના પરસ્પર સંભાષણને આલેખતી, માનવીનાં અંગો અને અવયવો અરસપરસ ખોલતાં હોય એવું દાખવતી અને આ સૃષ્ટિના વિવિધ પદાર્થો વચ્ચેના કોઈ એ પદાર્થોના સંવાદને આલેખતી કૃતિઓ એમ વિષયાનુસાર વિભાગ પાડી શકાય.

પ્રથમ વિભાગમાં નેમ-રાજુલ સંવાદ, ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ, રાવણ મહોદરી સંવાદ તો ખીજા વિભાગમાં લોચન-કાન્નલ સંવાદ, જીભ-દાંત સંવાદ, આંખ-કાન સંવાદ, ડાખા જમણા હાથનો સંવાદ રસના વિષય અન્યા છે. ત્રીજા વિભાગમાં સમુદ્ર-વહાણ, મોતી-કપાસિયો, સમુદ્ર-કલશ, સૂર્ય-દીપક, સુખડ ઓરસીયો, આદિનો સંવાદ આલેખાયેલો છે.

ઉપલબ્ધ સંવાદ કૃતિઓમાં સોળમા શતકમાં મુનિ લાવણ્યસમય કૃત રાવણ મહોદરી સંવાદ, કર સંવાદ, જોરી-સાવલી વિવાદ તથા સૂર્યદીપ સંવાદ તથા કવિ સહજસુંદર કૃત યૌવન-જરા સંવાદ, અને આંખ-કાન સંવાદ નોંધપાત્ર છે. સત્તરમાં શતકમાં અન્વિતદેવસૂરિ કૃત સમકિત શીલ સંવાદ; જ્યવંતસૂરિ કૃત લોચન-કાન્નલ સંવાદ; હીરકલશ કૃત જીભ દાંત સંવાદ; કવિ સમયસુંદર રચિત દાન-શીલ-તપ-ભાવના સંવાદ; શ્રીસાર કૃત મોતી-કપાસીયા સંબંધ સંવાદ, ઉપાધ્યાય કુશલધીર રચિત ઉદ્ધમકર્મ સંવાદ ધ્યાનાર્હ કૃતિઓ છે. અઠારમા શતકમાં ઉપાધ્યાય યશોવિજય કૃત સમુદ્ર-વહાણ સંવાદ, ઉદયવિજય કૃત

સમુદ્ર-કલશ સંવાદ અને આચાર્ય ભાવપ્રભસૂરિ કૃત સુકૃતિ ઓરસીયા સંવાદ સં. ૧૭૮૩ ઉલ્લેખનીય છે. આ પ્રકટ કૃતિની સ્વહસ્તાક્ષર લિખિત હસ્તપ્રત ગ્રંથભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થતાં તેનો પરિચય અત્રે કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

ભાવપ્રભસૂરિની આ સંવાદ-રચના ૧૬ ઠ લ અને ૩૫૪ કડીની ૭૬૪ પંક્તિઓમાં પથરાયેલી સહુથી દીર્ઘ સંવાદકૃતિ છે. આ કૃતિનું નામ સંવાદ છતાં તેમાં આલેખાયેલો છે વિવાદ. સુખડની લાકડી અને ઓરસીયા વચ્ચેનો આ વિવાદ નારી-નર વચ્ચેનો, વનસ્પતિકાય અને પૃથ્વીકાય વચ્ચેનો હુંસાતુંસીલયો વિવાદ છે. અરસપરસને એકમેકથી મૂડી ઉંચેરા સાખિત કરવાના પ્રયત્નની પરાકાષા સજી સામાના દોષદર્શન અને પોતાના ગુણગાન સુધી પહોંચી જઈ આખરે સમાધાન અને સંવાદમાં પૂર્ણ થતી આ રચના કવિની ક્ષણરૂપ કલ્પનાશક્તિ, ગાંડી વિચારશક્તિ અને તીક્ષ્ણ દલીલશક્તિનો પરિચય કરાવે છે. શત્રુંજયતીર્થ પર જિનપ્રભુની અંગ પૂજા માટે ઓરસીયા પર સુખડ ધસવા જતાં એ એ વચ્ચેના સંભાષણને આલેખતી આ કૃતિમાં કવિએ નિતિ-બોધ ઉપદેશની સુંદર ગૂંથણી કરી છે.

પ્રારંભે જિનેશ્વરદેવ, સરસ્વતીદેવી અને તેમના કૃપાપાત્ર સિદ્ધસેન દિવાકરાદિ કવિવરો તથા ગુરુશ્રી મહિમાપ્રભસૂરિને પ્રણમીને કવિએ ચોથી જ કડીમાં 'સુકૃતિ ઓરસીયા તણો કહિસ્યું' સરસ સંવાદ' એમ વિષયારંભ કરી લીધો છે. ઋષભજિજીવંદપુત્ર ચક્રવર્તી રાજ્ય ભરત અયોધ્યાનગરીમાંથી છ ખંડ ભૂમિ પર રાજ્ય કરે છે. સાથે ૧૪ રતનો, ૯ નિધિ, ૬૪ હજાર રાણીઓ અને અપાર ઐશ્વર્ય છે, ત્યારે કેવલીપ્રભુ ઋષભદેવ મુખે 'સંઘપતિ' પદ મહિમા, તેના લક્ષણો, તેનું કાર્ય આદિ શ્રવણ કરતાં ઉત્સાહ પ્રકટતાં ભરતરાજ્ય શત્રુંજય-યાત્રાનો સંઘ લઈ જવાનો સંકલ્પ પાર પાડવા ઉદ્ધમશીલ બન્યાની વાત પ્રથમ ઢાળમાં કવિએ કહી છે.

સંઘ પ્રયાણનું સુંદર વર્ણન કરતી ખીજી ઢાલ અને જે ગિરિ-રાજના કાંકરે કાંકરે અનંત સાધુગણ સિદ્ધ થયા છે ત્યાં ચૈત્ય કરાવી, પ્રભુના પ્રાસાદો રચાવી, અનેક પ્રકારે ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રભુજીની પ્રતિમાઓ બનાવડાવી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કરવાની તૈયારી દર્શાવતી ત્રીજી ઢાલ એમ પૂર્વ ભૂમિકા આલેખી કવિ ચોથી ઢાલથી સંવાદ-કૃતિના મુખ્ય વિષય પર આવે છે. આ પદ કહીને પૂર્વભૂમિકામાં ભરતરાગ, તેની રાણીઓ, તેનું રાજ્ય, સંઘપતિના લક્ષણો, કર્તવ્ય, માહાત્મ્ય, સંઘ પ્રયાણ આદિના સંક્ષિપ્ત સુંદર વર્ણનો છે.

ભરત રાગએ

‘મનોહરમૂલી ઔષધી મોતી રચણ પ્રવાલ,
તીથોદક માટી શુભાવાલા ગંધ વિશાલ;
અગર કપૂર કેસર સુકડિ વાળ્યા વલી જ્વાર,
પ્રતિષ્ઠા ઉપયોગી વસ્તુ સન્નિજ સવિ સાર.’

અને ‘ધર્ષણ્ય પીસણ્ય કન્જ’ ‘લેઈ સુકડિ હાથ’ ‘કરઈ ધસરકો નેહવઈ ઓરસોઆને અંગ,’ કે તુરત સુકડિ ખોલી ‘ભરત સુણો એક વિનતિ રે.’ અને ૧૨ કહીમાં તે ઓરસીઆનો સ્પર્શ પોતાના અંગને થાય તે અણુધટતી વાત છે. તે મારેનાં કારણો દર્શાવે છે. તેના ઉત્તરરૂપે ધીરગંભીર ઓરસીયો ૪૪ કહીની ઉક્તિમાં પ્રભાવક દલીલોની રજૂઆત કરે છે. છતાં સુકડિ માનતી નથી. તે ૪૮ કહીમાં પ્રત્યુત્તર આપે છે. જેની સામે ઓરસીયો ૨૧ કહીમાં અને ફરીથી સુકડિની ૨૮ કહીના પ્રત્યુત્તર સામે ૩૩ કહીમાં દલીલો કરે છે. આમ સુકડિની ૧૨, ૪૮ અને ૨૮ તથા ઓરસીયાની ૪૪, ૨૧ અને ૩૩ કહીની સામસામી દલીલોની ૮૮ તથા ૯૮ એમ કુલ ૨૦૨ કહીને આ વિવાદાત્મક સંવાદ છે. સંભાષણ હોઈ ખોલયાલની લહેકામય પાત્ર અનુરૂપ ભાષા પ્રયોગઈ છે. પરિણામે કૃતિની સાહજિક

સ્વાભાવિક સચોટ રસાત્મકતા સધાય છે. વિવાહ કરતાં પૂર્વપક્ષ-
ઉત્તરપક્ષ એકમેકને ઉતારી પાડી, તેમની રજૂઆતને વજૂદ વગરની
સાબિત કરી પોતાની વાતને સાચી સિદ્ધ કરવાના સક્ષમ પ્રયાસ કરે
છે. બંને પક્ષના દલીલોની જોરદાર રજૂઆત આ સંભાષણને
રસમય બનાવે છે.

આ દલીલોને તર્કદષ્ટિએ તપાસીએ તો બંને પક્ષે તથ્યાંશ છે
જ. સુકડિ પોતાને તરુવર શિરોમણિ અને પરિમલપુર્ણ તથા ઝોર-
સિયાને હીન, નિગુણ, જેના સંપર્કમાં આવે તેને ધક્કીને ક્ષીણ
કરનાર જડ પાપાણુ કહે છે. જેનું અંગ ક્ષતભરપૂર છે, જે સંહારક
છે, જલમાં જાતે ડૂબી અન્યને પણ ડૂબાડે છે. મૂઢને જેની ઉપમા
અપાય છે તેનો સંગ ઉચિત નથી. અસમાન સંગનું પરિણામ કાળ
સંગ હંસ જેવું આવે છે.

એ ઝોરસીયો ઓથમી રે, નિગુણ નિપટ એ હીલ;
મૂઢ નઈ ઈમ કહઈ માનવી રે, પ્રત્યક્ષ એહ પાપાણુ.

ઝોરસીયો પોતાને ગિરિવંશને સમર્થ સુત માને છે. ગિરિરાજ
શુભ્રુબ્યને વંશજ ગણે છે. ધીર ગંભીર ઘોષથી 'કટકી ચંદનતણી'થી
ઉદ્દોષન કરી તેના ગર્વ ખંડનનો પ્રયાસ આરંભે છે. સુખડનું
સંસ્કૃત નામ 'શ્રીપંડ' નપુંસકલિંગ અને વ્યવહારનામ સુકડિ સ્ત્રિલિંગ
છે. નટની જેમ નામ-જાતિ બદલનાર, સ્ત્રીજાતિ તરીકે માયા-મોસાની
અધિક્તાથી સત્તરમું પાપસ્થાનક ગણનાર સુકડિ વળી તેમાં આવે
અહંકાર ! ઉચ્ચતાની વાત તો દૂર રહી. આ તો નીચતાનીય પરા-
કાષ્ટા ! સુકડિયાને કે સ્ત્રીજાતિના દુર્ગુણો દર્શાવી, અતાગ સ્ત્રીચરિત્ર
અને સ્ત્રીઓએ કરેલાં હીન કૃત્યોનાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો આપી
ઝોરસીયો તેની હીનજાતિ સાબિત કરવા મથે છે. છતાં સ્ત્રીજાતિમાંય
અપવાદરૂપ સોળ સતી, જિનમાતાઓ છે જ, તેમ સુગંધગુણને

લીધે સુકડિનું મહત્વ છે ખરું! પણ જો તે કારણ તથા, કાર્ય ઈચ્છે તો મૂર્ખતા છે. કાર્યસિદ્ધિ શક્ય તો જ બને જો તે કુહાડાથી કપાય, ઝોરસીયા પર ધસાય, ભાવિકર્મન દ્વારા પ્રયોગ્ય અને ત્યારે જ તે જિનપૂજન માટે ઉપયોગી બની શકે. વળી ઝોરસીયાની જાતિ તો ઉચ્ચ છે. શૈલ રાજપુત્ર તે ભારે છતાં ઉપકારી છે. તેના નામમાં આવતો 'ઉરસ' યાને કે હૃદય તેને હૃદયવંત દર્શાવે છે. તેનો સંગ એ ભોગ નથી, કેમકે તે અપૂર્વ બ્રહ્મચારી છે. ગંધની છાકી, કલેશની માતી, કેશવલ્લભ સ્ત્રીજાતિ સુકડિએ ધૂરા ઈળ આપનાર કુસંપ ઝંઘડો તથા દેવાં જોઈએ.

સુકડિને હીનજાતિ કહેવાવાથી થયેલો રોષ તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવતાં તે ઝોરસીયાને લિંબોળી અને પોતાને દ્રાક્ષ ગણાવે છે. ઝોરસીયાના ખનદાનને તુચ્છતાથી વર્ણવતાં તે શિલા મા, ગંડ શૈલ, પિતા, લોઢી બહેનના કુટુંબવાળો ગણાવે છે. પુષ્કરાવતંમેધ અને મગશૈલના દષ્ટાંતે ઉદંડતા અવગુણ દર્શાવે છે. તેનું સંસ્કૃત નામ 'અપકર્ષક' યથાર્થ છે. કેમકે તે સ્ત્રી જાતિ સુકડિ માટે અપકર્ષ-વિનાશકારી છે. કાર્ય કારણની ખાખત તો એવી છે કે પાણી ભરવા માટે કાર્યરૂપી ઘડો જ લેવાય. કારણરૂપી કુંભારના ચાકનો તો વિચાર પણ ન કરાય. ટાઢથી બચવા સહુ વસ્ત્ર ઓઢે, રેટિયો કે ત્રાક નહિ. માટે કાર્ય સાથે જ સંબંધ ઉચિત કારણને શું કરે!

સુકડિ વનસ્પતિ જાતિનું મહત્વ અને ઉપકારિતા દર્શાવતા સંખ્યાબંધ દષ્ટાંતો આપી પોતાનું મહત્વ દર્શાવે છે જિનેશ્વરદેવના છત્રરૂપે અશોકવૃક્ષ દેવતરુ કલ્પવૃક્ષ અને દૈવી દશ તરુવરોની તે વંશ જ છે. જિન પ્રતિમા, જિન મંદિર દ્વાર, સાધુકરનો ઠંડ, મંત્રજપ માટે માળા ઈત્યાદિમાં કાષ્ટ પ્રયોગ્ય છે. જગતને પોષણ આપનાર અનાજ, આરોગ્ય આપનાર ઔષધિ, સુગંધી ઈંદ્રિય ઉપભોગ તેજ-

અત્તરાદિ સામગ્રી આપનાર વનસ્પતિગતિ જ હોઈ તેનું સ્થાન હિચ્ચ જ છે.

ઝોરસીઓ તુરત તેની દલીલનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે તેની સંગતિ તો કોની કોની સાથે છે? માથે સર્પ યા કુહાડી છે. પવન તેના પરિમલનો ચોર છે. વળી સૂત્ર સિદ્ધાંતાનુસાર દસ તરુવરો વનસ્પતિગતિના નહિ પણ પૃથ્વીકાય યાને ઝોરસીયાની ગતિના છે. વળી જલ, વનસ્પતિ અને સર્પ પ્રાણીના આધારરૂપ પૃથ્વી જ છે. જિનમંદિર, જિન પ્રતિમા, ગઢ, મઢ તેનાં જ અને છે. જીવને પોષક આહાર પકાવવા માટે પાત્ર આવશ્યક છે. તે માટીનું જ છે. સમઘાતુ રત્નો આદિ પૃથ્વીની જ પેદાશ છે. આલૂપણો પણ તેનાં જ અને છે. લવણ પૃથ્વીકાય વિના ભોજનમાં રસ નથી. આમ છતાં પર્વતપુત્ર ઝોરસીઓ અને પર્વતે ઉગેલ સુકડિ બંને સમાન મહત્વ ધરાવતાં હોઈ ભાઈ બહેન સમાન છે.

સુકડિને શેષ અધિક વધતાં તે ઝોરસીયાને હરાયા દોર સમ અને અભિમાને ફૂલી ગયેલા ચોળા સમ કહી સુકડિ સાથે વાદ કરવા માટે તેને અપાત્ર ગણાવે છે.

દેખી ટાલું લોકનું હુઈ ભૂરાધું દોર,
તિમ તું ભૂરાયો થયો રહ્યો સંધ તુઝ કોરિ;

જે તે માયું ઉપાડીઉં મુઝસ્યું કરવા વાદ,
ઘેટાંની પરિ ધુરહયો સવિ સુદયો તવ સાદ.

સુકડિ પોતાના નામની વ્યુત્પત્તિ કરી તેના સમાનાર્થી શબ્દ સુદૃત્યકારિકા સુકિયા, શુભનારી, શીલવતી, સતી એમ દર્શાવે છે.

અને પછી કુશવતી નારીના આચાર-વિચારનું કાર્ય-અકાર્ય અંગેની તેની ઔચિત્ય સમજનું વિસ્તૃત વર્ણન કરી પોતાની ઉચ્ચતાનું પ્રમાણ આપે છે. સાથે સાથે નીતિ-બોધ-ઉપદેશ દષ્ટિએ પણ સુકડિની આ ઉક્તિ શ્રોતાઓ માટે સમૃદ્ધ બની રહે છે.

આ ઉક્તિ બાદ ભરત રાજાની રાણીઓ સુકડિનો પક્ષ લઈ ઓરસીયા સાથે સુકડિની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ન લગાડવા જણાવે છે. પરંતુ ભરત રાજા તટસ્થપણે બંને પક્ષને પૂર્ણપણે સાંભળવાના મતના છે. તેથી ઓરસીયાને જવાબ આપવાની તક મળતાં જ સુકડિને ઉતારી પાડતાં કહે છે-

ગર્વ મ કરિ રે ગહિલડી પાસી ગંધ પયચ્છ,
જો બિન અંગે નવિ ચઢી તું તુઝ જનમ અકયચ્છ.

છતાં સાથે સાથે સમજાવટનો સૂર પણ કાયમ રાખે છે :

સમજાવો સુકડિ પ્રતે હજી ન ઉડઈ ઉંધ,
પુણી પર્વત આગલઈ માંડઈનિજ માહાત્મ્ય.

કૂપડેડકી કિમ લહઈ ગુરુ સરોવર ગમ્ય એમ સુકડિને પુણી અને પોતાને પર્વત, તેને કુવાની કૂલણુ દેડકી અને પોતાને વિશાળ સરોવર ગણાવે છે.

પોતાના નામનો અર્થ લૌકિક વ્યુત્પત્તિની રીતે કરતાં ઓરસીયાનો ઓ એટલે ઓમકાર યાને બિનેશ્વર-દેવ, બિનપૂજા, જૈનધર્મ અને તેમાં રસીયો તે ઓરસીયો. વળી તેના નામનો એક અર્થ સુપુરુષ જણાવી તેનાં લક્ષણો વર્ણવે છે. આમ પોતાની સમજ અને માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. રાજા ભરત આના નિરાકરણ માટે ગણુધરને પ્રાર્થના કરે છે. ત્યાં આ વિવાદ સંભાપણનો અંત આવે છે.

ચોથી ઢાળની ચોથી કડીથી ઝારંભાયેલ આ ૨૦૨ કડીના વિવાદાત્મક સંભાષણ ઝારમી ઢાળમાં સમાપ્ત થાય છે. તેરમી ઢાળમાં ગણુધર દેશનામાં કવિ કાર્ય-કારણ સંબંધની વિસ્તૃત ચર્ચા રજૂ કરે છે. ધુત્ર વહિનન્યાય સમગ્રવતાં જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ એવો સંબંધ સમગ્રવે છે. કારણો પાંચ પ્રકારના દર્શાવે છે. જેમાં એક કારણ છે સ્વભાવ કારણ-સ્વોપાદાન. જેના પરિણામે માતા મરુદેવી સિદ્ધ થયા. તે જ પ્રમાણે સુકડિ અને ઝોરસીયો બંને બિનપૂજનાથે સ્વોપાદાન કારણો છે. બંને મહત્વનાં છે. બંને અનિવાર્ય છે.

પછીની દેશનામાં સ્યાદાવાદ એકાન્તવાદને ભંજક છે. તેમાં સાત નયનો સમુદાય જ્ઞાનદષ્ટિ આપનાર છે. આ સાત નયમાં ચાર દ્રવ્યનય છે. નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર તથા ત્રણ પર્યાયનય છે. શબ્દ, રૂઢ અને પર્યાય. આ દરેકના શ્રેષ્ઠ પ્રકારભેદે સાતસો નય થાય. આમ છતાં આ સર્વની સમગ્રપણે વિચારણા કર્યા બાદ એમ તારણ કાઢી શકાય કે સુકડિ સુગંધ સ્વભાવને લીધે પ્રધાન કારણ છે. છતાં પ્રથમ ઝોરસીયા કારણ આવ્યા બાદ જ તે બિનઅંગે ચડે.

ગણુધર દેશનામાંની આ શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતની તથા નયની ચર્ચા કવિએ અત્યંત સરળ રીતે રજૂ કરી છે. ધરગથ્યુ દૃષ્ટાંતો આપી સચોટતા આણી છે :

પંચનવિધિ ક્રિયા વિષ્ય પાક ન ધાનનો,
ખોલ્યા વિષ્ય ઉઠઈ નહી સ્વર કોઈ ગામનો;
અન્નકવલ ઉદ્યમવિષ્ય નવિ આવઈ મુખઈ,
વિષ્ય પુણ્યે કિમ સંપત્તિ ભોગવીઈ સુખઈ

આમ 'માની સુકડિ વાત' ઝોરસીયાને સીસ નમાવતી ખમાવતી

અને 'મેલ થયો ઓરસીયા સાથે મલપતો'થી સંવાદ સધાઈ વિવાદનો અંત આવે છે. દ્રવ્યપૂજનની તૈયારી થતાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવના વિવિધ તખ્તકાઓ ચૌદમી ઢાળમાં અને ભરત રાગની ભાવપૂજન પંદરમી ઢાળમાં વર્ણવી કવિ અંતિમ સોળમી ઢાળમાં કૃતિના રચના, સમય, સ્થળ, કર્તાનામ, ગુરુપરંપરા, ફલશ્રુતિ આદિ વર્ણવી પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

કવિની દલીલ શક્તિ તર્કશક્તિનો પરિચય કરાવતી આ રચના ભાષાદષ્ટિએ પણ નોંધપાત્ર છે. ઉદ્દ્યોધન અને સંભાષણની રજૂઆતમાં બોલચાલની ભાષા તેના વિવિધ લહેકાઓ, કાફૂઓ સાથે પ્રયોગી છે. 'સુકડિ ઓરસીયાની ઉક્તિઓમાં પોતપોતાની વાતના સમર્થનરૂપે જે અવતરણો ટાંકે છે તેનું' વૈવિધ્ય ખરેખર ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. સામાન્ય લોકોક્તિ, કહેવત, સુભાષિતથી માંડીને કવિત છંદ અને ગાહાનો ઉપયોગ કર્યો છે. કુદલે ચાર અવતરણની સાઠ પંક્તિઓમાં આ રજૂઆત થઈ છે. સંગતિ સમાજની જ શોભે. અસમાનની સંગતના ફળ વાયસહસની કથા દ્વારા કહી ચાર પ્રકારના સંગ કહેલ છે : (૧) સજ્જન-સજ્જનનો દુધ-સાકરનો (૨) સજ્જન-દુર્જનનો સોના-કાચનો (૩) દુર્જન-સજ્જનનો પિત્તળ-માણેકરત્નનો (૪) દુર્જન-દુર્જનનો ચક્રમક પથ્થરનો તે વળી સંગતિ કીજઈ સાધુકી હરઈ ઉસકી વ્યાધિ.

'ઓછી સંગત નીચકી આઠાં પુહર ઉપાધિ' જેવી હિંદી શબ્દ છાંટવાળી ઉક્તિ પણ આ જ સંદર્ભમાં છે. તે નીચ પુરુષને વર્ણવતા કવિત છંદની ભાષાં વિશિષ્ટ છે. 'જૂ લીખાતો, દેહ રોખાતો, ભોલો, ઢીંબો, ઢીંબંગો, કર્મે' લલો ડીંગો, ડાલાલો, ઠીકરઠાલો, ઠોઠ ઠીંગાલો, ભાંડમ ભૂખાલોજેને 'નહી' ગાંઠમ નાણો ધાનવો દાણો' તે તો 'નહી' લક્ષણ નહીં લાવણુ' એમ બંને રીતે કાલો છે.

સુલક્ષણની શીલવતી નારીના લક્ષણોમાં પતિ પહેલાં જમે નહીં,

શિયળતી નવ વાડ સાચવે, પવં તિથિએ બ્રહ્મચર્ય પાળે, બિનપૂજન કરે, એ પ્રકારે આ ચાર વર્ણુન વિશેષ છે. સુપુરુષ પણ શિયળતી સીમા સાચવે. પરછી સામે નજર ન કરે. સાત વ્યસનથી દૂર રહે. પાંચ પ્રકારે દાન કરે. સંધ કાઢે. ગિનપૂજ કરે એવા આ ચાર વર્ણુન જ છે.

દલીલબાહુના દાવપેચની અને ઉદ્દ્યોધનની લહેકામય ભાષા, રસમય, સરળ, સચોટ, નિરૂપણ, દીર્ઘકૃતિ છતાં અરુબલિત કથનપ્રવાહ; લોકોક્તિ આદિનો સારો ઉચિત ઉપયોગ; થોડાં છતાં સુંદર વર્ણુનો, કેવળ વાણી વિકાસ ન લાગે તેવી નર્મ-મર્મયુક્ત બોધક દલીલો એ આ રચનાનું જમાપાસું છે. જે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની 'સંવાદ' નામી કૃતિઓમાં નોંધપાત્ર બનાવે છે.

આત્મારામજીનું પૂજાસાહિત્ય

કવિન શાહ

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ વીસમી સદીના પ્રથમ આચાર્ય ભગવંત, શ્રુતજ્ઞાનનાં પ્રખર અભ્યાસી અને જ્ઞાનનાં ભગ્ય વારસાના પ્રસાર માટે જીવનભર પુરુષાર્થ કરીને 'યથા નામ તથા ગુણાઃ' નામને ચરિતાર્થ કરનાર મહાત્મા હતા. એમના સંયમ જીવનનો સાર શ્રુત-જ્ઞાનોપાસના અને જિનશાસન પ્રત્યેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા-ભક્તિ છે. આજે સાધુ અને શ્રાવક વર્ગમાં જ્ઞાન માર્ગ કંઈક ઉપેક્ષિત હાલતમાં છે. ત્યારે એવા મહાપુરુષના જીવનની જ્ઞાનોપાસનાનો વિચાર કરતાં જિનશાસનની પ્રભાવનાના સાચા પ્રતીક સમા ગુરુદેવનું સ્મરણ પશુ શ્રદ્ધેય ભક્તજનોના હૃદયને નત મસ્તક બનાવી 'ગુરુ તો તુભ' એમ કહેવા માટેની શુભ ભાવના થાય છે.

જૈન સાધુઓએ રત્નત્રયીની આરાધનાની સાથે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને ધર્માભિમુખ કરી ધર્મ પ્રત્યેની અડગ શ્રદ્ધા રહે તે માટે જિનવાણીનું શ્રવણ કરવાની મહામૂલી પ્રવૃત્તિ આદરી છે. અભ્યાસ અને ઉપદેશના પરિણામ સ્વરૂપે શાસ્ત્ર જ્ઞાનની કઠિન વિગતોને પોતાની આગવી શૈલીમાં પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરી છે. તે દષ્ટિએ વિચારતાં અન્ય મુનિઓની માફક આત્મારામજીએ જૈન સાહિત્યમાં કલમ ચલાવીને જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને સ્પર્શતા અગિયાર જેટલા પુસ્તકોની રચના કરી છે. એક તરફ શાસ્ત્રજ્ઞાનની શુદ્ધ વિગતોને ગ્રંથસ્થ કરી તેો એ જ મહાત્માએ સહૃદયતાથી ભાવધર્મની અભિવૃદ્ધિમાં ઉપકારક વૈવિધ્યપૂર્ણ પૂજાની રચના પણ કરી છે. આ પ્રકારની રચનાઓ એમના પાંડિત્યની સાથે ભક્ત હૃદયની ભક્તિ ભાવનાને મૂર્તિમંત રીતે પ્રગટ કરે છે.

અઠારમી સદીમાં પૂજા સાહિત્યનો વિકાસ થયો અને ભક્તિ માર્ગના એક ભાગ રૂપે પૂજા લોકપ્રિય બની. પૂજાસાહિત્યની રચના:

તેરમા શતકમાં જૂની અપભ્રંશ ભાષામાં કવિએ મહાવીર જન્મભિષેક કળશની રચના કરી છે. તેમાં ભગવાન મહાવીરના જન્મ મહોત્સવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સોળમા શતકમાં આવક કવિ દેપાલે સ્નાત્રપૂજ્ઞની રચના કરી છે. તેમાં વચ્છ ભંડારી કૃત 'પાર્શ્વનાથ કળશ' અને રત્નાકરસૂરિ કૃત 'આદિનાથ જન્મભિષેક કળશ'ની રચના મિશ્રિત થયેલી છે. તદુપરાંત સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાયજીએ સત્તર ભેદી પૂજ્ઞની રચના કરી છે. અઠારમા શતકમાં યશોવિજયજીકૃત નવપદની પૂજ્ઞ અને દેવચંદ્રજીકૃત સ્નાત્રપૂજ્ઞની રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ રીતે સમય જતાં ભક્તિ ભાવનાનાં અભિનવ સ્વરૂપે પૂજ્ઞ સાહિત્યની રચનાઓ વિશેષ રીતે પ્રગટ થઈ.

ઝોબણીસમી સદીમાં કવિ પંડિત વીરવિજયજીએ નવાણી પ્રકારી, ચોસઠ પ્રકારી, પંચ કલ્યાણીક, આરવ્રત, પિસ્તાલીશ આગમ, અષ્ટ પ્રકારી પૂજ્ઞ અને સ્નાત્ર પૂજ્ઞની રચનાથી પૂજ્ઞ સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે.

પૂજ્ઞ સાહિત્ય ભક્તિમાર્ગની પરંપરાનું અનુસંધાન કરીને અપ્પાલવૃદ્ધ સૌ કોઈને ભક્તિ કરવા અનન્ય પ્રેરક બન્યું છે. મોક્ષ માર્ગની સાધનામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગની ઉપાસના અનિવાર્ય માનવામાં આવી છે. તે દષ્ટિએ પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિભાવના પ્રગટ કરીને કર્મ નિર્ભરની સાથે સમક્તિ શુદ્ધ કરવામાં મહાન ઉપકારક બને છે.

પૂજ્ઞ સાહિત્યના વિષયોમાં મુખ્યત્વે તીર્થંકર ભગવાનનું જીવન, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા મુદ્દાઓ, જૈન તીર્થો અને પ્રતિમા પૂજ્ઞન વગેરેમાંથી પસંદ કરવામાં આવે છે. કવિ આત્મારામજીએ પૂજ્ઞ સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે. એમની પૂજ્ઞ સાહિત્યની રચનાઓમાં સ્નાત્રપૂજ્ઞ સં. ૧૬૩૬, સત્તરભેદી પૂજ્ઞ સં. ૧૬૪૦, વીશ સ્થાનક પૂજ્ઞ સં. ૧૬૪૩, અષ્ટ પ્રકારી પૂજ્ઞ અને નવપદની પૂજ્ઞનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રભુની સાકાર ઉપાસના માટે નવધા ભક્તિની પ્રણાલિકા આરતી સંસ્કૃતિમાં પ્રચલિત છે. તેમાં પૂજ્ઞ એટલે મૂર્તિ પૂજ્ઞનો

સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મૂર્તિનું આલંબન ભક્તિમાં અનન્ય પ્રેરક નીવડે છે. વિવિધ રીતે પ્રભુ પૂજા કરવાની વિધિમાં અષ્ટ પ્રકારી પૂજા પ્રથમ કોટિની ગણાય છે.

અષ્ટ પ્રકારી પૂજા : પ્રભુની જળ, ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અક્ષત, નૈવેદ્ય અને ફળ એમ આઠ દ્રવ્યોથી ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજા કરવામાં આવે છે.

પૂજા, દુહા, ઢાળ અથવા ગીત, કાવ્ય અને મંત્ર એમ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. દુહામાં અષ્ટપ્રકારી પૂજાનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવાની સાથે પરંપરાગત રીતે ઇષ્ટદેવ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

પ્રભુ પૂજા એ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. અંગ અને અગ્ર. તેનો ઉલ્લેખ નીચેના દુહામાં થયેલો છે.

પૂજા અષ્ટ પ્રકારની, અંગ ત્રીન ચિત્તધાર,
અગ્ર પંચ મન મોહસે, કરિ તરિયે સંસાર.

ભક્તિકાવ્યોમાં જયતા મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કવિ યોતે શાસ્ત્રીય સંગીતના તજજ્ઞ હોવાથી વિવિધ શાસ્ત્રીય રાગનો પ્રયોગ કરીને પૂજા રચી છે. અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં માલકોશ, જ્યજ્ઞવંતી, ધન્યાશ્રી, કલિંગડો, પીલુ, ખમાયકા, તિલાના, સિંધકાફી, ભૈરવી, કુમરો, જંગલી, રેવતા રાગનો પ્રયોગ થયેલો છે. કળશની રચના એ પૂજાની પૂર્ણતાનું સૂચન કરે છે. તેમાં પૂજાનું ફળ, ગુરુ પરંપરા, રચનાવર્ષ, સ્થળ અને કવિ નામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. કવિના અષ્ટોર્થો ઉપરોક્ત માહિતી નીચે મુજબ નોંધાયેલી છે :

શ્રી ગુરુ વૃદ્ધિ વિજય મહારાજા
કુમતિ કૃપંથ નિકંદી ॥ ૮ ॥
શિખ જુગ અંક ઇંદુ શુભ વરસો
પાલિતાણા સુરંગી ॥ ૯ ॥

પૂજના રચના સમયને પ્રત્યક્ષ અંકોમાં દર્શાવવાને બદલે પ્રતિક્રામક ચ્ષ્ઠપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પૂજા સાહિત્યની આ એક વિશેષતાનું સર્વસામાન્ય રીતે અન્ય કવિઓમાં અનુસરણ થયેલું છે. દરેક પૂજના ફળ માટે પ્રચલિત દષ્ટાંતનો નામોદ્દેષ્ય છેલ્લી કડીમાં થયેલો છે. નહવણ પૂજામાં સોમેશ્વરી વિપ્રવધુ વિદેષન પૂજા માટે બ્યસુર અને શુભમતિ દંપતિ, કુસુમ પૂજા માટે, ધૂપ પૂજા માટે વિનપંધર નૃપ, દીપક પૂજા માટે જ્ઞાનમતી અને ધનશ્રી, અક્ષત, નૈવેદ્ય અને ફળ પૂજા માટે કીર યુગલના દષ્ટાંતોનો નામોદ્દેષ્ય થયેલો છે. જૈન સાહિત્યમાં આ દષ્ટાંતો વિશેષ જાણીતા છે.

કુસુમ પૂજામાં ફૂલોની, નેવૈદ્યપૂજામાં ભોજનની વૈવિધ્યપૂર્ણ વાનગીઓ અને ફળપૂજામાં વિવિધ ફળોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. આના ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો કુસુમપૂજામાં પુષ્પોની યાદી નીચે મુજબ છે :

મોઘેરા ચંપક માલતી, કેતકી પાહલ આમ રે,
જામુલ પ્રિયંગુ પુન્નાંગ નાગ,
મચકુંદ, કુંદ ચંબેલિ,
જે ઈગિયા શુભ થાન રે. ॥ ૨ ॥

‘આત્મારામ’ એ કવિનું નામ છે. તેનો ઉલ્લેખ આત્મ સ્વરૂપ પામવા માટે પૂજનું વિધાન એમ દર્શાવીને ગૂઢાર્થ પામી શકાય એવો પ્રયોગ કર્યો છે. ઉદા. જોઈએ તો—

આતમ ચિદ્ધન સહજ વિલાસી,
પામી સત ચિતપદ મહાનંદ ॥ ૫ ॥

અષ્ટપ્રકારી પૂજામાં તેનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. કોઈ કોઈ રચનામાં ભાવવાહી પંક્તિઓ મળી આવે છે. કવિની પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિભાવના અને તેની એકાગ્રતાની અનેરી મસ્તીનો પરિચય થાય છે.

પૂજે અરિહંત રંગ રે, ભવિ ભાવ સુરજે;
અરિહંત પદ અર્ચન કરી ચેતન,
જિન સ્વરૂપ મેં રમ રહીયે,
મેરો રંગ રચ્યો, કૃણ અર્ચનમેં સુખદાય.

એમની રચનામાં હિન્દી ભાષાનું મિશ્રણ થયેલું છે. કવિને
અન્યાનુપ્રાસની ફાવટ સારી છે.

જિનવરપૂજા સુખ કંદા,
નસે અડકમંકા ધંદા,
સુંદર ધરિ થાલ રતનંદા,
જિનાલય પૂજા જિન ચંદા ॥ ૧ ॥

આ રીતે અષ્ટપ્રકારી પૂજા એમની પૂજની વિશદ માહિતી
આપતી ભક્તિપ્રધાન રચના છે.

નવપદની પૂજની રચના સંવત ૧૯૪૧માં થઈ છે. તેમાં
જૈનધર્મમાં આરાધનાના પાચારૂપ નવપદની શાસ્ત્રોક્ત માહિતી
આપવામાં આવી છે. અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ,
દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એમાં નવપદનું સ્વરૂપકવિએ પ્રચલિત
દેશી ચાલનો પ્રયોગ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનના કઠિન વિષયને પદવાણી દ્વારા
જન સાધારણ સુધી પહોંચાડવાનો સફળ પ્રયોગ કર્યો છે :

મહુબૂખા જાની મેરા પહુ-ચાલ,
નિજ સ્વરૂપ જાને ખિન ચેતના;
કોયલ ટોક રહી મધુવન મેં,
આઈ ઇન્દ્રનાર કર કર શૃંગાર,
નિરા દિન જોડે વાટડી;
બ્રહ્મજ્ઞાન નહીં જાના રે,
તેરો દરસ ભલે પાયો.

શિવપદ પ્રાપ્ત નવપદની આરાધનાથી પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીપાલ અને મયજ્ઞાનો તપની પૂજમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે :

સિરાપાલ સિદ્ધચક્ર આરાધી

મન તન રાગ હરી.

નવ ભવાંતર શિવ કમલાલે

આતમાનંદ ભરી ॥ જિ.પ ॥

ધર્મ સાહિત્યમાં સૌંધા ઉપદેશનો ઉલ્લેખ થયેલો હોય છે. મનુષ્ય ભવ સફળ કરવા માટે નવપદની આરાધના કરવા બહ્યાવવામાં આવ્યું છે:

બંદીકધુ કર લે કમાઈ રે,

જત નરભવ સફલ કરાઈ બંદે.

નવપદના સ્વરૂપનો પારિભાષિક શબ્દોમાં પરિચય આપ્યો છે. દ. ત. સિદ્ધપદના કુહામાં સિદ્ધ પદનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે કવિના શબ્દોમાં જોઈએ તો નીચે મુજબ છે:

અલખ નિરંજન અચર વિભુ અક્ષય, અમર, અપાર;
મહાનંદ પદવી વરી, એ વ્યય અજર ઉદાર ॥ ૧ ॥

અનંત ચતુષ્પય રૂપલે, ધારી અચલ અનંગ;
ચિદાનંદ ઈશ્વર પ્રભુ, અટલ મહોદય અંગ ॥ ૨ ॥

નવપદની પૂજા જ્ઞાનમાર્ગની કાવ્ય રચનાનો નમૂનો છે. તેમાં અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં સમાન પરંપરાગત બક્ષણો ચરિતાર્થ થયેલા છે. તત્ત્વદર્શનની પ્રાથમિક ઝાંખી કરાવીને જ્ઞાન માર્ગના રહસ્યને પામવા માટે આ પૂજા પ્રવેશ દ્વાર સમાન છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય, શ્રી પદ્મવિજયજી અને કવિ મનમુખ લીલે (પંચમહાલ. જાધરાના વતની)ની રચનાઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

અષ્ટપ્રકારી પૂજા સરળ અને સુગ્રાહ્ય છે. જ્યારે નવપદની પૂજા તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે હૃદય કરતાં બુદ્ધિને વધુ સ્પર્શે છે. અજ્ઞાનરૂપી અધકારનો નાશ કરીને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવામાં માર્ગદર્શક રતંભ સમાન નવપદની પૂજા દેવ, ગુરુ, અને ધર્મના સ્વરૂપને (ગેયદેશીઓના પ્રયોગથી જ્ઞાનમાર્ગ તરફ ગતિશીલ થવાની ભક્તિના માધ્યમ દ્વારા અવિનાશપદ પ્રાપ્તિનો શાસ્ત્રત માર્ગ દર્શાવે છે.

વીશ સ્થાનક પૂજા : વીશ સ્થાનક તપની આરાધના ત્રિકરણ્ય શુદ્ધે કરવાથી તીર્થંકર નામ કર્મ ઉપાર્જન થઈ શકે છે. ભગવાન મહાવીરે સ્વયં નંદન ઋષિના ભવમાં આ તપની આરાધના કરીને તીર્થંકર નામકર્મ નિકાશિત કર્યું હતું. પરિણામે આ તપની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી કે કોઈ ધાર્મિક મહોત્સવમાં વીશ સ્થાનક પૂજા ભાવવાહી રીતે બહુવિધામાં આવે છે. ઝોગણીસમી સદીમાં લક્ષ્મીસુરિ મહારાજે વીશ સ્થાનકની પૂજાની રચના કરી છે. ત્યાર પછી કવિ આત્મારામજીની ઉપરોક્ત વિષય પર રચના થઈ છે.

અષ્ટપ્રકારી પૂજામાં જિન પ્રતિમા કેન્દ્ર સ્થાને છે. વીશ સ્થાનકમાં પણ તેથી આગળ વધીને અહોભાવપૂર્વક પ્રભુની પૂજા કરવામાં આવે છે. એક એક પદ ભક્તિભાવમાં નિમગ્ન કરે તેમ છે. વીશ સ્થાનકના નામ અનુક્રમે, અરિહંત, સિદ્ધ, સુરિ, સ્થવિર, પાડક સાધુ, જ્ઞાન, દર્શન, વિનય, ચરિત્ર, બ્રહ્મચર્ય, ક્રિયા, તપ, દાન, વૈયાવચ્ચ, સમાધિ, અભિનવજ્ઞાન, શ્રુત અને તીર્થ છે.

પ્રત્યેક પદની આરાધના જીવર્માથી શિવ થવા માટે દીવાદાંડી સમાન છે. આત્માના સહજ સ્વરૂપને પામવા માટે આભંખનરૂપ છે. તેમાં પૂર્વે કહેલા નવપદનો પણ નિર્દેશ થયો છે. વીશ સ્થાનક પૂજા એટલે રતનત્રયીની આરાધનાનો સુભગ સમન્વય કરાવતી જ્ઞાન અને ભક્તિના સંયોગવાળી અપૂર્વ કાવ્યરચના છે.

પૂજના પ્રારંભમાં વિશેષણ યુક્ત શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે:

સમરસ રસભર અમહર
કરમ ભરમ્ સળનાસ
કર મન મગન ધરમ ધર
શ્રી શંખેશ્વર પાસ ॥ ૧ ॥

કવિએ ખીજ દુહામાં જિનવાણીનો મહિમા દર્શાવ્યો છે :

વસ્તુ સકલ પ્રકાશિની
ભાસિની ચિદ્ધન રૂપ;
સ્વાદ્વાદ મત કાશિની,
જિનવાણી રસકૂપ ॥ ૨ ॥

દુહા જેવી સામાન્ય રચનામાં પણ કવિની વર્ણની ક્ષયબદ્ધ યોજના આકર્ષક બની રહે છે.

જેન કવિઓએ દેશીઓનો વિશેષ પ્રયોગ કરીને કાવ્યો રચ્યા છે. તેમાં રહેલો વિશિષ્ટ ક્ષય-તાલ અને સમૂહમાં ગાઈ શકાય તેવી શાક્ષણિકતાથી દેશી વધુ પ્રચાર પામી હતી. કવિએ નીચે મુજબની દેશીઓનો પ્રયોગ કર્યો છે :

કાન્હા મે નહિ રહેણા રે તુમ ચે સંગ ચલું,
વીતરાગ કો દેખ દરસ, દુવધા મારી મિટ ગઈ રે
લાગી લગન કહો કેસે છૂટે, પ્રાણજીવન પ્રજુ પ્યાર એ.
નિશ દિન જોવું વાટડી ઘેર આવે ઢોલા
માનોને ચેતનજી, મારી વાત માનો ને

આ દેશીઓ હિપરાંત હુમરી, પંજબી, દીપચંદી, ભાતણી, ત્રિતાલ અને અજમેરી તાલનો પ્રયોગ કરીને સમગ્ર પૂજાની રચના,

સંગીત અને કવિતાનો સમન્વય સાધે છે. પ્રત્યેક પૂજામાં તે પદની શાસ્ત્રોક્ત માહિતી આપીને આરાધના કરવાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાની માફક અહીં પણ તપના આરાધક આત્માનો દૃષ્ટાંત તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. પાંચમાં સ્થવિર-પદની આરાધના માટે પદ્મોત્તર રાગનો નામ નિર્દેશ કર્યો છે.

પદ્મોત્તર નૃપ ઈહ પદ સેવી

આત્મ અરિહંત પદ વતિપા રે ॥ ૭ ॥

વીશ્વ સ્થાનકની પૂજાને આધારે કવિની શાસ્ત્રજ્ઞાનના તલસ્પર્શી સમજ શક્તિ અને જ્ઞાનમય-આત્મ સ્મરણુતાનો વિસ્તારથી પરિચય થાય છે. આવો ઉલ્લેખ મનુષ્યને ચેતન નામથી ઉદ્દ્યોધન કરીને કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. રાયોરી, ચેતનજી, મન શુદ્ધતાના રાયો ધારો ધારો સમાધિ કરો રાગ.

સિદ્ધ અચલ આતંદી રે, જ્યોતિ સે જ્યોતિ મિલી,
અપને રંગ મેં, રંગ દે હેરી હરિ લાલા

પાઠકપદ સુખ ચેન દેન, વસ અમીરસ લીનેા રે

મુષ્ટિંદ અંદ ઈસ મેરે તાર તાર તાર

ભટ ગઈ રે અનાદિ પીર ચિદાનંદ જાગે તો રહી

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ અધ્યાત્મવાદની મરતીના ઉદાહરણરૂપ છે. કવિ આત્મારામજીની આત્માના સહજ સ્વરૂપ પામવા માટેની શુભ ભાવનાનું અહીં દર્શન થાય છે.

વીશ્વ સ્થાનકના પૂજાના કેન્દ્રસ્થાને આત્મસ્વરૂપ પામવા માટેનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર પ્રગટ થયેલો છે. દુહા, ઢાળ કે ગીત, કાવ્ય અને મંત્ર એમ ચાર વિભાગમાં પૂજા વહેંચાયેલી છે. કવિએ ઉપમા, રૂપક અને દૃષ્ટાંત અલંકારોનો પ્રયોગ કરીને વિચારોની અભિવ્યક્તિને અસરકારક બનાવી છે. છતાં ધણું અધાં પારિભાષિક શબ્દ પ્રયોગોને કારણે કવિગત શાસ્ત્રીય વિચારો આત્મસાત કરવા કઠિન છે. ભક્તિ

કાવ્યમાં જે ભાગણી કે ઉર્મિનું તત્ત્વ જોઈએ તે અહીં ઓછું છે હતાં અધ્યાત્મવાદ પ્રત્યેની સાચી ભજન પ્રગટ કરવામાં સફળતા મેળવી છે.

સત્તરભેદી પૂજા : પૂજના વિવિધ પ્રકારોમાં સત્તરભેદી પૂજા પ્રભુ ભક્તિની વિશેષતાને પરિચય કરાવે છે. પૂજના વિષયની વિવિધતામાં નવીન ભાત પાડતી કવિની સત્તરભેદી પૂજાની રચના છે. પૂર્વે સત્તરમા શતકમાં સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાયજીએ સત્તરભેદી પૂજાની રચના કરી હતી.

અષ્ટ પ્રકારી પૂજામાં પ્રભુની આઠ પ્રકારે પૂજા કરવામાં આવે છે. ત્યારે અહીં સત્તર પ્રકારે પૂજા કરવામાં આવે છે. એટલે સત્તર ભેદી નામ રાખવામાં આવ્યું છે. તેના નામ અનુક્રમે -હવણ્ય, ચંદન, ગંધ, પુષ્પારોહણ્ય, પુષ્પમાળા, આંગીરચના, ચૂર્ણ, ધ્વજ, આભરણ્ય, પુષ્પગૃહ, પુષ્પવર્ષણ્ય, અષ્ટ મંગલ, ધૂપ, ગીત, નાટક, વાજિંત્ર એમ સત્તર ભેદ વાળી પરંપરાગત લક્ષણો યુક્ત પૂજા રચી છે.

કવિએ પ્રથમ દુહામાં શ્રાવકો માટે વિધિપૂર્વક પૂજના ફળને ઉલ્લેખ કરીને ખીજા દુહામાં પ્રભુ પૂજનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો આધાર દર્શાવ્યો છે.

જ્ઞાતા અંગે દ્રૌપદી, પૂજે શ્રી જિનરાજ

રાય પસેણી ઉપાંગમાં, હિત સુખ શિવ ફલ કાજ ૧૧૨૧

જ્ઞાતા ધર્મકથા અગ્યાર અંગ સૂત્રમાં સ્થાન પામ્યું છે. જ્યાં રાય પસેણી ઉપાંગ છે. ૪૫ આગમમાં એ જો ગ્રંથો પૂજા વિશે મૂળભૂત સંદર્ભ પૂરો પાડે છે. પ્રભુ ભક્તિમાં વિશેષ તલ્લીનતા કે ભક્તિ સરીતામાં સ્નાન કરાવનારી આ પૂજાની કેટલીક પાંક્તિઓ પૂજા વિષયના વિચારોને સ્પષ્ટ કરે છે.

‘જિનદર્શન મોહનગારા જિન પાપ કલંક પ્યારા’માં પ્રભુદર્શનને મહિમા છે. એ ફળને ઉલ્લેખ છે. ‘ચિદાનંદ ધન અંતરજામી, અખ્ય મોહે પાર ઉતાર’માં ભક્ત ભગવાનને વિનંતી કરી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રાર્થના કરે છે. આરંભમાં પ્રભુનાં વિશેષણો દર્શાવ્યા છે.

‘અહમ્ બિલ્લુ’દા પ્રભુ મેરે મન વસીયા’માં કવિની કલ્પના શક્તિનો પરિચય થાય છે. ભક્ત કહે છે : ‘ભગવાન તો મારા મનમાં વસી ગયા છે’ ભક્તિના પ્રભાવથી ભક્ત પ્રભુ સાથે તન-મયતા સાધે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. ધ્વજપૂજામાં કવિની ચિત્રાત્મક અભિવ્યક્તિનું દર્શન થાય છે.

આધ સુંદર નાર, કર કર સિંગાર કાડી ચૈત્ય દ્વારો
મન માહેધાર

પ્રભુ ગુણ વિચાર, અધ સખ ક્ષય કીનો ॥ ૧ ॥

કવિની કલ્પનાની સાથે વર્ણન શક્તિના નમુનારૂપ ધ્વજ વર્ણનનો દૂહો નોંધપાત્ર છે.

પંચવરણ ધ્વજ શોભતી

ધૂધરીના ધબકાર

હેમદંડ મન મોહતી

લધુ પતાકા સાર ॥ ૧ ॥

રણઝણ કરતી નાયતી

શોભિત જનહર શંગ

લહકે પવન ઝકાર સે

બાજત નાદ અભંગ ॥ ૨ ॥

પતાકા જણે કે કોઈ સ્ત્રી હોય તેમ નાયતી લહેરાતી અને ધૂધરીના અવાજથી સૌને મન મોહક લાગે છે. શુદ્ધ કાવ્ય રચનાના નમુના રૂપ આવી પદ્ધતિઓ સત્તરબેદી પૂજામાં જોવા મળે છે.

આભરણ પૂજામાં પ્રભુનું વાસ્તવિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. આરસપહાણની મૂર્તિને કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણોથી અલંકૃત કરી પ્રભુ પ્રતિમાને ભવ્ય (Grand) ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જિન ગુણ ગાવત સુર સુંદરીથી આરંભ થતી ગીત પૂજામાં ઇન્દ્રાણી પ્રભુના ગુણગાન ગાય છે. તેનું આકર્ષક ચિત્ર આલેખ્યું છે.

ચંપકવરણી સુર મનહરણી

ચંદ્ર મુખ શંગાર ધરી ॥ ૧ ॥

તાલ મૃદંગ બંસરી મંડલ

વેણુ ઉપાંગ ધુનિ મધુરી

॥ ૨ ॥

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ભક્તિ ભાવનાનું ચિત્તાકર્ષક અને ભાવવાહી નિરૂપણ થયેલું છે-વર્ણાનુપ્રાસની યોજનાથી મધુર પદાવલી બની રહે છે.

સત્તરમેદીની પૂજા નરસિંહની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. કવિની કવિતા કલાનો સાચો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મારામજી સાચા કવિ તરીકે પ્રગટ થાય છે.

સ્નાત્ર પૂજા : કવિના પૂજાસાહિત્યમાં સ્નાત્ર પૂજાની રચના કવિતા અને સંગીત કલાનો સુયોગ સાધે છે. સ્નાત્રપૂજા એ પ્રભુના જન્મભાષિષેકનું અનુસરણ કરતી રચના છે. દેવોએ મેરૂ પર્વત ઉપર પ્રભુનો જન્મભાષિષેક ઉજવ્યો હતો તેના અનુસરણ રૂપે જિન મંદિરમાં પ્રતિદિન અને મહોત્સવની વિધિમાં પ્રભુની સ્થાપના કરીને જન્મ મહોત્સવની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. આ પૂજામાં પ્રભુના જન્મ કલ્યાણકનું વિશદ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

આત્મારામજીની રચના પૂર્વે કવિ દેપાલ, દેવચંદ્રજી, પદ્મવિજયજી, વીરવિજયજી વગેરે કવિઓએ સ્નાત્ર પૂજાની રચના કરી છે. પૂજાની લોકપ્રિયતાની સાથે સ્નાત્રપૂજા પણ વિશેષ આદરપૂર્વકે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ રાગ-રાગિણી યુક્ત વાજિંત્રના સહયોગથી ભણાવીને ભક્તિરસની રમઝટ જમાવે છે. સ્નાત્રપૂજા સાથે સામ્ય ધરાવતી અન્ય રચનાઓમાં શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત શાંતિ જિન કળશ, શ્રી પદ્મવિજયજી કૃત શ્રી અન્નિતનાથ જિનનાં કળશની રચના યઈ છે. સ્નાત્રપૂજામાં મુખ્યત્વે પ્રભુના જન્મથી અખિલ વિશ્વમાં આનંદનું વાતાવરણ ફેલાય છે. અને તીર્થ કરતા જન્મથી હૃષીકેલા બનેલા દેવ-દેવીઓ ભારે ઠાઠથી મહોત્સવ ઉજવે છે. તેમાં પ્રભુની માતાને આવેલા ચૌદ સ્વપ્ન, છપ્પન દિરૂ કુચારિકાઓ, ચોસઠ ઈન્દ્રો અને ઈન્દ્રાણીઓએ પ્રભુને ભક્તિભાવપૂર્વકે સુગંધ યુક્ત દ્રવ્યોથી અને દુધના

મિશ્રણથી અભિષેક કરવામાં આવે છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સ્નાત્રપૂજની રચના એક પણ નાટકની સમકક્ષ સ્થાન પામે તેવી છે.

કવિ આત્મારામજી કૃત પૂજની રચના ૭ કાવ્યમાં વિભાજિત થયેલી છે. પ્રથમ ઢાળમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન તીર્થંકરોને કુસુમાંજલિ અર્પણ કરવાની વિગત છે. બીજી ઢાળમાં ભગવાન મહાવીરે વીશ્વ સ્થાનક તપ કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરી માતાએ ચૌદ સ્વપ્ન જોયાં તેની સૂચિ આપી છે. ત્રીજીમાં હાપન દિશ્ કુમારિકાઓનું જન્મ મહોત્સવમાં આગમન, ચોથીમાં ઇન્દ્ર સુદ્રોષા ઘાંટનો નાદ કરીને બધા દેવોને આ મહોત્સવમાં પધારવા માટે સૂચન કરે છે. પાંચમીમાં ઉપરિચિત દેવ-દેવીઓ પ્રભુને અભિષેક કરે છે તેનું વર્ણન છે અને છઠ્ઠીમાં પ્રભુપૂજ કરીને દેવ-દેવીઓ ઉલ્લાસથી ગીત ગાઈને નૃત્ય દ્વારા ભક્તિભાવ પ્રગટ કરે છે. તે પ્રસંગનું નિરૂપણ છે.

કોયલ ટહુકી રહી મધુવનમે વારિ જાઈ' રે

કેસરીયા સામરા, ગુણ ગાઈ' રે

લાગી લગન કહો કેસે ધરે પ્રાણજીવન

દેશીઓનો પ્રયોગ કરીને સ્નાત્રપૂજને ગેય રચના બનાવી છે. છઠ્ઠી ઢાળમાં કવિની કલ્પના શક્તિ અને કાવ્ય રચનાનું માધુર્ય ને સૌંદર્ય આકર્ષક બની રહે છે.

નાચત શક શકી

હેરીભાઈ નાચત શક શકી

છં છં છં છં છં નન નન ન

નાચત શક શકી

હેરીભાઈ નાચત શક શકી

સ્નાત્રને અંતે કળશની રચના પરંપરાગત રીતે ગુરુ પરંપરા અને રચના સમય સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આત્મારામજીના પૂજ સાહિત્ય પર વિહંગાવલોકન કરતા એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, કવિએ પૂજના વિષય, વસ્તુની પસંદગીમાં પ્રતિમા

પૂજનના વિષયને કઠિન વિગતોને પોતાની આગવી શૈલીમાં પુસ્તકરૂપે સ્વીકારીને સ્નાત્ર પૂજા-અષ્ટપ્રકારી પૂજા અને સત્તર ભેદી પૂજાની રચના કરી છે. આ વિષય પસંદગી અંગે મારું એવું અનુમાન છે કે કવિએ પ્રથમ સ્થાનકવાસી મતની દીક્ષા લીધી હતી અને જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનના અભ્યાસથી બિન પ્રતિમાના શાસ્ત્રીય સંદર્ભો જાણ્યા. એટલે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી. આ વિચાર પરિવર્તનની દૃઢતાના પ્રભાવથી ઉપરોક્ત વિષય પર પૂજા રચીને શાસ્ત્રીય પરંપરાનું સત્ય-નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાથી ગૌરવ વધાયું છે. જૈન તત્ત્વદર્શનના અભ્યાસના ચક્રરૂપે નવપદ અને વીસ સ્થાનક પૂજા રચીને જ્ઞાનમાર્ગને સરળ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વિવિધ દેશીઓ અને શાસ્ત્રીય રાગોના પ્રયોગથી કવિતા, સંગીત અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ સર્જ્યો છે. લય, અર્થગંભીરતા શબ્દાતીત વર્ણુ યોજના ચિત્રાત્મકવાણી પંક્તિઓ એમની કવિત્વ શક્તિ અભિવ્યક્તિના ઉદાહરણરૂપ છે. પંજાબના વતની હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દીની છાંટવાણી પૂજા સાહિત્યની રચનાઓ જૈન કાવ્ય સાહિત્યનો અમૂલ્ય વારસો છે.

શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ ગુરુપરંપરાનો અને રચના સમમ-સ્થળ કવિના નામનો ઉલ્લેખ વગેરે મધ્યકાલીન જૈન કવિઓની પરંપરાનું અનુસરણ થયેલું જેવા માટે અષ્ટ પ્રકારી પૂજા કરતાં સત્તર ભેદી પૂજા ભક્તિકાવ્યની રચના તરીકે વધુ સફળ નીવડી છે. જ્યારે નવપદ અને વીસ સ્થાનકની પૂજા ભક્તિ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગને સ્પષ્ટી બુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવીને તત્ત્વની કઠિન વાતોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ એમનું પૂજા સાહિત્ય જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમન્વય કરે છે.

જૈન કવિઓમાં શ્રી આત્મારામજીની રચનાઓ લોકહૃદયમાં ભક્તિ સ્વરૂપે સ્થાન પામી છે.

ગુજરાતી જૈન પત્રકારત્વ—એક અભ્યાસ

શ્રીમનલાલ એમ. શાહ, 'કલાધર'

ખૂબ જ ઝડપથી વિકસી રહેલા આ યુગમાં પત્રકારત્વનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે, તેનો કોઈ ઈનકાર કરી શકે તેમ નથી. ભારતમાં પત્રકારત્વનો પ્રારંભ થયાને બે સૈકા જેટલો દીર્ઘ સમય વીતી ગયો છે. ભારતના પ્રારંભિક પત્રકારત્વથી લઈને વર્તમાન પત્રકારત્વ સુધીની વિકાસયાત્રાનો અનોખો ઇતિહાસ છે. એકવીસમી સદી તરફ જઈ રહેલા આ વિશ્વમાં વિજ્ઞાનની અવનવી શોધોથી અને મુદ્રણકાર્યમાં આવેલી અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિથી આજનું પત્રકાર જગત ઘણી બધી રીતે વિશિષ્ટ, વિરલ અને વિસ્મયજનક બની રહ્યું છે.

પત્રકાર જગતને વિશ્વમાં ચોથી નજીર ગણવામાં આવે છે. પત્રકારત્વ એ તો રોબની ચાલતી પાર્લામેન્ટ છે. મહાત્મા ગાંધી પત્રકારત્વને જનતાના વિશ્વ વિદ્યાલય તરીકે ઓળખાવે છે. અંગ્રેજ સિંતક કાર્લાઈલ પત્રકારોને વિશ્વના શાસકો કહે છે. નેપોલિયનના મતે પત્રકાર એક હજાર બંદૂકોથી પણ વધારે ભયાનક છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના મતે વ્યાપક ધર્મમાં અખબારોની સ્વતંત્રતા માત્ર એક આદોલન જ નહિ, પરંતુ જનતાંત્રિક પ્રક્રિયાની એક આવશ્યક વિશેષતા છે. અમેરિકાના એક વખતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ જેફર્સન કહે છે કે તેમને જે સમાચારપત્ર વિહિન શાસન વ્યવસ્થા અને શાસનવિહિન સમાચાર પત્રવાળા સમાજમાંથી પસંદગી કરવાનું કહેવામાં આવે તો નિઃશંક સમાચાર પત્રવાળી વ્યવસ્થાને જ પસંદ કરે. સન ૧૮૭૬ની ૨૭ સપ્ટેમ્બરે 'ટાર્ગેસ ઓફ ઇન્ડિયા'એ લખ્યું હતું કે—
“આધુનિક પત્રકાર સેન્ટપીટર્સ” કે સેન્ટપોલના દેવળના શ્રોતા કરતાં સેંકડો ગણાં વધારે પ્રવચન આપી શકશે. જે લોકોને એ કહે છે

એમનું જ એ આઉટપીસ છે. પ્રધાનો એને ખ્યાનથી સાંભળે છે. સેનાપતિઓ નવું કદમ ભરતા પહેલાં એની વાત વિચારે છે.”

જૈન પત્રકારત્વનો ઇતિહાસ ૧૩૫ વર્ષ જેટલો પ્રાચીન છે. સમગ્ર ભારતમાંથી આજદિન સુધી પ્રગટ થયેલા જૈન પત્રોમાં સૌથી પ્રથમ જૈન પત્રકારત્વનો ખ્વબ ફરકાવવાનું માન ગુજરાતી ભાષાને અને શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજને ફાળે જાય છે. ગુજરાતી જૈન-પત્રોની વર્તમાન સમયની લાંબી નામાવલિ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે જૈન પત્રકારત્વના વિકાસમાં બધા ફિરકાઓમાંથી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજનું યોગદાન મૂલ્યવાન રહ્યું છે. સ પ્રદાયની દૃષ્ટિએ વિચારતા ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજે સન ૧૮૫૯માં ‘જૈનદીપક’ દ્વારા, શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી સમાજે ૧૮૮૯માં ‘જૈન ધર્મોદય’ દ્વારા અને દ્વિગમ્બર સમાજે સન ૧૯૪૨માં ‘આત્મધર્મ’ દ્વારા ઉત્સાહભેર આરંભ કર્યો હતો.

સન ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર સંગ્રામ પછી માત્ર બે વર્ષ બાદ અમદાવાદની જૈન સભા દ્વારા શેઠશ્રી ઉમાશાઈ હડિસિંહ અને શેઠશ્રી મગનશાઈ કરમચંદના આર્થિક સહકારથી ‘જૈનદીપક’ નામનું માસિક પ્રગટ થયું. આ પછી ઈ. સ. ૧૮૭૫માં ‘જૈન દિવાકર’ સામયિક પણ અમદાવાદથી શ્રી કેશવલાલ ઉમેદચંદ દ્વારા પ્રગટ થયું. સન ૧૮૮૪માં અમદાવાદથી શ્રી કેશવલાલ શિવરામ દ્વારા પ્રગટ થયેલું ‘જૈન સુધારસ’ એકાદ વર્ષ ચાલ્યું. એ વખતના સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર અને કવિ ડાહ્યાલાલ ધોળશાળના નિરીક્ષણ હેઠળ જૈનધર્મ પ્રવર્તક સભા, અમદાવાદ તરફથી ‘સ્વાદાદ સુધા’ નામનું સામયિક અને એ પછી થોડાં મહિના બાદ ‘જૈન હિતેચ્છુ’ પત્ર પ્રગટ થયું. ‘જૈન હિતેચ્છુ’ના તંત્રી જ્ઞણીતા તત્ત્વચિંતક શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

હતા. ભાવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' નામનું સામયિક નેવું વર્ષ સુધી સરસ રીતે ચાલ્યું.

અમદાવાદમાં શ્રી ભગુભાઈ ફરોહચંદ કારભારીએ 'અભ્યાસ' પત્ર શરૂ કર્યું જે પછી 'સમાલોચક' અને ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૦૩ની ૧૨મી એપ્રિલે જૈનસમાજનું પ્રથમ સાપ્તાહિક 'જૈન' પત્ર પ્રસિદ્ધ થયું. પહેલાં આ પત્રનો પ્રારંભ અમદાવાદથી થયો અને તે પછીયાં તે ભાવનગરમાંથી પ્રગટ થતું રહ્યું. આ પત્રની તંત્રી તરીકે દેવચંદ દામજી કુંડલાકર, ગુલાબચંદ દેવચંદ શેઠ અને મહેન્દ્ર ગુલાબચંદ શેઠે ઉત્તમ સેવા બજાવી. કમનસીબે આ પત્ર તેની શતાબ્દી બિજવી ન શક્યું. જૈન સમાજનું સૌથી જૂનું સામયિક 'આત્માનંદ પ્રકાશ' તેની શતાબ્દી બિજવવા બાગ્યશાળી અને તેવું જણાય છે. હાલ આ સામયિકને ૬૧મું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે અને તે શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા - ભાવનગર દ્વારા નિયમિત પ્રગટ થઈ રહ્યું છે.

સન ૧૮૫૬થી ૧૯૯૩ના ડિસેમ્બર સુધી જૈનોના બધા ફિરકાના મળીને ૪૫૦થી વધુ જૈન પત્રો પ્રગટ થયા છે. વિશ્વના કોઈ એક સમાજે આટલી મોટી સંખ્યામાં ધાર્મિક કે સામાજિક પત્રો પ્રગટ કર્યા નથી. આ સાડા ચારસોથી વધુ પત્રો ગુજરાતી ઉપરાંત અન્ય આઠ ભાષામાં પ્રગટ થયા છે. ભાષાવાર પત્રો આ પ્રમાણે છે : હિન્દીમાં ૨૭૬, ગુજરાતીમાં ૧૨૬, મરાઠીમાં ૨૪, અંગ્રેજીમાં ૧૧, તમિલમાં ૬, ઉર્દુમાં ૬, કન્નડમાં ૫, બંગાળીમાં ૩ અને સંસ્કૃતમાં ૧ એમ કુલ ૪૬૧ પત્રો પ્રગટ થયા છે. આમાં રાજમાનુકમ પ્રમાણે ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ૮૬, રાજસ્થાનમાંથી ૮૫, મહારાષ્ટ્રમાંથી ૮૦, ગુજરાતમાંથી ૬૮, દિલ્હીમાંથી ૫૮, મધ્યપ્રદેશમાંથી ૩૫, પશ્ચિમ બંગાળમાંથી ૨૫, પંજાબ અને હરિયાણામાંથી ૮, તમિલનાડુમાંથી ૭, કર્ણાટકમાંથી ૭, બિહારમાંથી ૬, અધિમાંથી ૪ અને આસામમાંથી ૧ એમ કુલ ૪૬૧ જૈનપત્રો પ્રગટ થયા છે. આપણા સૌના સદ્ભાગ્યે

આ બધા પત્રોમાં મોટાભાગના પત્રોની ધણી બધી વિગતો મળે છે. જૈન પત્રોમાં સૌથી વધુ માસિકો પ્રગટ થયાં છે. આ હિપરાંત સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, દ્વૈમાસિક, ત્રૈમાસિક, અર્ધવાર્ષિક અને વાર્ષિક પત્રો પણ પ્રગટ થયાં છે. આમાંથી 'જૈન', 'જૈનજ્યોતિ' અને 'સેવાસમાજ' જેવા પત્રોને દૈનિકરૂપે પ્રગટ થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. હાલ જૈન જગતનું એક માત્ર દૈનિક 'જૈનજગત' હિન્દી ભાષામાં જ્યપુરથી ૧૯૮૨થી નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી માસિક પત્રોમાં સર્વપ્રથમ માસિક ૧૮૫૬માં 'જૈનદીપક' સાપ્તાહિક પત્રોમાં સર્વપ્રથમ સાપ્તાહિક ૧૯૦૩ માં 'જૈન', પાક્ષિક પત્રોમાં સર્વપ્રથમ ૧૯૧૧માં 'જૈનશાસન' દ્વૈમાસિક પત્રોમાં સર્વપ્રથમ ૧૯૪૪માં 'જૈન સત્યપ્રકાશ', ત્રૈમાસિક પત્રોમાં સર્વપ્રથમ ૧૯૪૪માં 'કલ્યાણ' અને વાર્ષિક પત્રોમાં સર્વપ્રથમ ૧૯૭૫માં 'સંવત્સરિ ક્ષમાપના' શરૂ થયા હતા. આમાંથી હાલ 'કલ્યાણ' અને 'સંવત્સરિ ક્ષમાપના' શરૂ થયા હતા. આમાંથી હાલ 'કલ્યાણ' અને 'સંવત્સરિ ક્ષમાપના' એ બે પત્રો જ ચાલુ રહ્યાં છે. 'કલ્યાણ' અત્યારે માસિકરૂપે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

સન ૧૮૫૬માં ગુજરાતી ભાષામાં 'જૈનદીપક' અમદાવાદથી, સન ૧૮૮૦માં હિન્દી ભાષામાં 'જૈન પત્રિકા' પ્રયાગથી, સન ૧૮૮૪માં મરાઠી ભાષામાં 'જૈનખોધક' સોલાપુરથી, સન ૧૮૮૫માં ઉર્દૂભાષામાં 'જીવાલાલ પ્રકાશ' ફરૂખનગરથી, સન ૧૮૯૩માં અંગ્રેજી ભાષામાં 'જૈનગેજેટ' અન્નમેરથી, સન ૧૯૨૦માં તમિલ ભાષામાં 'ધર્મશીલન' મદ્રાસથી અને કન્નડભાષામાં 'જૈનવિજ્ય' બેલગામથી તથા સન ૧૯૨૩માં બંગાળી ભાષામાં 'જિનવાણી' કલકત્તાથી પ્રગટ થયાં હતાં.

સન ૧૮૫૯થી ડિસેમ્બર, ૧૯૯૩ સુધીમાં કુલ ૧૨૬ ગુજરાતી જૈનપત્રો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે જૈનદીપક, જૈન દિવાકર, જૈન સુધારસ, જૈન હિતેચ્છુ, કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ, જૈનયુગ, જૈન પ્રકાશ,

જૈન સેવક, સેવાસમાજ, કલ્યાણ, ગુલાબ, સુધૌષા, સુકિતદત્ત, પ્રતિકાંતિ, કોન્કરન્સ સંદેશ, ધૌધારી જૈન દર્શન, ઝાલાવાડ જૈન દર્શન, સોરઠ વીસા શ્રીમાળી, રાધનપુર જૈનદર્શન, ઝાલાવાડ સ્થાનકવાસી જૈન સલા પત્રિકા, ધર્મધારા, પરાગપુષ્પ, બિનસંદેશ, ત્રિશલા, કચ્છરચના, કચ્છ વિકાસ, સ્વબળ, દિવ્યદર્શન, ખંભાત જૈન સમાચાર, આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન, ધર્મપ્રકાશ, જૈન દર્શન શ્રીમાળી, જૈન પ્રકાશ, મંગલયાત્રા વગેરેને ગણ્યાવી શકાય. જૈનપત્રોમાં સૌથી વધુ સંખ્યાની ગણતરીએ મુખ્યર્થમાંથી ૫૮, અમદાવાદમાંથી ૨૬, ભાવનગરમાંથી ૯, રાજકોટમાંથી ૪, પાલિતાણામાંથી ૩, વઢવાણમાંથી ૩, ડિસા, સુરેન્દ્રનગર અને સોનગઢથી ૨-૨, ખંભાત, કપડવંજ, છાણી, ભાભર, વડોદરા, સુરત, કિંમતનગર, જામનગર, ગાંધીધામ, પુણે, કલકત્તાથી ૧-૧ પત્રો પ્રગટ થયા છે.

૧૨૬ ગુજરાતી જૈનપત્રોમાંથી વર્તમાન સમયે ૬૬ નેટકાં પત્રો પ્રગટ થાય છે. આ ૬૬ પત્રોમાંથી ૪ સાપ્તાહિક, ૮ પાક્ષિક, ૫૨ માસિક અને ૨ વાર્ષિક પત્રો છે. માલિકીની દૃષ્ટિએ ૧૫ વ્યક્તિગત માલિકીનાં, ૧૯ સંસ્થાનાં મુખ્યપત્રો ૨૦ જ્ઞાતિપત્રો અને ૧૨ સાધુપ્રેરિત યા સંચાલિત પત્રો છે.

સૌરાષ્ટ્રનું ભાવનગર શહેર ગુજરાતી પત્રકારત્વની પવિત્ર ગર્ભાવસ્થા છે. અહીંથી શ્રી દેવચંદ દામજી કુંડલાકરે 'જૈન મહિલા' નામનું સર્વપ્રથમ મહિલા માસિક પ્રગટ કર્યું. 'જૈન શુભેચ્છક' નામનું સર્વપ્રથમ પાક્ષિક પણ તેમણે અહીંથી શરૂ કર્યું. આ ઉપરાંત 'તરંગ-તરણી' અને 'વીસા શ્રીમાળી હિતેચ્છુ' જેવાં સામયિકો ચાલુ કરીને તેમણે જૈન પત્રકારત્વની દિશામાં નવાં પરિભાણો આપ્યાં. ભાવનગરની પત્રકારત્વની યશોગાથામાં 'જૈન' દૈનિકના પ્રારંભનો તેજસ્વી અધ્યાય પણ જોડાયેલો છે. પાલિતાણાના ઠાકોરસાહેબ દ્વારા જૈનોના મહાન તીર્થ યત્રુજ્વલ ગિરિરાજ ઉપર નખાયેલા મુઠકા વેરાના વિરોધમાં

સહકૃત આપવા માટે જૈન સાપ્તાહિકનું થોડા સમય સુધી દૈનિકમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું અને સાપ્તાહિકમાંથી દૈનિક બનેલા જૈનપત્રે આ પ્રશ્ને જૈન સમાજને જાગૃત કરવા માટે પ્રમુખ ભૂમિકા નિભાવી. આ ઘટના જૈન પત્રકારત્વના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાઈ ચૂકી છે.

વર્તમાન સમયે સંપ્રદાયની જેમ સંચાલનની દૃષ્ટિએ પણ જૈન પત્રકારત્વ આ પ્રમાણે ચાર વિભાગમાં વિભક્ત છે : (૧) વ્યક્તિગત માહિતીનાં પત્રો, (૨) સંસ્થાનાં મુખપત્રો, (૩) જ્ઞાતિપત્રો અને (૪) અપ્રચલન પણ સાધુપ્રેરિત કે સંચાલિત પત્રો. વ્યક્તિગત જૈનપત્રો શરૂ કરવાનું સર્વપ્રથમ સાહસ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના વિદ્વાન શ્રી મોતીલાલ મનસુખરામને ફાળે જાય છે. તેમણે અમદાવાદમાંથી સન ૧૮૯૮માં 'જૈનહિતેન્દ્રુ' માસિકની શરૂઆત કરી સન ૧૮૫૬માં અમદાવાદથી પ્રગટ થયેલ 'જૈનદીપક' સર્વ પ્રથમ સંસ્થાનું મુખપત્ર હોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. કચ્છી દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિએ સન ૧૯૨૧માં મુંબઈથી 'જ્ઞાતિપત્રિકા' કાઢીને જ્ઞાતિપત્રોનું મંગલાચરણ કર્યું અને યોગનિષ્ઠ શ્રીમદ્ ભુદ્ધિસાગરસુરિજીની પ્રેરણાથી સન ૧૯૦૬માં અમદાવાદથી 'ભુદ્ધિપ્રભા' નામનું માસિક પત્ર પ્રગટ થયું. સાધુ પ્રેરિત અને સંચાલિત આ સર્વપ્રથમ ગુજરાતી જૈનપત્ર હતું.

જૈન પત્રોએ લોકકેળવણીનું પણ કાર્ય કર્યું છે. સમાજ-હિતકર્ષ અને સમાજ-અભ્યુદય અર્થે આ પત્રોએ પોતાની નિભીંક કલમ ચલાવી છે. બાળજન, કન્યાવિકૃત જેવાં દૂષણો અટકાવવામાં અને સ્ત્રી કેળવણીની ઝુંબેશમાં આ પત્રોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજનીતિનાં ક્ષેત્રે લોકોને જાગૃત કરવાનું નોંધપાત્ર કાર્ય જૈન પત્રોએ કર્યું છે.

આપણી ધાર્મિક લાગણી હંમેશાં આળી રહી છે. જૈન સમાજ પણ આવી આળી લાગણીથી આજે બંધાયેલો છે. મોટા ભાગે

આવી લાગણી માન્યતા પર ધડાચેલી હોય છે. આબજી ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં લોકમાનસ પર એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે પુસ્તકો છપાવ નહિ. પુસ્તક છાપવાથી જ્ઞાનની ઘેર આશ્ચાતના થાય, પણ ૧૮૫૯માં જૈનસમાજના પ્રગટ થયેલા સર્વપ્રથમ સામયિક 'જૈનદીપકે' આ માન્યતા તોડવાનો પ્રારંભ કર્યો અને પછી તે અનેક પત્રોએ આ માન્યતાને નિરર્થક બનાવવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું.

જૈનપત્રોએ સાધુ સંસ્થાને અને શિક્ષિત વર્ગને ધર્મ અને સમાજના પ્રશ્નો અને વિષયો અંગે વિચારતા અને લખતા કરવાની પ્રેરણા આપી છે. જૈનપત્રોએ પૂ. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ, શાત્ર-વિશારદ ધર્મસૂરિજી, શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી, વિજયવલ્લભસૂરિજી, શ્રી કર્પૂરવિજયજી, શ્રી પુણ્યવિજયજી, શ્રી જ્ઞાનવિજયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન સાધુ લેખકો તેમ જ વિદ્વાન શ્રાવક વર્ગમાં કુંવરજી આણંદજી, વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી, મોતીરામ મનસુખરામ, વા. મો. શાહ, દેવચંદ્ર દામજી કુંડલાકર, જગુભાઈ કારભારી, ભીમજી હરજીવન સુશીલ, મોહનલાલ દલીચંદ્ર દેસાઈ, મોતીચંદ્ર ગિરધરલાલ કાપડિયા, પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા, જયભિખુ, રતિલાલ દીપચંદ્ર દેસાઈ, ધીરજીલાલ ટોકરશી શાહ જેવા પ્રખર વિદ્વાન લેખકો અને પત્રકારો આપ્યા છે.

એ સમયનાં જૈન પત્રોમાં કેટલીક સમાનતા જેવા મળતી હતી. (૧) ડેમી સાઈઝમાં પત્રો પ્રગટ થતાં (૨) વધુમાં વધુ ૨૪ પેજ અપાતાં (૩) આ પત્રોમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક સિદ્ધાંતો, ક્રિયાઓ અને નીતિ વિષયક લેખો અપાતા. (૪) મુખ્યપૃષ્ઠ ચાલુ રંગીન કાગળમાં છપાવું (૫) મુખ્યપૃષ્ઠમાં દુહો કે પ્રાચીન સંસ્કૃત શ્લોક મુકાતો (૬) આ પત્રોમાં બાર મહિના સુધી પાનાનો સળંગ નંબર અપાતો.

સન ૧૯૦૫માં જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક કોન્ફરન્સ તરફથી

શ્રી ગુણબચંદ્ર ઠક્કાના અધિપતિપણ્યા હેઠળ 'જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ' નામના માસિકને પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. એ પછી સન ૧૯૧૨માં 'હેરલ્ડ'નું તંત્રી સ્થાન શ્રી મોહનલાલ ફલીચંદ દેસાઈને સોંપવામાં આવ્યું. એમણે 'હેરલ્ડ'ની પ્રતિષ્ઠામાં ઘણો વધારો કર્યો. સન ૧૯૧૬માં 'કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ'નું પ્રકાશન બંધ થયું. સન ૧૯૨૫માં કોન્ફરન્સ દ્વારા મોહનલાલ ફલીચંદ દેસાઈના તંત્રીપદ હેઠળ 'જૈન યુગ' શરૂ કરવામાં આવ્યું. કેટલાંક વર્ષ સુધી 'જૈનયુગે' સમાજની અને સાહિત્યની અદ્વિતીય સેવા બજાવી. એ પછી સંજોગોવશાત 'જૈનયુગ'નું પ્રકાશન બંધ થયું. તા. ૧૫-૫-૧૯૫૦થી શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચૌકસીના તંત્રીપદ હેઠળ 'શ્રી સ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ પત્રિકા' નામની માસિક પત્રિકા શરૂ થઈ.

ગુજરાતના એ સમયના લોકપ્રિય તત્ત્વચિંતક વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે એકલા હાથે તેવીસ વર્ષ સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' (ગુજરાતી માસિક), 'જૈન સમાચાર' (હિન્દી-ગુજરાતી પત્રિકા) અને જૈન હિતેચ્છુ (હિન્દી પાક્ષિક) ચલાવ્યાં. તેમના કૃશ્ણ તંત્રીપદ હેઠળ આ પત્રોમાં પ્રાણ્ય પૂરાયો અને સાથેસાથ પત્રકાર જગતમાં સખળ પ્રાણ્ય-સંચાર થયો. સમાજ, ધર્મ અને રાજકારણના પ્રશ્નોને જોવા, વિચારવાની તેમણે આગવી નવી દષ્ટિ આપી અને ચોપડી કરતાં ચોપડાને વધારે મહત્ત્વ આપનારી ગુજરાતી કામને પોતાની તેજાળી કલમથી જગૃત કરી. તેમણે જૈન સંપ્રદાયને વાકામાંથી બહાર કાઢવા નિર્લિંક અયત્ને કર્યાં. પોતે સ્થાનકવાસી હતા, પરંતુ જૈન સમાજને નુકસાત કરનારા પ્રશ્નો કે પ્રસંગો તેઓએ અચૂક કલમ ચલાવી. આમ કરીને સમાજને વિશ્વાસ અર્થમાં વિચારવાની તેઓએ ભૂમિકા ભાંધી આપી.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા 'મુંબઈ યુવક સંઘ પત્રિકા' (૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨) 'પ્રભુદ જૈન' (૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩) 'તરુણ જૈન,' (૧૯૩૪ થી ૧૯ ૦) 'પ્રભુદ જૈન' (૧૯૩૬ થી ૧૯૫૩)

અને 'પ્રભુદ્દ જીવન' (૧૯૫૩ થી ચાલુ છે) સામયિકો પ્રગટ થયાં. આ પત્રોના તંત્રી તરીકે ચંદ્રકાન્ત સુતરીયા, રતિલાલ કોડારી, મણિલાલ મોહકમચંદ શાહ, તારાચંદ કોડારી, પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા અને ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ જેવી પ્રતિભાવંત વિચાર-શીલ વ્યક્તિ હતી. વર્તમાન સમયમાં 'પ્રભુદ્દ જીવન'ના તંત્રી તરીકે ડૉ. રમણુલાલ ચી. શાહ સેવા આપે છે. શ્રી પરમાનંદ કાપડિયાએ એ સમયે સમાજસુધારક તરીકે અને શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહે રાજનીતિ ક્ષેત્રે યોતાની કલમ દ્વારા મહત્વનો ફાજો આપ્યો. તે વર્તમાન તંત્રી ડૉ. રમણુલાલ ચી. શાહે સાહિત્યક્ષેત્રે અને તેમાં જ જૈન સાહિત્યક્ષેત્રે 'પ્રભુદ્દ જીવન' દ્વારા સારું એવું યોગદાન આપી રહ્યા છે.

નવેમ્બર, ૧૯૧૩માં શ્રી અ. ભા. સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ટ્રન્સ દ્વારા 'જૈન પ્રકાશ' સાપ્તાહિકનો પ્રારંભ થયો. આ પત્રોના વર્ષો સુધી તંત્રી તરીકે શ્રી એમ. જે. દેસાઈએ વિરલ સેવા આપી. દશાશ્રીમાળી સેવા સંઘ (મુંબઈ)ના પાક્ષિક 'દશાશ્રીમાળી'ના પણ તંત્રી તરીકે શ્રી. એમ. જે. દેસાઈએ બહુમૂલ્ય સેવા આપી.

આમ જૈન પત્રોએ સામાન્ય જનતાને રાજનૈતિક પરિવેશ તરફ જાગૃત કરવામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. વર્તમાન યુગમાં પત્રકારત્વનું ખૂબ જ ઝડપથી વ્યાવસાયિકરણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે જૈન પત્રકારત્વ આ પ્રવૃત્તિથી બચી ગયેલું જણાય છે. આજે પણ વ્યાવસાયિક ભાવનાથી ભાગ્યે જ કોઈ જૈન પત્ર ચાલતું હશે. અધિકાંશ જૈન પત્રો ધાર્મિક મતોના પ્રચાર-પ્રસારની સાથે નૈતિક-જીવન જીવવાનો પ્રેરણા આપતાં રહ્યા છે.

